

PM

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

JAARGANG 12 (2010)

AFLEVERING 2

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (OVR)
Uitgeverij Verloren BV te Hilversum

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

De Stichting Oud-Vaderlands Recht geeft sinds 1999 *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* uit als opvolger van de in de jaren 1879-1999 gepubliceerde *Verslagen en Mededelingen*.

Pro Memorie is een peer reviewed tijdschrift. Een bijdrage wordt opgenomen na beoordeling volgens de principes van double blind peer review.

Pro Memorie bevat naast artikelen over de rechtsgeschiedenis van de oude Nederlanden en de voormalige overzeese vestigingen van Nederland en België ook recensies en aankondigingen (van dissertaties, oraties en specifiek rechtshistorische monografieën), kronieken (korte overzichten van activiteiten), interviews, necrologieën en beknopte biografieën van belangrijke rechtshistorici uit het Nederlandse taalgebied. Het werkterrein van *Pro Memorie* sluit aan bij dat van de Stichting Oud-Vaderlands Recht, maar doordat het tijdschrift zich nadrukkelijk ook op de zuidelijke Nederlanden richt, beslaat het een ruimer gebied. Het staat wel open voor studies op het terrein van het gerecipieerde geleerde recht, maar zal geen bijdragen bevatten betreffende het Romeinse en het canonieke recht, behalve als deze direct betrekking hebben op de Nederlanden. *Pro Memorie* richt zich dus ook niet op dezelfde doelgroep als het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*.

Pro Memorie wordt uitgegeven onder auspiciën van de Stichting tot Uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlands Recht door Uitgeverij Verloren te Hilversum. Het tijdschrift wordt toegezonden aan alle contribuanten van de Stichting OVR.

De onafhankelijkheid van de redactie wordt gewaarborgd door het Redactiestatuut.

Contribuant van OVR Contribuant van OVR wordt men door zich te abonneren op *Pro Memorie*. U kunt dat doen door te bellen, schrijven of mailen naar:

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 2511 JA Hilversum
tel.: 035-6859856 E-mail: bestel@verloren.nl www.verloren.nl

Redactie

Prof.dr. T.J. Veen †, initiator en eerste hoofdredacteur; Prof.dr. A.M.J.A. Berkvens (Universiteit Maastricht), hoofdredacteur Nederland; prof.dr. G. Martyn (Universiteit Gent), hoofdredacteur België; dr. P. Brood (Nationaal Archief Den Haag), redactiesecretaris; Prof.dr. C.M. Cappon (Universiteit van Amsterdam); prof. dr. S. Dauchy (Université Lille 2); prof.dr. B.C.M. van Erp-Jacobs (Universiteit Tilburg); prof.dr. D. Heirbaut (Universiteit Gent); prof.em.dr. F. Keverling Buisman (Universiteit van Amsterdam); prof.em.mr. P.L. Nève (Universiteit Tilburg en Radboud Universiteit), erelid; prof.dr. E. Put (Katholieke Universiteit Leuven en Rijksarchief Leuven); prof.dr. C.H. van Rhee (Universiteit Maastricht); prof.dr. J.S.C.A.W.B. Roes (Radboud Universiteit)

Uitgever

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl
e-mail: info@verloren.nl
Stichting OVR
www.rechtsgeschiedenis.org

Foto omslag:

Jacob Jordaens' Sint Ivo in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten van Antwerpen (© Lukasweb).

Jaarcontributie €35,-

Losse nummers: de prijs wordt per aflevering vastgesteld. De prijs van dit nummer is €20,-

ISSN 1566-7146

REDACTIONEEL

L.S.,

Met de verschijning van deze tweede aflevering van de twaalfde jaargang van *Pro Memoria*, in het voorjaar van 2011, wordt een klein beetje de vertraging goed gemaakt, die was ontstaan door de redactiewissel in de eerste jaarhelft van 2010. De bedoeling is om in de tweede helft van 2011 ook de twee afleveringen van de nieuwe jaargang klaar te hebben. Ondergetekenden danken de lezers voor de bemoedigende reacties op het eerste nummer ‘nieuwe stijl’. De nieuwe aanpak betreft onder meer de Engelstalige samenvattingen en *key words* enerzijds en de rechtsiconografische aandacht anderzijds. Op die ingeslagen wegen gaan we in dit nummer verder.

Goede tradities houden we echter ook in ere! Zo zijn we bijzonder verheugd een elfde interview te kunnen presenteren in de reeks ‘Rechtshistorici uit de Lage Landen’. We danken de collega’s Van Rhee en Winkel voor het lezenswaardige interview met Hans Ankum. Zo zetten we de bijzonder gesmaakte reeks gesprekken met ervaren vakgenoten verder.

Wat de artikelen betreft, ligt de nadruk van deze aflevering in België. Pieter De Reu onderzoekt in een goed gestoffeerde bijdrage de ontwikkeling van de wetgeving op de successierechten, met onder meer ook aandacht voor de ‘Hollandse periode’. Hiermee wordt een tot nog toe braakliggend terrein voor de hedendaagse rechtsgeschiedenis aangeboord.

Ook Dirk Heirbaut wil voor de rechtshistorici nieuwe horizons openen. Hij biedt een status quaestionis van het historisch onderzoek over het Belgische economische recht. Het is zijn, maar ook onze, bedoeling om hiermee gegadigden warm te maken voor de historiografie van de vele deelaspecten van deze rechtstak, die tot vandaag te vaak stiefmoederlijk behandeld werd.

Als derde artikel geeft Georges Martyn iconografische duiding bij de illustratie op de kaft. Letterlijk en figuurlijk centraal staat de heilige Ivo, patroon van de juristen.

Om Noord en Zuid in balans te houden, worden ten slotte in de recensies vooral recente Nederlandse publicaties besproken. Graag nodigen we echter in het bijzonder Nederlandse auteurs uit om bijdragen voor een volgende aflevering in te zenden!

Veel leesgenot en leerrijke ontdekkingen toegewenst!

Louis Berkvens (Universiteit Maastricht, hoofdredacteur Nederland)
Georges Martyn (Universiteit Gent, hoofdredacteur Vlaanderen)
Paul Brood (Nationaal Archief Den Haag, redactiesecretaris)

EEN ROMEINSRECHTELIJKE CORYFEE

RECHTSHISTORICI UIT DE LAGE LANDEN (11): INTERVIEW MET HANS ANKUM

Interesse voor de Oudheid en bestuur van huize uit...

Over mijn tijd op de lagere school is niet erg veel te vertellen.¹ De eerste drie jaar liep ik in Amsterdam school. In 1939 zijn we van Amsterdam naar Zaandam verhuisd, wat in de Hongerwinter heel gunstig was. In Zaandam kon je met je fiets nog wel eens naar de boeren in Assendelft; zo hebben we af en toe voedsel kunnen bemachtigen. Na de verhuizing heb ik de lagere school in Zaandam voortgezet en vervolgens heb ik in Zaandam ook op het Zaans Lyceum gezeten, van 1942 tot 1948. Daar zat je in de klassen 5 en 6 α met vijf leerlingen en een leraar klassieke schrijvers te lezen. Dat was heel waardevol. Ik heb met name de invloed van de uitstekende latinist Nederlof² ondergaan. Ook Piet Kool, die later bij Van Groningen is gepromoveerd op een papyrologisch proefschrift over het Grieks-Romeinse Egypte³, was belangrijk voor mijn vorming. Met zijn promotor Van Groningen⁴ zou ik later veel contact hebben tijdens het papyrologisch werkcollege op zaterdag in Leiden.

Nederlof en Kool waren echte wetenschappers. Je merkt het direct als een leraar niet alleen zijn lesje afdraait, maar probeert om een tekst echt te begrijpen. Dat gold voor beiden. Kool doceerde over Plato. Na mijn eindexamen heb ik nog een tijdje aan door hem gevormde Plato-groepjes deelgenomen, omdat ze zo boeiend waren. Je diende de tekst te begrijpen op een meer diepgaande manier dan normaal was in de klas. Daar heb ik in mijn latere loopbaan het nodige aan gehad. Ik kreeg uiteindelijk de gymnasiumprijs, net als drie jaar later de latere socioloog Goudsblom.⁵ Die beklagde zich in een interview over het onderwijs aan het Zaans Lyceum, maar zo slecht was dit onderwijs eigenlijk niet.

We waren inmiddels naar Koog aan de Zaan verhuisd, waar mijn vader in 1946 burgemeester was geworden.⁶ Dat is hij tot het begin van de jaren zestig geweest. Hij was daarvoor bureau-secretaris van de SDAP⁷ en later van de Partij van de Arbeid. Van het burgemeesterschap van mijn vader herinner ik me nog akelige dingen: die vreselijke bezoeken

1 Het interview werd afgenomen in Aerdenhout in april 2010.

2 A.B. Nederlof promoveerde in 1940 te Leiden op een proefschrift getiteld *Plutarchus' leven van Pyrrhus*, Amsterdam, 1940.

3 P. Kool promoveerde te Leiden op een proefschrift getiteld *De Phylakieten in Grieks-Romeins Egypte*, [Amsterdam], 1954.

4 B.A. van Groningen (1894-1987), hoogleraar Grieks aan de Universiteit Leiden, lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), zie P.J. Sijpesteijn, 'Levensbericht B.A. van Groningen', *Jaarboek KNAW*, 1988, 118-124.

5 J. Goudsblom (geb. 1932), hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Amsterdam, 1968-1997, leerling van Norbert Elias, lid van de KNAW.

6 L.A. Ankum (1895-1970) was burgemeester van Koog aan de Zaan van 1946 tot 1960.

7 Sociaal-Democratische Arbeiderspartij.

Hans Ankum tijdens een congres in Copanello in 2000 of 2002.

die hij moest brengen aan de nabestaanden van mensen die in Indonesië waren gesneuveld. Dat heeft grote indruk op mij gemaakt.

Mijn vroege belangstelling voor de Oudheid hield verband met mijn tijd op het Zaans Lyceum. Toen ik moest beslissen wat ik zou gaan studeren, zei mijn vader natuurlijk: 'Ga maar rechten studeren'. Dat zeggen ouders vaak, want door die studie heb je later in de praktijk in elk geval iets waarvan je kunt leven. Maar zelf had ik liever oude geschiedenis, Frans of Latijn en Grieks willen studeren. Ik heb mijn studie rechten dan ook vanaf het eerste jaar gecombineerd met die belangstelling. Ik kon zo alle gebieden die me dierbaar waren, combineren met de dogmatiek van het recht. Mijn aarzeling over de rechtenstudie heeft niet langer dan enkele weken geduurd.

Mijn interesse voor de Oudheid en talen werd ook thuis aangemoedigd. Mijn moeder kende goed Frans. Bovendien woonden mijn ouders in zo'n buurt waar allemaal leraren woonden en zo hadden we regelmatig contact met een leraar Frans en een leraar Nederlands. Dan sprak je natuurlijk over zaken die deze mensen interessant vonden. Mijn moeder was overigens onderwijzeres en mijn vader, zoals gezegd, burgemeester. Mijn belangstelling voor onderwijs en bestuur heb ik ongetwijfeld aan hen ontleend. Dat zal ook wel mede mijn latere lidmaatschap van de Provinciale Staten hebben beïnvloed. Ik ben gedurende vier jaar (1970-1974) lid van dat college geweest voor D'66. Ik ben ermee gestopt toen ik decaan van de Amsterdamse juridische faculteit werd. Immers, als je alles tegelijk

moet doen, wordt het allemaal niets. Maar dat besturen, eerst binnen de universiteit en later binnen de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, dat zal toch wel gestimuleerd zijn door mijn ervaringen thuis. Dat gold overigens ook voor mijn broer,⁸ die twee jaar jonger was. Hij studeerde economie aan de Universiteit van Amsterdam en is later in Amsterdam hoogleraar in de bedrijfseconomie geworden. Samen hebben we in het College van Decanen gezeten. Hij is twee jaar decaan geweest en ik vier jaar, met tussenruimte.

De Amsterdamse studententijd en de muziek

Mijn studie in Amsterdam vormde een blikverruiming. De keuze voor Amsterdam was er een uit financiële overwegingen. Ik bleef thuis wonen in Koog aan de Zaan. Van daaruit ben je binnen de tien minuten op het Damrak. Overigens woon ik graag in de omgeving van Amsterdam. Daar gebeurt immers zoveel op het gebied van de muziek. Die muziek heeft voor mij altijd een grote rol gespeeld, net zo groot als de rechtenstudie. Ik ben door Van Beinum⁹ in alle grote werken geïntroduceerd en ik heb mensen als Klemperer,¹⁰ Kleiber,¹¹ Furtwängler¹² en Walter¹³ van dichtbij meegemaakt. Ik vind buiten wonen heerlijk, als je maar binnen korte tijd in een cultuurcentrum kunt zijn.

Tijdens mijn studententijd had ik een baantje bij de Kamer van Koophandel. Het geld dat ik daarmee verdiende, mocht ik van mijn vader houden. Daar betaalde ik de donderdagavondserie van het Concertgebouworkest van. Ja, dat was geweldig! En dan is Amsterdam op muzikaal gebied natuurlijk superieur aan alles wat er bijvoorbeeld in Parijs is. Het *Orchestre national de France* is wel een behoorlijk orkest, maar niet te vergelijken met het Concertgebouworkest.

Mijn belangstelling voor de muziek begon al vroeg. Ik had pianoles, thuis bij mijn ouders, vanaf mijn twaalfde en dat heb ik jarenlang voortgezet. Mijn pianoleraar was Johan van den Boogert,¹⁴ die later directeur van het conservatorium in Utrecht is geworden. Tijdens mijn periode in Parijs, waarover ik later meer zal vertellen, was er een vleugel in de kelder van het *Collège néerlandais*, waarop ik mocht studeren.

Van het traditionele studentenleven heb ik weinig meegemaakt. Ik vind nog steeds dat dat allemaal vreselijk wordt overdreven. In geen enkel land wordt het verenigingsleven zo belangrijk gevonden als hier. Ik kan me natuurlijk wel goed voorstellen dat je er waardevol-

8 L.A. Ankum (1932-2008), hoogleraar bedrijfseconomie aan de Universiteit van Amsterdam.

9 Eduard van Beinum (1901-1959), dirigent van het Concertgebouworkest (1931-1959).

10 Otto Klemperer (1885-1973), beroemde Duits-Joodse dirigent, trad regelmatig op in het Amsterdamse concertgebouw; tijdens de oorlog in de Verenigde Staten.

11 Erich Kleiber (1890-1956), Oostenrijks dirigent.

12 Wilhelm Furtwängler (1886-1954), belangrijke Duitse dirigent die zich tijdens de oorlog aan het toen heersende regime aanpaste en daarom enigszins omstreden werd.

13 Bruno Walter (1876-1962), Duits-Joodse dirigent, leerling van Gustav Mahler, verbleef tijdens de oorlog in de Verenigde Staten.

14 Bekend pianist, van 1958 tot 1979 directeur van het Utrechts conservatorium.

le contacten aan overhoudt, maar ik heb die later in Parijs en in alle mogelijke andere landen ruimschoots gekregen. Dat vond ik veel spannender.

Het voordeel van thuis wonen was dat je rustig kon werken. Je hoefde niets voor je kostje te doen en dat scheelt uren per dag. Ik vond het ook gezellig thuis. Hoewel ik best in de stad had willen wonen, als ik de financiële mogelijkheden had gehad, vond ik het niet erg dat dit niet mogelijk was. Ik ben mijn ouders dankbaar dat ze van hun toch wel beperkte financiële middelen de hele studie van mijn broer en mezelf voor elkaar hebben gekregen, met af en toe een beurs. Dat is een hele verdienste, want destijds was studeren in onze kringen niet vanzelfsprekend.

Tijdens mijn studententijd ben ik lid geweest van een heel interessant dispuut met Amsterdamse studenten en leerlingen van het Conservatorium en de Academie voor Beeldende Kunst. Verder ben ik van de Studentenvereniging op Humanistische Grondslag 'Socrates' nog een tijdje landelijk vice-president geweest. Dat was een aardige club vanwege de discussies die we voerden. Verder heb ik vooral gestudeerd... en dat vond ik buitengewoon spannend. Ik weet nog dat ik in 1948, in december van het eerste studiejaar, in de UB (universiteitsbibliotheek) zat. Ik heb toen al de redes die Hoetink¹⁵ in het eerste college noemde, gelezen, van Naber¹⁶ en alle mogelijke andere Nederlandse Romanisten over de waarde van het Romeinse recht.

Ik had contact met de broer van de Voskuil die 'Het Bureau' heeft geschreven.¹⁷ Die broer promoveerde, net na mij, bij Offerhaus in de oude, kort erna afgebroken, aula van de Universiteit van Amsterdam.¹⁸ Hij is later directeur van het Asser Instituut geworden. Mijn vader kende hun vader van het Vrije Volk.¹⁹ Zelf ben ik nooit zo vreselijk beïnvloed door het socialisme... Ik vond het wel een sympathieke stroming, heb op de Partij van de Arbeid gestemd en ben er zelfs lid van geweest. Uiteindelijk voelde ik me echter beter thuis bij D'66. Desalniettemin kan ik mij wel vinden in de gedachte van de Partij van de Arbeid dat universitair onderwijs toegankelijk moet zijn voor grote groepen mensen. Daarom ben ik ook nooit zo tegen die grote aantallen studenten in het hoger onderwijs geweest. Op die manier kan ook aan mensen uit de meer bescheiden kringen een kans worden geboden. Ik ben daarom geen voorstander van de opheffing van de studiefinanciering, die nu door de Partij van de Arbeid wordt bepleit.

15 H.R. Hoetink (1900-1963), hoogleraar aan de Rechtshogeschool te Batavia (1929-1934) en hoogleraar Romeins recht aan de Universiteit van Amsterdam (1935-1963), zie de necrologie door R. Feenstra, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1963, 521-524.

16 J.C. Naber (1858-1950), hoogleraar Romeins recht aan de Universiteit Utrecht (1885-1927). Gaf tot circa 1911 college in het Latijn. De titel van zijn intreedende luidde: *De vormende kracht van het Romeinse recht* (1885). Een latere rede van hem is *De verhouding van het Romeinse recht tot het hedendaagsche*, Utrecht, 1889.

17 C.C.A. Voskuil, later directeur van het T.M.C. Asser Instituut, promoveerde op 30 juni 1962 cum laude bij J. Offerhaus.

18 J. Offerhaus (1882-1966), hoogleraar handelsrecht en internationaal privaatrecht aan de Universiteit van Amsterdam van 1941 tot zijn overlijden, lid van de KNAW.

19 Klaas Voskuil (1895-1975), hoofdredacteur van het sociaal-democratische dagblad *Het Vrije Volk* (1945-1961).

De universitaire leermeesters

Tijdens de colleges van Hoetink dacht ik: ‘ook ik wil in de toekomst voor een collegezaal staan’. Dat ik het vak interessant vond, kwam niet zozeer door de docent, maar eerder door het vak zelf. Hoetink was natuurlijk ongelooflijk cultureel ontwikkeld en breed onderlegd, maar hij was niet zo’n stimulerend lesgever. Stimulerend was eerder Bregstein.²⁰ Bregstein zie ik nog altijd als mijn grote leermeester. Daarom heb ik mijn tweede boek, over de Pauliana in het moderne recht,²¹ opgedragen aan zijn nagedachtenis. Bregstein had een grote belangstelling voor studenten. Je kon hem ook altijd opbellen, ’s avonds om halfacht. Ik weet nog dat hij na mijn afstuderen vroeg wat ik ging doen. Ik antwoordde dat ik graag wilde promoveren op de Pauliana, maar dat ik helaas eerst in militaire dienst moest. Hij is toen in zijn auto gestapt en naar Den Haag gereden. Daar heeft de minister van onderwijs hem beloofd dat er voor mijn promotie in het kader van een algemene regel uitstel van militaire dienst zou worden verleend. Dat kreeg hij toch maar voor elkaar.

Naast Bregstein was er een hele groep andere mensen, zoals Schoordijk,²² Löwensteyn²³ en Bakels.²⁴ Zij waren ietsje ouder dan ik. Ik had heel prettige contacten met hen, maar mijn grote leermeester in de zin van het doordenken van een dogmatisch juridisch probleem, dat was en bleef toch Bregstein. Bregstein gaf onderwijs op een manier waarvan je in het begin niets begreep. Dat was zijn bedoeling. Hij zei altijd: ‘U moet niet denken: ik begrijp het niet en dus kom ik over drie maanden maar terug, want ook als je langs een drukke verkeersweg woont en je besluit over drie maanden terug te komen omdat het zo’n lawaai is, dan helpt dat niet. U moet er gewoon doorheen.’ Dat was inderdaad een goed advies. Na een paar maanden begon je het onderwijs buitengewoon spannend te vinden. Iedere dag besprak hij een belangrijk arrest. Zelf hadden we die jurisprudentie toen nog niet thuis, dus gingen we elke dag naar de UB om het besproken arrest te bestuderen. Dat heb ik nog nooit bij iemand in die mate gezien: dat ongelofelijke charisma waarmee Bregstein mensen wist te stimuleren om te denken en te werken. Dat was uniek aan hem. Er waren natuurlijk ook tientallen studenten die niet zo van Bregstein gecharmeerd waren, omdat de door hem behandelde stof zo moeilijk was. Het hielp ook niet dat hij vaak opmerkte dat we alles moesten vergeten wat hij het vorige uur had verteld. Hij begon dan helemaal opnieuw te denken en dan kwam er een heel andere resultaat uit. Colleges liepen we met een honderdtal studenten, in de Agnietenkapel. Later mocht dat niet meer vanwege brandgevaar. We gingen toen naar een iets grotere zaal in het Oudemanhuispoortgebouw.

Van Hoetink heb ik ook andere dingen geleerd. Hem kon je net zo goed college laten

20 M.H. Bregstein (1900-1957), hoogleraar privaatrecht aan de Nederlandse Economische Hogeschool (NEH) Rotterdam (1936-1939) en aan de Universiteit van Amsterdam (1939-1941 en 1945-1957). Zie onder meer H. Ankum, ‘Herinneringen aan Bregstein’, *Pro Memorie*, 2002, 192-194.

21 H. Ankum, *De Pauliana buiten faillissement in het Nederlandse recht sedert de codificatie*, Zwolle, 1962.

22 H.C.F. Schoordijk, hoogleraar privaatrecht aan de Universiteit Tilburg (1964-1996), lid van de KNAW.

23 F.J.W. Löwensteyn (1922-1993), hoogleraar in Tilburg (1967-1983) en Leiden (1983-1993).

24 H.L. Bakels, hoogleraar arbeidsrecht in Groningen (1964-1987).

geven over Vergilius als over Shakespeare. Alle alfavakken en ook enkele sociale vakken beheerste hij in hoge mate. Denk maar eens aan hetgeen hij in de Winkler Prins heeft geschreven over tal van onderwerpen.²⁵ Er komt nu binnenkort een interessante biografie over Hoetink uit van de hand van Piet Blaas, een Rotterdams historicus.²⁶ Die biografie gaat natuurlijk niet zozeer over het Romeinse recht, maar wel over Hoetinks historisch-filosofische methode die heel interessant en belangrijk is. Theo Veen²⁷ had daar later kritiek op in zijn inaugurele rede.²⁸

Filosofie..., strafrecht..., publiekrecht...

Het studentenleven na de oorlog werd nogal bepaald door het existentialisme.²⁹ Ik heb daar wel over gelezen, maar ik merkte al gauw dat deze filosofie mij niet aansprak. Ik had toch al weinig affiniteit met filosofie, hoewel ik wel bij de colleges rechtsfilosofie van Kisch³⁰ ben geweest. Die colleges waren spannend, maar dat kwam vooral omdat Kisch zo'n briljante man was. Verder volgde ik alle privaatrechtelijke vakken als keuzevak: Romeins recht, oud-vaderlands recht, juridische papyrologie, Engels recht en internationaal privaatrecht. Daarmee was het hele gebied van het privaatrecht afgedekt.

Papyrologie werd in Amsterdam door Professor David Cohen³¹ gegeven. Ik volgde dit vak samen met enkele juridisch geïnteresseerde mensen die dat gewoon als hobby deden, Tim Koopmans³² bijvoorbeeld, later beroemd tot een heleboel functies. We waren met een man of tien. Na twee jaar zei Cohen dat je eigenlijk naar Leiden moest gaan, want daar werd het meer gespecialiseerde papyrologische werkcollege op de zaterdagochtend gegeven. Dat heeft tientallen jaren gefunctioneerd, iets dat je nu nauwelijks meer kunt voorstellen: zaterdagochtend van tien tot twaalf. Dan kwamen Van Oven,³³ Van Groningen³⁴ en

25 Hoetink was jarenlang hoofdredacteur van deze encyclopedie.

26 P. Blaas is emeritus hoogleraar theoretische geschiedenis aan de Erasmus Universiteit. De biografie is inmiddels verschenen: P. Blaas, *Henk Hoetink (1900-1963), een intellectuele biografie*, Hilversum, 2010.

27 T.J. Veen (1995-2005), hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, initiator en eerste hoofdredacteur van *Pro memoria*.

28 T.J. Veen, *Met dank aan Du Perron: over terminologie, begripsvorming en het vermiden van anachronistische redeneringen in het rechtshistorisch bedrijf*, Amsterdam, 1996.

29 Existentialisme was een filosofische stroming na de Tweede Wereldoorlog, die vooral in Frankrijk populair was. Beroemde aanhangers waren Albert Camus en Jean Paul Sartre.

30 Zie onder andere L. Winkel, 'I. Kisch', in: J.M. Smits, C.J.H. Jansen en L.C. Winkel (red.), *Zestien juristen en hun rechtsfilosofische inspiratie*, Nijmegen, 2004, 173-181.

31 Tijdens de oorlog een van de voorzitters van de Joodsche Raad, P. Schrijvers, *Rome, Athene, Jeruzalem, Leven en werk van Prof. Dr. David Cohen*, Groningen, 2000; E. Somers, *Voorzitter van de Joodsche Raad, de herinneringen van David Cohen 1941-1943*, Zutphen, 2010.

32 T. Koopmans (geb. 1929), hoogleraar in Leiden (1965-1978) en later werkzaam aan de universiteit van Cambridge, rechter in het Hof van Justitie in Luxemburg en advocaat-generaal bij de Hoge Raad.

33 J.C. van Oven (1881-1963), hoogleraar Romeins recht in Groningen (1917) en in Leiden (1925-1941 en 1945-1961), oprichter van het Nederlands Juristenblad (1926), minister van Justitie in 1956.

34 Zie noot 4.

David³⁵ bijeen en dan lezen we ongelofelijk veel. Als je een theorie van willekeurig welke gezaghebbende auteur oplepelde, zei Van Oven altijd: 'Is dat nou wel zo?' Dit is een van de belangrijkste zaken uit mijn wetenschappelijk leven geweest, dat je probeert kritisch te staan tegenover uitlatingen, ook al zijn ze van heel beroemde mensen.

Verder heb ik in Leiden natuurlijk de zeer exacte manier van kijken naar Griekse teksten geleerd. Ik heb er ook papyrologisch Grieks geleerd, iets waarvan ik bij lezing van de *Basilica* plezier heb gehad. Ik heb in dit kader ook ontzettend genoten van de buitengewoon levendige contacten met Van Oven.

Bij Mevrouw Hazewinkel³⁶ heb ik strafrecht gevolgd. Ik had een goed contact met haar. Ik bewonderde haar helderheid. Ze schreef wel eens een aanbeveling voor me. Desalniettemin hebben de publiekrechtelijke vakken me toch nooit zodanig geboeid dat ik ermee verder wilde. Verder heb ik natuurlijk de colleges van George van den Bergh³⁷ gevolgd. Op een gegeven moment dacht ik echter: 'Nu zijn het weer dezelfde grapjes'. Dat was wel genoeg. Het was niet iemand die mij bijzonder aansprak. Vegting³⁸ sprak mij meer aan. Die vond ik sympathiek, hoewel een beetje saai. Hij had ook rechtshistorische belangstelling.

Eggen³⁹ heb ik nauwelijks meegemaakt. Met Pitlo⁴⁰ heb ik vooral na mijn afstuderen goed contact gekregen. In mijn Leidse oratie⁴¹ had hij namelijk iets ontdekt dat hem interesseerde.⁴² Toen zijn wij nader in contact gekomen. Pitlo was een geleerde, zowel wat betreft de meer culturele elementen als vanwege die prachtige, grote dogmatische overzichten. Ik vond Pitlo naast Bregstein heel waardevol, juist omdat ze zo verschillend waren. Ik heb altijd gezegd dat, als je college had gevolgd over een privaatrechtelijk onderwerp bij Hoetink, Kisch, Bregstein en Pitlo, je voldoende zicht op het onderwerp had verkregen. Overigens kon dat toen nog omdat de studie vijf jaar duurde en er minder vakken waren. Dan is verdieping in het privaatrecht mogelijk, hetgeen natuurlijk buitengewoon verrijkend is.

35 Martin David, geboren in Leipzig, leerling van Paul Koschaker, privaattoecent (1937-1941) en hoogleraar (1946-1961) aan de Universiteit Leiden, lid KNAW, zie J.A. Ankum, 'Levensbericht Martin David', *Jaarboek KNAW*, 1987, 115-124.

36 D. Hazewinkel-Suringa promoveerde in 1929 op een Romeinsrechtelijk proefschrift, maar werd niet lang daarna benoemd tot hoogleraar strafrecht (1930-1959), zie S. Faber, 'De vacante leerstoel strafrecht aan de Universiteit van Amsterdam, 1927-1932', *Pro Memorie*, 2008, 131-148.

37 G. van den Bergh (1890-1966), hoogleraar staatsrecht Universiteit van Amsterdam (1936-1960), zie P.L. Nève, 'George van den Bergh', *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl. 1, Den Haag, 1979, 40-42.

38 W.G. Vegting, hoogleraar administratief recht aan de Universiteit van Amsterdam, auteur van een in het Frans vertaalde monografie *Domaine public et res extra commercium, étude historique du droit romain, français et néerlandais*, Alphen, [1950].

39 J. Eggen (1958-1961), hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, lid KNAW.

40 Zie laatstelijk J. Meihuizen, *Sans Egards, Prof. mr. A. Pitlo en zijn conflicten met Joodse juristen*, Amsterdam, 2007; zie ook J.Th. de Smidt, 'Herinneringen bij de presentatie van Joggli Meihuizen, *Sans Egards, Prof. mr. A. Pitlo en zijn conflicten met Joodse juristen* (2007)', *Pro Memorie*, 2007, 113-117; L. Winkel, 'Pitlo', *Pro Memorie*, 2008, 105-107.

41 H. Ankum, *De voorouders van een boze fee*, Zwolle, 1964.

42 Het ging over de door J.S. Strijk besproken vraag of een huwelijk kon worden ontbonden omdat de huwelijkspartner door spoken wordt bezocht, zie Ankum, *De voorouders*, 11, noot 50.

Privaatrecht! Rechtsgeschiedenis!

In 1950 heb ik mijn kandidaatsexamen gedaan en in 1953 mijn doctoraal, *cum laude*, dankzij al die privaatrechtelijke vakken. Dat het allemaal zo goed ging, kwam mede door die enorme stimulans van Bregstein, niet die van Kisch, want die was wel briljant, maar veel afstandelijker. Kisch zei: 'Ik heb een telefoon, maar niet voor studenten.' Bregstein mocht je elke dag opbellen, dat was een nuanceverschil.

Na mijn afstuderen wilde ik gaan promoveren. Dat kwam eigenlijk zo. Ik had een scriptie gemaakt voor Hoetink, die mij overigens goed behandelde. Hij heeft mijn scriptie zelfs gelezen, iets wat hij niet altijd deed. Mijn scriptie ging over de bescherming van derden te goeder trouw. Dat is natuurlijk een thema dat de Romeinen niet kenden, maar er zijn wel raakpunten, zoals bij de Pauliana, waar tegen de verkrijger om baat te goeder trouw niet kon worden geageerd. We hebben toen besloten mijn onderzoek tot de Pauliana te beperken. Het is een heel interessant en dogmatisch rijk onderwerp. Ik heb met betrekking tot de Pauliana uiteindelijk meer nieuws gevonden voor de latere rechtsgeschiedenis dan voor het echte Romeinse recht, want daar is niemand ooit goed uitgekomen. Vooral wat betreft het middeleeuwse Romeinse recht was dit het geval, want daar had eigenlijk nog nooit iemand goed naar gekeken. Ik was toen erg onder de indruk van Feenstra⁴³ met al die handschriften van die middeleeuwse juristen. Die juristen hebben uiteindelijk voor het huidige recht soms meer betekenis gehad dan menig klassiek Romeins jurist. Ik heb toen de historisch-comparatieve methode gehanteerd, iets wat momenteel in Groningen erg populair schijnt te zijn. Ik had destijds zo in Groningen kunnen gaan werken!

Met Feenstra ben ik in contact gekomen via Hoetink. In het voorjaar van 1954 ben ik voor het eerst bij hem thuis geweest. Toen woonden hij en zijn echtgenote nog aan de Oranje Nassaulaan in Amsterdam. Feenstra heeft me de meeste introductiebrieven bezorgd voor de Parijse collega's, ondanks het feit dat Hoetink ook wel drie keer binnen een paar jaar aan het Institut de Droit Romain in Parijs college heeft gegeven. Het goede contact met de Fransen heb ik aan zowel Feenstra als Hoetink te danken, maar tot op zekere hoogte ook aan iemand waarover ik nog helemaal niet gesproken heb, maar waar ik ook in mijn studietijd heel veel contact mee heb gehad, namelijk Frits Fischer.⁴⁴ Ik vind hem samen met Bregstein de meest sympathieke hoogleraar die ik ooit ontmoet heb.

⁴³ Zie het interview met hem door T.J. Veen en D. Heirbaut, *Pro Memorie*, 2003, 3-38.

⁴⁴ H.F.W.D. Fischer (1909-1964), hoogleraar oud-vaderlands recht te Leiden (1946-1964), tegelijk buitengewoon hoogleraar in hetzelfde vak aan de Universiteit van Amsterdam, zie R. Feenstra, 'In memoriam H.F.W.D. Fischer', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1965, 503-524.

Parijs, Frans en Franse collega's

Ik ben naar Parijs gegaan en daar gebleven in de periode 1954-1956, omdat het Franse recht, net als overigens het Duitse, voor mijn onderwerp veel te bieden had. Naar Duitsland ging je echter in 1954 nog niet. Er waren echter wel contacten met Duitse collega's. Hoetink had contact met Wieacker, Kaser en Kunkel. Van al deze mensen heb ik brieven ontvangen (die heb ik weggegooid omdat het nu eenmaal onmogelijk is om al die papieren te bewaren).

Ik had een behoorlijke beurs van de Nederlandse regering en van zwo.⁴⁵ Die beurs heb ik een beetje uitgesmeerd en zo kon ik twee jaar in Parijs blijven. De Franse hoofdstad had verschillende voordelen. Wat mij aansprak, waren de helderheid en de duidelijke indeling van de materie die men daar koos; dat had ik in Amsterdam nooit gezien. *Première partie, deuxième partie*, een indeling in paragrafen, dat heb ik allemaal in Parijs geleerd. Van de Fransen heb ik ook geleerd hoe je je onderzoek opzet en indeelt, hoe je het voor een lezer of je gehoor behapbaar maakt. Verder heb ik er Frans leren spreken, wat goed was voor mijn wetenschappelijke contacten.

Romanistisch was het echter niet zo vreselijk spannend. Lévy-Bruhl⁴⁶ was wel een heel vriendelijke en aardige man, maar dat sociologische, dat lag mij niet zo erg. Voor wie ik heel veel bewondering had en wiens colleges in de rechtsgeschiedenis ik ook altijd bezocht, was Pierre Petot.⁴⁷ Ik had een brede belangstelling, niet alleen voor het Romeinse recht, maar ook voor de rechtsgeschiedenis (de toespitsing op het Romeinse Recht is pas later gekomen). Petot sprak heel traag en dat was voor mij wel prettig. Men noemde hem *l'Escargot de Bourgogne*;⁴⁸ hij kwam uit Dijon. Hij maakte prachtig gearticuleerde, mooie volzinnen. Juridisch was hij ook heel scherpzinnig. Ik heb bij hem oud-Frans privaatrecht gevolgd.

In het begin was het Frans lastig. Ik kon het behoorlijk lezen, maar nauwelijks spreken. Ik weet dat ik de eerste dag vroeg: *Où est mon poste?*⁴⁹ En toen zei men dat dit een radiotoestel was. 'Courrier' was me nog niet bekend. Maar dat zijn van die bekende foutjes. Parijs was een hele verrijking, waar ik heel veel toneel heb gezien. Dat was ook voor mijn Frans goed. Ik zag Giraudoux en ook veel van de Franse klassieken, zoals Racine en Molière. Daarnaast had ik veel internationale contacten, met alle mogelijke mensen waar ik nog steeds goed bevriend mee ben, zelfs nu na vijftig jaar nog.

Ontzettend veel contacten kwamen ook voort uit mijn lidmaatschap van de *Société d'Histoire du Droit*. Ik ben er voor het eerst geweest in 1954 en ben mijn hele leven, als het

45 Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek, nu NWO (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek).

46 Henri Lévy-Bruhl (1884-1964), Romanist, maar ook onder meer een van de grondleggers van de rechtssociologie in Frankrijk, zoon van de socioloog Lucien Lévy-Bruhl, zie F. Audren, 'Lévy-Bruhl, Henri-Isaac', in: *Dictionnaire historique des juristes français*, Parijs, 2007, 505-507.

47 Pierre Petot (1887-1966), hoogleraar rechtsgeschiedenis te Parijs (1932-1957), zie J.-M. Augustin, 'Petot, Pierre', in: *Dictionnaire historique des juristes français*, Parijs, 2007, 620-621.

48 De slak van Bourgondië.

49 Bedoeld als 'waar is mijn brievenpost', maar begrepen als 'waar is mijn toestel'.

enigszins kon, een actief deelnemer aan de congressen geweest. Dit was vooral verrijkend door mensen als Lévy,⁵⁰ die in de discussies altijd iets opmerkte, waardoor ik mijn tekst kon verbeteren.

Aan Frans burgerlijk recht heb ik in de periode in Parijs weinig gedaan. Ik ben wel eens bij Battifol⁵¹ gaan kijken, maar dat was internationaal privaatrecht. Bij Mazeaud⁵² en Tunc,⁵³ nee, ik geloof niet dat ik bij hen ben geweest... Ik moest natuurlijk ook nog aan mijn proefschrift schrijven! Ik ben wel bij de papyroloog Bataille⁵⁴ geweest, aan de Sorbonne. Verder bezocht ik het *Institut de Droit Romain*. Daar was toen bijna elke week een voordracht. Als je die bezocht, kreeg je een aardige portie verschillende onderwerpen mee. Wel viel me op dat de Fransen een te historische en weinig dogmatische aanpak hadden. Dat gold natuurlijk niet voor mensen als Petot en Lévy.

Die historische aanpak zag je duidelijk bij Lévy-Bruhl. Van hem herinner ik me dat ik bij aankomst in Parijs meteen een uitnodiging kreeg om op kennismakingsbezoek te komen, zondagochtend om halfelf. Dat zal je nu toch niet gauw meer beleven. Lévy-Bruhl had belangstelling voor Nederland. Hij schreef wel eens een stukje in gebrekkig Nederlands. Ook zijn de contacten met Jean-Philippe Lévy erg belangrijk voor me geweest. In maart 2010 – hij is 98 – heb ik nog met hem gedejeuneerd. Hij had ook die heldere aanpak, waarbij werd geprobeerd het zo uit te leggen dat het goed te volgen was. Ik kom in dat kader straks nog terug op een boek over de *exceptio doli* en het erfrecht.

Een partner en een proefschrift

Na mijn tijd in Parijs heb ik eerst in Ouderkerk gewoond tot 1960 en nadien in Wassenaar, aan de Leidse kant. Jarenlang fietste ik naar het werk. In 1957 was ik inmiddels getrouwd met Joke Houwink. Zij heeft me in het begin zeer goed geholpen. Nu, lang na mijn scheiding van haar, kan ik ook de positieve kanten van dit huwelijk zeer duidelijk waarnemen en appreciëren. In 1970 ging het tussen ons echter niet meer. Inmiddels ben ik bijna veertig jaar getrouwd met Peline van Es. Zij heeft mij enorm gesteund en gestimuleerd en me een grote vrijheid gegeven tot werken en reizen. Soms remde zij mij ook af, als ik te veel wilde doen. Zonder Peline waren mijn geluk en mijn wetenschappelijke productie veel kleiner geweest.

De weg van de rechtsgeschiedenis naar het Romeinse recht begon ruim na mijn Parijse tijd. Toen ik na terugkomst uit Parijs bij Hoetink assistent was, heb ik aan mijn proefschrift en het boek over de moderne Pauliana verder gewerkt. Verschillende punten heb ik

50 Jean-Philippe Lévy (geb. 1912), hoogleraar Romeins recht en rechtsgeschiedenis aan de universiteit Paris II.

51 Henri Battifol (1905-1989), hoogleraar internationaal privaatrecht aan de universiteit Paris II.

52 Henri Mazeaud (1900-1993), vanaf 1939 hoogleraar burgerlijk recht in Parijs, met name bekend vanwege zijn boek *Leçons du droit civil*.

53 André Tunc (geb. 1917), hoogleraar burgerlijk recht te Parijs, met name bekend vanwege zijn verhandelingen over de onrechtmatige daad.

54 André Bataille (1908-1965), hoogleraar papyrologie aan de Sorbonne.

met Bregstein doorgesproken. Met Hoetink was dit anders. Met hem praatte je over van alles en nog wat en het proefschrift kwam de laatste tien minuten, 's avonds om halftwaalf, aan de orde. Hoetink bezocht ik thuis in de Tintorettostraat in Amsterdam. Mevrouw Hoetink zorgde voor koffie of thee. Het was een contact dat vrij afstandelijk bleef. Dat zal iedereen die Hoetink gekend heeft wel begrijpen. Je werd nooit vertrouwelijk met hem. Je zou het ook niet in je hoofd hebben gehaald om hem te tutoyeren, behalve natuurlijk vanaf het moment dat je hoogleraar werd. Dan mocht het wel.

In Amsterdam vond ik de distantie overigens groter dan in Leiden. In Leiden waren de hoogleraren jonger en die contacten verliepen toch makkelijker dan met de Amsterdamse oudere hoogleraren. Dat afstandelijke contact was er ook met Offerhaus.⁵⁵ Offerhaus was bijna tien jaar ouder dan Hoetink. Hoetink was van 1900 en Offerhaus van 1892. Je zou hen nooit zomaar opbellen. Omdat ik met Hoetink niet erg veel over het vak sprak, al leerde hij mij wel het romanistische métier, is zijn wetenschappelijke invloed op mij minder groot geweest. Hij was wel belangrijk, omdat hij de vakliteratuur goed kende. Hij heeft tientallen kleine briefjes geschreven met literatuur die hij tegenkwam. In die zin was hij dus een geweldig goede promotor. Hij las ook veel buitenlandse literatuur en alles wat maar enigszins met Pauliana te maken had, gaf hij aan me door. Tot 1960 ben ik assistent van Hoetink geweest, gedurende vier jaar. Dan ben ik naar Leiden gegaan. Dat gebeurde overigens op een manier die kenmerkend was voor Hoetink. Hij vond het na vier jaar voldoende en dus liep mijn baan af. Hij had geen enkel idee wat ik verder moest gaan doen, dat interesseerde hem ook niet. Gelukkig waren toen Feenstra en Fischer zo aardig om me naar Leiden te halen. Overigens was die houding van Hoetink uiteindelijk niet zo slecht, omdat het niet goed is mensen van de wieg tot het graf aan één universiteit te laten zitten. Je krijgt dan geen vergelijkingsmateriaal.

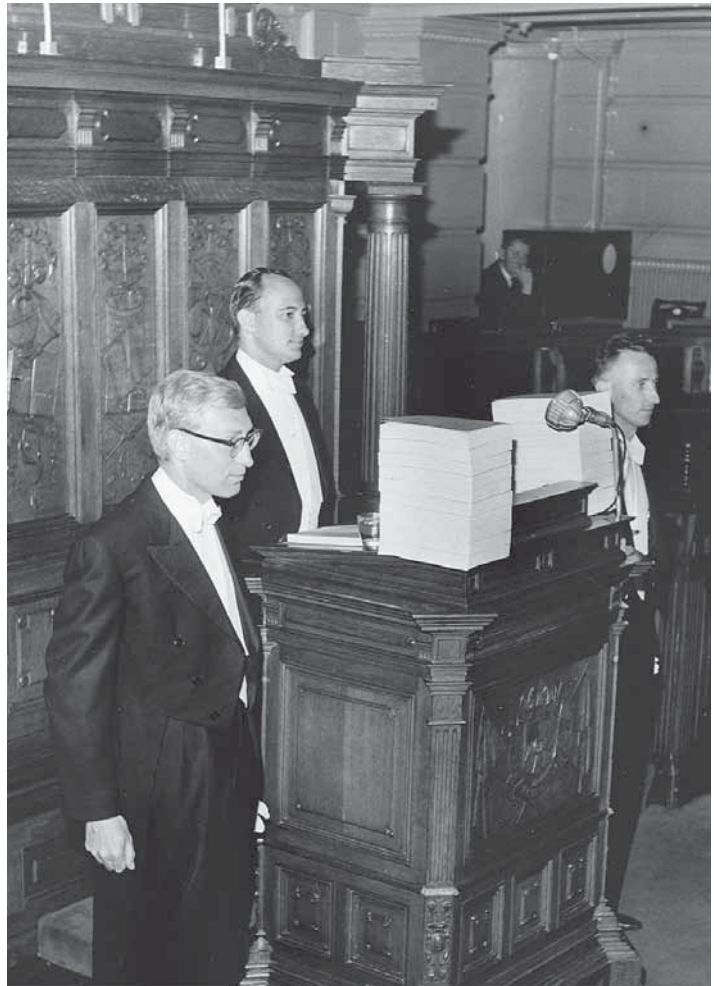
Ik was in Leiden wetenschappelijk medewerker, voor onderwijs bij Fischer en gedurende het eerste jaar voor onderzoek in het middeleeuwse Romeinse recht bij Feenstra. Felix Wubbe⁵⁶ was er toen nog voor het onderwijs en het klassieke Romeins recht. Een jaar later werkte ik zowel bij Fischer als bij Feenstra voor onderwijs en onderzoek. Feenstra en Fischer hebben mij laten aanstellen. Als je vroeger iemand goed vond, dan liet je die gewoon komen. Fischer was secretaris van de senaat en die had een zodanige invloed dat, als hij je wilde hebben, het allemaal in orde was. Het ging er veel willekeuriger aan toe dan tegenwoordig, maar ook veel gemakkelijker en veel sneller. Ik heb ook al mijn mensen aangesteld omdat ik ze goed vond. Later vonden die aanstellingen wel meer in overleg plaats. Zo zijn Arthur Hartkamp en ook anderen bij mij gekomen, maar over dit alles later meer.

In mijn Leidse jaren valt ook mijn Amsterdamse promotie op het proefschrift over de geschiedenis van de *actio Pauliana*. Een heel feestelijke, mooie dag in de oude aula, die een paar weken na mijn promotie gesloopt is en vervangen door de grote hal die nu bij de hoofdingang van de Oudemanhuispoort staat. Er waren maar drie opposities. Het begon

55 Zie noot 18.

56 F.B.J. Wubbe (geb. 1923), nadien hoogleraar Romeins recht aan de universiteit van Fribourg (1961-1993).

Promotie op 29 juni 1962. Paranimfen zijn P.W. Pestman (links) en L.A. Ankum (rechts).

met Hoetink als promotor. Dat zou nu helemaal niet meer kunnen. Vervolgens kwam Robert Feenstra, die iets had dat volkomen juist was en dat hij op het laatste moment gevonden had. Het ging om het werkwoord *obligare*, dat ik in mijn boek interpreteerde in de zin van je verbinden om later tot vestiging van het pandrecht over te gaan. Feenstra had het bij het rechte eind toen hij me voorhield dat het in mijn teksten ging om zakenrechtelijk verbinden in de zin van het vestigen van een zakelijk recht van hypotheek of pand. Van Fischer kan ik me de oppositie niet meer herinneren. Het duurde drie kwartier. Je had nog niet de presentatie van tevoren. Het was bijzonder dat ik twee boeken had geschreven, een groot en een kleiner. Bovendien heb ik nog overwogen om een soortgelijk boek te schrijven als nu door Rolef de Weijs⁵⁷ is gepubliceerd: een commentaar op de faillissementspauliana.

⁵⁷ R.J. de Weijs, *Faillissementspauliana, Insolvenzanfechtung & transaction avoidance in insolventcies: naar een geobjectiveerde regeling van schuldeisersbenadeling* (proefschrift Universiteit van Amsterdam), Deventer, 2010.

Daar ben ik echter niet aan toegekomen. Ik heb dit boek gelukkig ook nooit aangekondigd. Daarom vond ik het leuk om tijdens de promotie van de Weijs onlangs te kunnen opponeren. Dat ik dit boek niet heb geschreven, is eigenlijk wel goed, want voor een dergelijke studie moet je toch meer kennis van de praktijk hebben dan ik heb.

Hoogleraar in Leiden

In 1963, een half jaar na mijn promotie, ben ik in Leiden hoogleraar geworden, ook weer als een soort hulpje, halftijds voor oud-vaderlands recht en halftijds voor Romeins recht. Ik gaf goed college en de zaal zat altijd stampvol. Bij Feenstra was dat niet het geval. Feenstra was beter in zijn element tijdens seminars. Bij hoorcolleges was hij altijd zenuwachtig en dan ging het niet zo erg soepel. Dat heeft hij zelf ook erkend. Het gekke is dat hij, als hij Frans sprak, beter in zijn element was dan in het Nederlands. Hoe dat kan, weet ik niet, maar het is wel zo.

In Leiden was de sfeer anders dan in Amsterdam. Ik heb het in Leiden ook wel gezellig gevonden maar het was me uiteindelijk een beetje al te Leids in de zin dat alles op elkaar was betrokken. Ik ben uiteindelijk in Leiden gebleven tot 1965. Toen zei Feenstra dat het beter zou zijn als ik naar Amsterdam zou gaan. Dat was erg vriendelijk, want voor hem was het eenvoudiger geweest als ik in Leiden was gebleven. Ik gaf immers veel onderwijs in grote groepen, zodat hij zich op de kleine groepen kon concentreren.

Na mijn vertrek begon het accent in mijn onderzoek meer op het klassieke Romeinse recht te liggen. Ik weet nog goed dat ik bij mijn benoeming in Amsterdam uitdrukkelijk de eis had gesteld dat ik in de eerste plaats zou worden aangesteld voor Romeins recht en vervolgens voor de historische ontwikkeling van het recht en de juridische papyrologie. Die leeropdracht heb ik dertig jaar lang, van 1965 tot 1995, vervuld. De nadruk viel op het Romeinse recht omdat dit vakgebied anders helemaal zou verdwijnen. In de naam van de leerstoel kwam de aandacht voor het Romeinse recht ook duidelijk tot uitdrukking. Mijn vertrek naar Amsterdam is achteraf heel goed geweest. Als ik in Leiden was gebleven, had ik mijn hele leven achter Feenstra aangehobbeld. Het is goed om een tijd lang naast een man te staan met zulke grote kwaliteiten, maar niet gedurende je hele leven.

Van rechtsgeschiedenis naar Romeins recht

Na mijn benoeming in Amsterdam kwam er een brief van Kaser, niet lang na de dood van Hoetink (1963). Hij schreef: 'dat U nu al veel op het gebied van de hele Europese rechtsgeschiedenis hebt gedaan, maar dat het ook goed en belangrijk zou zijn meer aandacht aan het antieke Romeinse recht te besteden'. Toen dacht ik: dat ga ik doen! Op dat vlak werd in Nederland maar weinig gedaan. Immers, Jop Spruit was nog nauwelijks met zijn on-

derzoek begonnen, terwijl Feenstra wel wat aan het antieke Romeinse recht deed – zoals altijd op uitstekende wijze –, maar zijn eerste prioriteit in onderwijs en onderzoek lag er niet. Ook was er Scheltema, maar met hem had ik niet zoveel contact en hij was op wetenschappelijk vlak meer gericht op het Byzantijnse recht. De markt overziende, dacht ik dat het goed zou zijn dat iemand in Nederland zich intensief met het antieke Romeinse recht zou bezig houden. Ik heb uiteindelijk Kaser teruggeschreven dat ik zou proberen zijn wijze raad ter harte te nemen. Dat leverde veel contact met hem op over concrete teksten. Ik ben vaak naar Ainring (bij Salzburg) geweest, waar hij toen woonde. Dan gingen we – net als destijds bij Bregstein voor mijn proefschrift en het moderne boek over de Pauliana – uitgebreid discussiëren. Ik vroeg hem vaak: deze tekst snap ik niet, kunt u mij dat nog eens uitleggen? Die uitleg was altijd uiterst verhelderend.

Hier wil ik graag nog even vermelden dat je naar mijn inzicht het antieke Romeinse recht alleen goed kunt bestuderen als je de hele latere rechtsgeschiedenis terzijde laat. Zo je dat niet doet, wordt de stof onhanteerbaar. Ik zou niet weten hoe je een wetenschappelijke productie op dit gebied voor elkaar krijgt, als je je bovendien met de middeleeuwen bezig houdt. Mijn devies is uiteindelijk altijd geweest: begin maar met het Romeinse recht en daarna zien we wel verder. En dan blijkt het Romeinse recht zo'n ongelofelijke rijkdom te hebben, zowel aan rechtsfiguren als aan methoden van rechtsvinding en interpretatie, dat je je handen eraan vol hebt. Bestudering van het antieke Romeinse recht vormt zulk een interessante en boeiende opgave, dat ik altijd dacht: laat anderen maar het latere recht bestuderen. Natuurlijk was dit in het kader van mijn proefschrift anders. Destijds heb ik wel naar een langere periode gekeken, net als Feenstra,⁵⁸ Fischer⁵⁹ en Scholtens.⁶⁰ Deze benadering is dus niets nieuws en ik heb het dan ook altijd absurd gevonden dat de Groningers volhouden dat zij een nieuwe benadering hebben gekozen. De oude is momenteel weer in opkomst. En dit is misschien in verband met het onderwijs wel verstandig, omdat je dan de link met modern recht beter kunt aantonen. Desalniettemin vind ik dat je op het vlak van het onderzoek het recht moet hebben om de diepte in te gaan, om een betrekkelijk korte periode van enkele eeuwen te bestuderen. Uiteindelijk komt daar ook veel nieuws uit. Ik heb door deze benadering voor heel wat onderwerpen onze kennis en ons inzicht wat kunnen vergroten. Dat had ik nooit kunnen doen als ik het allemaal naar de latere rechtsgeschiedenis had doorgetrokken.

Mijn onderzoek wordt vaak gestuurd door toeval. Onlangs vormde het boek van me-

58 R. Feenstra, *Reclame en revindicatie, onderzoekingen omtrent de rol van de ontwikkelingsgeschiedenis van het recht van reclame gespeeld door den Romeinsrechtelijken regel omtrent eigendomsvergang en prijsbetaling bij koop* (Inst. 2,1,41) (proefschrift Universiteit van Amsterdam, promotor: Prof. mr. H.F.W.D. Fischer), Haarlem, 1949.

59 H.F.W.D. Fischer, *De geschiedenis van de reële executie bij koop* (proefschrift Universiteit van Amsterdam, promotor: Prof. mr. L.J van Apeldoorn), Haarlem, 1934.

60 J.E. Scholtens (1902-1992), studeerde en promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam in 1931 op het proefschrift *De geschiedenis der natuurlijke verbintenis sinds het Romeinsche recht* (promotor: Prof. mr. Paul Scholten), Groningen, 1931; was eerst advocaat in Amsterdam en later hoogleraar Romeins recht en rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Witwatersrand in Johannesburg, zie R. Feenstra, 'In memoriam Jacob Elise Scholtens, 1902-1992', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1993, 166-169.

vrouw Navarra⁶¹ over *utilitatis causa* de aanleiding tot nieuwe bevindingen. In dit boek staat een tekst⁶² die betrokkene niet goed interpreteert (het boek is voor het overige van uitstekende kwaliteit). Ik heb toen een naar mijn smaak nieuwe en betere interpretatie voorgesteld en zo ben ik vervolgens dieper ingegaan op betaling aan *pupilli*.⁶³ In de wetenschap van het Romeinse recht zitten nog zo veel mogelijkheden, dat ik – zoals gezegd – weinig behoefte heb om de lijn naar het hedendaagse recht door te trekken.

Het Amsterdamse team

Maar laten we teruggaan naar de beginperiode in Amsterdam. Mijn benoeming verliep nogal informeel. Enschedé was secretaris van de faculteit en ik meldde hem dat ik wel wilde komen als er in de benaming van de leerstoel een verwijzing naar het Romeinse recht voorkwam. De zaak was bijna onmiddellijk rond, hoewel Pitlo een andere kandidaat op het oog had. Ik heb ook nog enige eisen gesteld wat betreft de bibliotheek en de staf. Dat was toen nog allemaal mogelijk.

Ik heb er goede mensen aangetrokken die vooral historisch geïnteresseerde, dogmatisch juristen waren. Daar heb ik altijd zeer op gehamerd. Naast privaatrechtelijk geïnteresseerde medewerkers waren er ook enigen die een meer publiekrechtelijke belangstelling hadden, zoals Bert van Holk⁶⁴ en Olav Moorman van Kappen.⁶⁵ Maar het merendeel van de medewerkers was privatist. Sommigen hebben later als civilist naam gemaakt, nadat ze gepromoveerd waren. Ik denk aan Arthur Hartkamp⁶⁶ en Peter Kop.⁶⁷ Ik wil hier ook Rob Loeb⁶⁸ noemen, hoewel deze geen civilist is geworden. Loeb werd uiteindelijk lid van de Raad van State. Verder kun je denken aan Berthe Bergsma en Marjolijn van Gessel. Berthe Bergsma heeft nooit willen promoveren en Marjolijn van Gessel heeft het eigenlijk ook niet gewild, hoewel zij natuurlijk best op de codificatiegeschiedenis had kunnen promoveren. Ze heeft wel een boek geschreven over het zakenrecht in de codificatieperiode.⁶⁹

61 M. Navarra, *Ricerche sulla utilitas nel pensiero dei giuristi romani*, Turijn, 2002.

62 Het gaat over Papinianus, D. 46, 3, 95, 7.

63 H. Ankum, 'Paiements à un pupillus en droit romain classique', in: *Studi in onore di Remo Martini*, dl. 1, Milaan, 2008, 21-46.

64 L.E. van Holk (1920-1998), aanvankelijk werkzaam aan de rechtenfaculteit van de Universiteit Leiden, daarna directeur van het Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie en Rechtsiconografie, daarnaast wetenschappelijk hoofdmedewerker rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, zie R. Feenstra, 'In memoriam Lambert Etienne van Holk, 1920-1998', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1999, 195-197.

65 O. Moorman van Kappen (geb. 1937), thans emeritus hoogleraar rechtsgeschiedenis Radboud Universiteit, lid van de KNAW.

66 A.S. Hartkamp (geb. 1945), tot 1971 verbonden aan de staf rechtsgeschiedenis van de Universiteit van Amsterdam, onder meer van 1984 tot 2006 advocaat-generaal en later procureur-generaal bij de Hoge Raad, ten slotte, tot zijn emeritaat (2010) hoogleraar privaatrecht aan de Radboud Universiteit. Hij is lid van de KNAW sinds 1985.

67 P.C. Kop (geb. 1946), tot 1984 verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, later rechter in Arnhem, raadsheer en vice-president in het Hof Amsterdam en ten slotte raadsheer in de Hoge Raad (1998-2010).

68 R.W.L. Loeb (geb. 1946), onder andere advocaat-generaal bij de Hoge Raad, thans lid van de Raad van State.

69 M.J.E.G. van Gessel-de Roo, *Zakenrecht 1798-1820*, Zutphen, 1991.

In het Juridisch Instituut was destijds plaats voor een staf van zeven rechtshistorici. Zelf werkte ik veel op de universiteit. Wat dit werk extra aantrekkelijk maakte, was die prachtige zaal waar de rechtshistorische bibliotheek stond. Dat waren gouden tijden! Ik had destijds niet een bepaald onderzoeksprogramma in gedachten; ik liet veel aan de mensen zelf over. Het was voldoende als de medewerkers iets waardevols op het gebied van de rechtsgeschiedenis deden, met inbegrip van het oud-vaderlands recht. Dat idee van die onderzoeksplanning, dat is van erg veel later. Als je destijds een verzoek om een wetenschappelijke bijdrage kreeg, dan ging je daar op in en dat deed je dan, of je deed het niet, en als je het deed leverde dit weer bijproducten op. Eigen belangstelling was eigenlijk het enige criterium. In mijn geval betrof het vaak privaatrechtelijke onderwerpen.

Onlangs, tijdens een voordracht in Parijs, merkte ik het volgende op: 'Marcellus was een voortreffelijk leerling van Julianus, want hij bekritiseerde hem af en toe. Dat is heel goed voor de gedachtevorming.' Zo was onze benadering op ons instituut ook altijd. Het idee dat de hoogleraar altijd gelijk heeft, is absurd, hoewel dit in mijn tijd wel vaak als norm werd gezien. Ik ben echter van mening dat ook de eerstejaarsstudent die logisch denkt plotseling iets kan zeggen waarvan je denkt: 'Hé, daar heb ik nog nooit aan gedacht; dat kan wel eens zeer waar zijn'. In Amsterdam hebben we altijd met elkaar gediscussieerd. Er was nooit iemand die de boventoon voerde. Onze ideeën zijn vaak in ontwikkeling geweest en onze opvattingen zijn vaak tijdens de discussie gegroeid. Het *In bonis*-artikel hebben we met drie personen geschreven.⁷⁰ Het is zulke complexe materie dat ik dat niet alleen had gekund, wel een deel ervan, maar niet het geheel. Veel kun je op een hoger niveau tillen in een wekelijkse wetenschappelijke discussie, wanneer je elkaar regelmatig ziet en over problemen spreekt die zich bij onderwijs of onderzoek stellen. In dit opzicht waren ook de doctoraalcolleges die ik jarenlang als een soort seminar heb georganiseerd zeer nuttig. Het ging dan bijvoorbeeld over Julianus en over Papinianus. Dat heeft geresulteerd in veel artikelen. Die artikelen kregen hun uiteindelijke vorm in discussies met Eric Pool,⁷¹ met Laurens Winkel, met Marjolijn van Gessel en met Berthe Bergsma. Deze laatste zat overigens altijd in de tegenspraak sfeer. Er zijn in die discussies ook veel dingen gezegd die niet waar bleken te zijn, maar die mij gestimuleerd hebben om de uiteindelijke argumentatie beter te maken.

We hebben altijd een heel inspirerend team gehad. Dat is lang niet overal in die mate het geval, ook in het buitenland niet. In het buitenland is het vaak de hoogleraar die uiteindelijk gelijk moet hebben, zelfs als hij ernaast zit. Dat resulteert in fouten die voorkomen hadden kunnen worden door een wetenschappelijke discussie op basis van gelijkwaardigheid.

⁷⁰ H. Ankum., M.J.E.G. van Gessel-de Roo en E.H. Pool, 'Die verschiedenen Bedeutungen des Ausdrucks *in bonis alicuius esse/in bonis habere*' (I), *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, 1987, 364-436, 1988, 377-435, en 1990, 155-215.

⁷¹ E.H. Pool (geb. 1939), opgeleid als classicus, aanvankelijk (sinds 1967) bij Hans Ankum werkzaam voor het vroeger voor aankomende juristen verplichte pro-tentamen Latijn. Hij legde het kandidaatsexamen rechten af en was daarna werkzaam in de staf van Hans Ankum. Hij promoveerde *cum laude* in 1995 en werd daarna deeltijds hoogleraar Romeins recht aan de Vrije Universiteit Brussel.

Hans Ankum, mei 1984, tijdens de 'Journées Internationales d'Histoire du Droit' in Amsterdam.

Ik heb overigens een aantal medewerkers nog niet genoemd. Zo was er Herman van den Brink,⁷² die later hoogleraar in Rotterdam is geworden. Sommige medewerkers zijn minder bekend gebleven, bijvoorbeeld Mieke Wiebes⁷³ uit Leiden en Pieter Kouwenberg, die advocaat is geworden. Hij heeft een interessant artikel in de RIDA⁷⁴ geschreven.

Bij vacatures werd er heel open geworven. Marjolijn van Gessel kwam bijvoorbeeld van het ministerie van Justitie. De medewerkers hadden ook vaak aan verschillende universiteiten gestudeerd en die spreiding was zeer goed. Van Holk kwam uit Leiden, net als Berthe Bergsma. Arthur Hartkamp daarentegen kwam uit Amsterdam. Dat leverde een zeer

72 Herman van den Brink, gepromoveerd bij Hans Ankum in 1968 op het proefschrift *Ius fasque, Opmerkingen over de dualiteit van het archaisch-Romeins recht*, Amsterdam, 1968.

73 M.T. Bierma-Wiebes, assistente rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam in de periode 1966-69.

74 P.J. Kouwenberg, *Servitude et copropriété*, *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 1977, 273-296.

vruchtbare mix op. Als ik het nog een keer zou moeten doen, dan zou ik het net zo doen. Ik vergeet overigens Theo Veen te noemen, die een uitermate belangrijke rol heeft vervuld. Hierdoor kreeg het historische en publiekrechtelijke element meer ruimte binnen ons instituut. We hadden destijds een vacature en daar kwam niet zoveel uit. Toen heb ik hem gebeld. Hij had op dat moment net zijn proefschrift af en ik moest het voor NWO lezen, in het kader van een publicatiesubsidie. Ik kan me niet herinneren waarom ik dit moest doen, want dat lag helemaal niet zo voor de hand, maar ik geloof dat ik uiteindelijk wel een zinnige beoordelingsbrief heb geschreven. Ik was in ieder geval zeer positief. Theo was een uiterst knappe man, dat vond ik toen al. Ik heb hem laten komen en dat is voor hem heel goed geweest. Het zou jammer zijn geweest dat hij zijn hele leven in Groningen was gebleven, waar hij een heel slechte verhouding had met de club rond Scheltema. Hij koos duidelijk de kant van professor Gerbenzon.

Leven en werk in het Romeinse recht

Van de roerige periode in de jaren '60 heb ik wel iets gemerkt. Natuurlijk, ja, de kritiek op het Romeinse recht was groot. De aandacht voor dit vakgebied in de opleiding is uiteindelijk minder geworden. Toen ik begon, was Romeins recht het belangrijkste vak voor het eerste jaar. Dat was na betrekkelijk korte tijd anders.⁷⁵ Men wilde niet meer dat er getoetst zou worden op iets dat men later niet meer nodig dacht te hebben. Verder is het een uiterst moeilijk vak... in feite zakten toen de meeste studenten erop.

Met de complexiteit van het Romeinse recht heb ik onlangs een nieuwe ervaring opgedaan. In het najaar, nadat ik gedotterd⁷⁶ was, heb ik op halve kracht gewerkt en toen ben ik begonnen met het boek van Finazzi over de *exceptio doli*.⁷⁷ In dit boek vond ik interpretaties van teksten die ik twee tot drie keer heb gelezen, nu na vijftig jaar ervaring. Het blijft moeilijk vanwege de problemen met het Latijn, de historische en dogmatisch-juridische problemen en misschien ook nog wel vanwege andere moeilijkheden die ik nu vergeet. En dan is er natuurlijk de secundaire literatuur in vreemde talen, waarin je jezelf ook moet uitdrukken. Ik schrijf in die talen uit nood. Mijn proefschrift en mijn beide oraties heb ik voor de Nederlandse markt in het Nederlands geschreven.

Een belangrijke vraag tijdens mijn werkzame leven was hoe je je diende staande te houden in een omgeving waarin de studenten door een andere vooropleiding minder goed uitgerust aan de bestudering van het Romeinse recht begonnen. Uiteindelijk is de aandacht voor het vak in de juridische opleiding al maar minder geworden, maar uiteindelijk treur ik daar niet om. Mijn wereld is de wereld van de Romanisten. Daarvoor heb ik altijd geschre-

75 Het studieprogramma aan de juridische faculteit van de Universiteit van Amsterdam werd ingrijpend gewijzigd in 1976.

76 Dotteren is genoemd naar de Amerikaanse hartspecialist Charles T. Dotter, die deze procedure heeft uitgevonden. Andere benamingen zijn ballonverwijding, ballondilatatie of angioplastiek. Bij een dotterprocedure wordt een vernauwing van de slagader met behulp van een ballonnetje opgerekt.

77 G. Finazzi, *L'exceptio doli generalis nel diritto ereditario romano*, Padua, 2006.

ven. Als er maar een beetje onderwijs behouden blijft, dan vind ik het allang mooi.

Tegenover het afnemende onderwijs stonden andere activiteiten. Ik heb veel van mijn tijd aan bestuur, zowel in de faculteit als in de universiteit en in de Akademie, besteed. Ik zat in het Bestuur van de Instituten van de Akademie en ik was tien jaar secretaris van de sectie Rechtsgeleerdheid. In de faculteit ben ik twee keer decaan geweest, samen vier jaar, en daarbij nog drie jaar pro-rector. Ook was ik zeven jaar directeur van het Juridisch Instituut zoals dat toen heette. Dat heeft al met al toch vrij veel tijd gekost, maar ik deed het met plezier, ook om contact met de collega's te houden. Dat was van belang nu ik met een aantal niet zoveel wetenschappelijk contact had.

De combinatie van onderzoek, bestuur en onderwijs was wel eens lastig. Uiteindelijk heeft Theo Veen veel opgevangen. Mijn wetenschappelijke productie bleef op peil omdat ik altijd 's avonds tussen 10 en halftwee heb gewerkt. Dat kan ik nu niet meer. Zo kon ik het decanaat combineren met mijn onderzoek. Ik had toen gelukkig weinig slaap nodig.

Mijn wetenschappelijk credo? Ik denk dat alle gezoek naar literaire bronnen en filosofische invloeden mooi, interessant en verrijkend is, maar dat we eerst gewoon heel precies en nauwkeurig de fragmenten moeten lezen van de grote klassieke Romeinse juristen. Daar komen voor elk onderwerp altijd nieuwe dingen uit. De bevindingen kunnen misschien verrijkt worden met wat je bij Cicero, Plautus of Terentius vindt of door wat je in praktijkstukken tegenkomt, bijvoorbeeld in de *Tabulae Pompeianae*. Maar het essentiële is naar mijn idee het heel nauwgezet lezen van de van de teksten van de klassieke Romeinse juristen. De rest is slechts franje die de bevindingen nog mooier kunnen maken. Mijn aanpak is misschien niet zo vernieuwend, maar ik ga wel de diepte in. Je kunt het recht van de eerste twee en een halve eeuw van de jaartelling naar mijn idee nog aanzienlijk gedetailleerder en preciezer leren kennen, als je het op die manier aanpakt. Mijn aanpak is overigens ietsje anders dan die van Kaser, ietsje minder dogmatisch. Bij Kaser is natuurlijk de invloed van het Pandectisme en van het BGB zichtbaar gebleven. Ik geloof echter dat we daar zo los mogelijk van moeten proberen te komen, want dat zijn allemaal latere invloeden. Ik ben me er echter wel van bewust dat dit moeilijk is nu iedere jurist die een Digestenplaats bestudeert zijn hele hedendaagse juridische bagage meeneemt. Elke generatie zal daarom opnieuw een ander Romeins recht hebben, omdat elke generatie met een andere wetenschappelijke bagage naar de digestenplaatsen kijkt. Daarom is wat de glossatoren ermee doen iets heel anders dan wat wij ermee doen. Het historische element hebben wij toegevoegd. Als je mij vraagt wat de relevantie is van het Romeinse recht, dan zou ik zeggen: leren denken. Maar tevens vind ik dat wetenschap niet alleen nuttig moet zijn. Als er een brief van Mozart gevonden wordt, storten zich daar honderd muziekhistorici op. Waarom mogen we ons dan niet met honderd mensen op digestenteksten storten?

Mijn credo is min of meer gelijk aan dat van Hoetink, die stelde dat iedere tijd recht heeft op zijn eigen Romeinse recht. Elke nieuwe periode levert een ander beeld op. Je kunt de bestudering van een onderwerp wel verder brengen, maar je kunt nooit zeggen dat je het laatste woord hebt gesproken. Er kan altijd een nieuwe bron of een nieuw papyrus tevoor-

schijn komen, waardoor alles wat je schreef moet worden bijgesteld. Dat is ook het spannende, dat houdt het levendig!

Gelukkig dat ik destijds door mijn positie in de faculteit wel een potje kon breken. Toen ik aan Jaap Zwemmer vroeg hij in godsnaam de leerstoel rechtsgeschiedenis had opgeheven, antwoordde hij: ‘Ja, als jij er nog was geweest, had ik er niet over gedacht die op te heffen’. Als je in de faculteit ook het nodige bestuurswerk doet – ik heb dit altijd *con amore* gedaan – dan kun je tot je pensioen op wetenschappelijk vlak doen wat je graag wilt.

Internationale contacten

Mijn succes als hoogleraar moet mede worden gezocht in de vele wetenschappelijke contacten die ik heb onderhouden. Ik heb voor veel mensen in Oost-Europa iets gedaan in de tijd dat ze in moeilijkheden zaten. Ik heb duizenden bladzijden gekopieerd en opgestuurd. Heel wat mensen daar zeggen dan ook: ‘Zonder jou hadden we nooit kunnen promoveren’. In het kader van de SIHDA⁷⁸ heb ik ook het nodige kunnen doen. Dat leidt niet direct tot succes, maar werkt wel mee tot succes. Ik geloof overigens dat de kwaliteit van mijn wetenschappelijk werk nog niet zo gek is, maar ik geef toe dat er mensen zijn die betere dingen hebben gedaan. Sommigen hebben desondanks minder succes gehad. Iemand als Knütel⁷⁹ bijvoorbeeld had toch al lang een eredoctoraat moeten hebben! Ik heb er vijf⁸⁰ en hij heeft er niet een. Gelukkig is hij inmiddels buitenlands lid van de Koninklijke Akademie geworden. Mensen als Nörr⁸¹ en Knütel zijn in veel opzichten beter dan ik, maar tevens zijn ze anders. Wat Nörr allemaal aan literatuur over heel andere gebieden meesleept in zijn Romeinse recht, dat is naar mijn smaak niet strikt nodig. Echter, als je het zo goed doet als hij, is het meer dan franje; dan verrijkt het de zaak in hoge mate. Knütel heeft dat wat minder, maar die is dogmatisch-juridisch erg goed. Het succes komt gedeeltelijk door de kwaliteit van je werk en gedeeltelijk door het feit dat je werk overal in de wereld wordt gepubliceerd. Er is in Europa bijna geen land waar geen stukken van me gepubliceerd zijn.

Mijn contacten in Oost-Europa ontstonden omdat ik er nog wel eens werd uitgenodigd. Zo verdiepten zich de contacten. Ene Johannes Mathwig heeft zelfs bij ons in huis gewoond. Die kwam uit Oost-Berlijn. Hem ontmoette ik in 1967 tijdens het SIHDA-congres in Perugia. Ik had hem uitgenodigd voor een gastcollege in Amsterdam. Hij kwam aan op Schiphol met wel vijf koffers, wat ik vreemd vond. Na een week zei hij: ‘Ik ga niet meer weg’. Toen heb ik een baantje voor hem gevonden als hoofdmedewerker. Ik kende de secretaris van curatoren, Ad van Dam, en hij heeft mij geholpen. Hij heeft een jaar lang boven

78 Société internationale ‘Fernand de Visscher’ pour l’Histoire des droits de l’Antiquité.

79 Rolf Knütel (geb. 1939), leerling van Max Kaser, laatstelijk hoogleraar in Bonn.

80 Université de Provence (Aix-Marseille), Vrije Universiteit Brussel, Ruhr Universität (Bochum), Univerzita Karlova (Praag) en de universiteit van Belgrado. Intussen is Hans Ankum ook eredoctor geworden in Murcia.

81 Dieter Nörr (geb. 1931), leerling van Wolfgang Kunkel, laatstelijk hoogleraar in München; werd in 1990 op voordracht van Hans Ankum eredoctor van de Universiteit van Amsterdam.

Oratie van prof.dr. Duard Kleyn als gasthoogleraar aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, 11 november 1997. Van links naar rechts de hoogleraren Kleyn, Feenstra, Winkel en Ankum.

in ons huis gewoond. Uiteindelijk zei Peline echter: 'Hij eruit of ik!' Toen is hij verdwenen en heb ik nooit meer iets van hem gehoord. Heel merkwaardig!

Ik heb vooral naar mensen in Tsjechië, Bulgarije en Joegoslavië literatuur gestuurd. Ze hadden het *Corpus Iuris* en de *Palingenesia*, maar daarmee hield het dan ook wel op. De Nazi's hebben nogal invloed gehad in Hongarije en daarna de communisten. Die hebben nooit een boek over Romeins Recht laten aanschaffen. Als dus iemand zei 'Ik wil daarop en daarop promoveren', dan regelde ik dat. Dat draagt uiteindelijk ook bij aan je eigen succes. Niet dat ik het daarom heb gedaan, maar als verklaring voor het succes zal dat element wel hebben meegespeeld. Dat verklaart ook de eredoctoraten in Belgrado (2005) en Praag (2008). Praag was prachtig; ik heb er helaas geen foto van, slechts een dvd. De zaal zag er prachtig uit want het 650-jarig bestaan van de universiteit werd gevierd.

Rusten is voor later

Mijn liefde voor het vak en mijn motivatie om op gevorderde leeftijd nog met het vak bezig te zijn, kan ik niet goed verklaren. Ik geloof dat die motivatie er niet zou zijn geweest als

ik de hele Europese rechtsgeschiedenis was blijven doen. Het spannendste vind ik de Romeinse juristen. Daar kan ik, hoop ik, tot mijn dood aan blijven kluiven. Ik denk overigens dat ik anders ook wel zou zijn blijven werken, maar misschien een beetje minder. Bijkershoek vind ik leuk, maar niet om er zoveel energie in te stoppen als ik nu in de Romeinse juristen steek. Jammer genoeg gaat het nu langzamer, maar dat is onvermijdelijk.

Door dit alles heb ik minder tijd gehad voor muziek. Ik heb muziek wel altijd in reserve gehouden. Als ik ooit minder goed ga werken, dan ga ik de kamermuziek van Schubert bestuderen of de kwartetten van Brahms. Dat zou een uitwijkmogelijkheid zijn die ik nu ook wel heb, maar die ik niet erg benut omdat ik zo graag Romeins recht doe. Lévy zei altijd tegen me: 'Je bent een optimist. Je blijft actief in het Romeinse recht tot op hoge ouderdom'. Nu ja, tachtig is ook al niet meer zo oud als we vroeger dachten.

En de toekomst van het vakgebied?

Ik vind de afbraak van ons vakgebied in Nederland onverdiend groot. Het Romeinse recht is verrijkend genoeg om een belangrijker plaats in te nemen, ook in het gewone onderwijs-curriculum en zeker in de masteropleiding. Je vraagt je af wat er is misgegaan. Waarom hebben ze bijvoorbeeld Frank Soetermeer⁸² ontslagen? Hij gaf dan wel niet zo goed onderwijs, maar hij deed onderzoek dat vrijwel uniek was in Europa. Dat zet men dan maar gewoon aan de kant. Het is een verarming en een weggooien van kwaliteit en wetenschappelijke productie, ingegeven door een misplaatst nutsdenken. Je weet nooit wat er over honderd jaar nuttig wordt gevonden. Dat vind ik ook zo gevaarlijk met dat nut. In Nederland moet alles direct bruikbaar zijn. Dat is een criterium waarmee je geen universiteiten bouwt en waarmee je ze ook niet behoort te bouwen. In alle buitenland is de situatie beter dan hier. Dat is zeer betreuenswaardig.

Daarom vind ik dat Jop Spruit met die vertalingen heel goed werk doet, omdat op die manier voor mensen het Romeinse recht nog enigszins toegankelijk blijft. Met het vertalen slecht je een barrière. Je geeft een publiek van niet-Latinisten toegang tot het materiaal, hoewel die toegang natuurlijk beperkt is. Om de deur werkelijk open te houden zou een aantal mensen in ons land in staat moeten worden gesteld om het Romeinse recht op academisch niveau te blijven bestuderen. Dat is in vrijwel elk Europees land het geval, behalve in Nederland. Dat is een treurige constatering.

82 F.P.W. Soetermeer (geb. 1949), cum laude gepromoveerd in Leiden bij R. Feenstra in 1990 op een proefschrift dat zowel in het Duits als in het Italiaans werd vertaald; van 1984 tot 1994 werkzaam aan de Universiteit van Amsterdam bij Hans Ankum, gespecialiseerd op het terrein van het middeleeuws Romeins recht, met name op alle aspecten van het juridisch onderwijs in de 13^e en 14^e eeuw. Van hem verscheen in 1999 in de serie *Bibliotheca Eruditorum* een bundel verzamelde opstellen getiteld *Livres et juristes au Moyen Âge*.

Summary

Interview with Hans Ankum (1930), emeritus professor of Roman Law and Legal History, University of Amsterdam, about his life, career and publications.

Keywords

Hans Ankum, biography, Roman Law.

DE BELGISCHE SUCCESSIEWETGEVING IN DE EERSTE HELFT VAN DE NEGENTIENDE EEUW ALS SPIEGEL VOOR DE VORMING VAN EEN BELASTINGCULTUUR EN EEN STAATSIDENTITEIT

Understanding why majorities today may favor the repeal of such [estate and inheritance] taxes requires understanding why past majorities favored implementing them in the first place.¹

Inleiding

Sinds de Franse republikeinse assimilatiepolitiek voor een systematische en ‘gelijke’ successiewetgeving zorgde, is de discussie over de staatsinterventie in familiale vermogens nimmer bekoeld.² De successierechten in het bijzonder zijn controversieel en worden gecontesteerd. Dit is van alle tijden. De fiscus taxeert immers goederen die reeds tijdens het leven werden belast. Daarenboven valt deze erfenisbelasting op een wel erg delicate periode in de levensloop.³ Zo grijpt de staat in op een hoogst persoonlijk moment in het leven. Het spanningsveld tussen de fiscus en de belastingplichtige is dan ook een belangrijke bron voor fiscale fraude en protest.⁴ Elke staat drukt bij het concipiëren van zijn fiscaliteit een heel eigen stempel op de belastingen. In deze bijdrage bekijken we daarom enkele samenstellende elementen die de Belgische belastingcultuur in de eerste helft van de negentiende eeuw vorm gaven,⁵ met de heel aperte successiewetgeving als casus.

De jonge staat zocht – volgens weberiaanse concepten – legitimatie bij zijn burgers en sprong daarom voorzichtig om met de uitbouw van de erfenisbelasting in relatie tot de belastingcultuur. Een wezenlijk onderdeel van deze belastingcultuur is de belastingmoraal. Deze notie werd sinds de jaren 1970 uitgewerkt, maar is zelden in historisch perspectief

1 K. Scheve en D. Stasavage, *Democracy, war, and wealth. Evidence from two centuries of inheritance taxation*, New York, 2010, inleiding.

2 Een aanzet over invloedrijke filosofische beschouwingen in Europa vinden we in A. Peulinckx, ‘Over erven, erfmacht en erfrecht’, in: C. Weyn (red.), *‘Over erven’, Liber Amicorum Mieke Peulinckx-Coene*, Mechelen, 2006, 3-14. Interessant is ook: C. Castelein, R. Foqué en A. Verbeke (red.), *Imperative inheritance law in late-modern society. Five perspectives*, Antwerpen, 2009.

3 R. Deblauwe, ‘Zin en onzin van de successierechten’, in: *Liber Amicorum Maeckelbergh. Fiscaliteit aan de vooravond van de XXIste eeuw*, Brussel, 1993, 103-118.

4 H. Balthazar, ‘Fortuins- en inkomensonderzoek (XIXe, XXe eeuw). Een kritische status questionis’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, 1971, 337. De redacteurs van het juridisch tijdschrift *La Belgique Judiciaire* maakten doorwrochte analyses van enkele cases over erfenisvonnissen. Deze studies geven opnieuw aan hoezeer de successiewetgeving voor rechtsinterpretatie een ware gordiaanse knoop vormt.

5 Het begrip ‘belastingcultuur’ wordt ontleend aan B. Nerré, ‘Tax culture: a basic concept for tax politics’, *Economic Analysis & Policy*, 2008, 153-167 en id., *Steuerkultur und Steuerreform*, Hamburg, 2004, 740. In deze bijdrage beperken we ons voornamelijk tot de traditionele visie op belastingcultuur, met name vanuit het oogpunt van de belastingwetgever en de inningambtenaren. Via deze belastingcultuur in de strikte zin wordt zo een eerste inblik gegeven in het sociale profiel en de tijdsgeest van de ambtenaren zelf.

geplaatst (met uitzondering van enkele interpretaties van religieus-culturele tendensen).⁶ Door de houding van de overheid tegenover fraude te bestuderen, worden hier de maatschappelijke gedragingen rond de fiscus onder de loep genomen. Zo besteden we bijzondere aandacht aan toenmalige opvattingen over belastingontduiking in haar verschillende gedaanten en aan subversieve reacties tegenover het fiscale apparaat. De belastingmoraal leverde de staat een belangrijk facet van haar identiteit aan. Deze staatsidentiteit – een handzaam concept dat onder meer reeds Aristoteles in het derde deel van zijn ‘Politika’ tot nadenken stemde – heeft een legitimerende en dus ook een staatsopbouwende functie. Deze vaststelling leidt tot de vraag of het mogelijk is om daadwerkelijk karakteristieke gedragingen waar te nemen waarbij de overheid middels zijn fiscaliteit een eigen identiteit wou doordrukken. Anders dan de gehele rechtsgeschiedenis van de vooroorlogse successiewetgeving weer te geven, wordt in deze bijdrage in de voetsporen van de Griekse wijsgeer vooral aandacht besteed aan de efficiëntie en ideologieën van de fiscale staat tijdens regimewissels en crisismomenten, in casu voor de periode 1795-1851. De genese van en de evoluties binnen het successierecht werd immers reeds nauwgezet doorgrond door Van de Perre en Van Der Hertten.⁷

Een tweede denkpijpe die in dit artikel wordt gevolgd, is in hoeverre deze identiteit werd begrensd door de eigen *state capacity* inzake fiscaliteit, letterlijk bekeken de legitimiteit en de marges in het beleid om belastingen te heffen. In *Drie eeuwen Belgische belastingen* werd reeds gewezen op het belastingstelsel als beleidsinstrument, waarbij vrijstellingen in de patentbelasting als schoolvoorbeeld golden voor wat als een voornaam politiek medium van de overheid kon doorgaan.⁸ Ook de successierechten waren een dergelijk bestuursmiddel,⁹ zij het heel wat impliciet. In deze bijdrage willen we daarom enkele verklarende factoren onderzoeken. In welke mate maakte de staat in zijn successiewetgeving weloverwogen keuzes? Hierbij leggen we de klemtoon op de uitbouw van de eigen staatsfiscaliteit. Ook wordt de techniciteit van de wetten, evenzeer belangrijk in de historische interpretatie van belastingstelsels,¹⁰ niet over het hoofd gezien.

6 Anders dan Deppe – die overigens wel degelijk oog had voor de wording van het belastingapparaat en een bescheiden geschiedkundige reflex aan de dag legde – staven we de belastingmoraal niet door de studie van belastingstatistieken. We opteren daarentegen voor een historisch-kwalitatieve benadering. Zie E. Deppe, *Die Steuermoral in den Niederlanden: eine Leitstudie am Beispiel der freien Berufe*, s.l., 1967, 191. Deze methodologie laat een bredere interpretatie toe en maakt de laatste jaren wereldwijd opgang in de humane wetenschappen: F. Santagata, *Etica fiscale o fiscalità etica? Una questione ancora aperta*, Napels, 2009, 15-16.

7 S. Van de Perre en B. Van Der Hertten, ‘Heilige sterfhuisjes. Een overzicht van de successierechten in de Belgische gewesten, 1790-1913’, in: R. Deblauwe en P. Janssens (red.), *Tweehonderd jaar frimairwet. De registratie- en successierechten in Vlaanderen, België en Europa. Handelingen van het Colloquium georganiseerd door de v.z.w. Fiskofoon en het Centrum voor Fiskale Geschiedenis (EHSAL) op 21 oktober 1999*. Colloquiumnummer Tijdschrift voor fiscaal recht, 1999, 16-39.

8 P. Janssens, H. Verboven en A. Tiberghien, *Drie eeuwen Belgische belastingen. Van contributies, controleurs en belastingconsulenten*, Brussel, 1990, 172-178.

9 Dat het gevoerde beleid inzake successierechten niet steeds de verwachtingen inlostte, werd reeds bewezen in Van de Perre en Van Der Hertten, ‘Heilige sterfhuisjes’, 38: ‘[Verschillende belastingbepalingen] maakten van de successierechten een fiscaal instrument dat zijn doel in niet onaanzienlijke mate voorbijschoot. Verder onderzoek zal deze stelling moeten ondersteunen.’

10 G. Vanthemsche, ‘Some aspects of fiscal history in Western Europe, 19th-20th century. Introduction’, *Belgisch Tijdschrift*

1 De Belgische successiewetgeving in vogelvlucht

Anders dan in Frankrijk, was het erfenisrecht in de Oostenrijkse Nederlanden op een weinig systematische leest geschoeid. In het leenrecht was er een successierecht voorzien op de leen- en cijnsgoederen, de zogenaamde ‘tenures’, die aanvankelijk niet erfelijk waren.¹¹ Deze successierechten kwamen echter niet ten goede aan de overheid, maar aan de tenureheer. De Belgische successiewetgeving van vandaag heeft een Franse herkomst.¹² Het voorbereidend werk van de Franse revolutionairen was weinig origineel, zo stelt Vanhoutte,¹³ maar de kracht van de ‘nieuwe’ wetten met betrekking tot de indirecte heffingen lag in het rechtlijnig maken van de vele bepalingen waardoor provinciale particularismen tenietgedaan werden. Ook de ancien-régime-erfenisrechten kenden grote regionale verschillen. In het Franse tijdvak was het successierecht een onderdeel van de registratierechten. De erfbelasting werd pas vanaf 1818 een afzonderlijke taks onder het bewind van Willem I.

De Belgische wetgever nam deze belasting nagenoeg onveranderd over en tot het einde van de negentiende eeuw veranderde er weinig. Onder impuls van de liberaal-conservatieve onderstroom bleef de eerder traditionele belasting bestendig en bloeide ze in het jonge België, dat zich tot een industriële grootmacht ontwikkelde. Dat het conventionele erfenisrecht en het erfstelsel bijvoorbeeld de kleine boeren tot op het einde van de negentiende eeuw benadeelden, wordt echter vaak vergeten.¹⁴ Op vele vlakken was de successiewetgeving duidelijk achterhaald. In 1890 werd een eerste codificatie uitgewerkt in een wetsontwerp.¹⁵ Op 17 mei 1890 werd het ingediend in de Kamer van Volksvertegenwoordigers, maar omwille van de techniciteit en de omvang van het project werd het niet besproken. Ambitieuzer was het project van een hervormde en moderne successiewetgeving, uitgewerkt door een commissie die bij volmachtenbesluit van 24 januari 1907 was samengesteld. Het concept werd na de Eerste Wereldoorlog uitgeschreven, maar de weinig rooskleurige economische situatie van het land noopte de wetgevende kamers tot belangrijker en dringender besprekingen. Ook deze codificatie bleef dode letter.¹⁶

voor *Filologie en Geschiedenis* (BTFG), 1997, afl. 4, 1025.

¹¹ G. Bigwood, *Les impôts généraux dans les Pays-Bas autrichiens: étude historique de législation financière*, Leuven, 1900, 338 en P. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussel, 1991, 315-413.

¹² A. Esmein, *Cours élémentaire d'histoire du droit français*, Parijs, 1930, 562-563; R. Grote, *Die Besteuerung deutsch-belgischer Erb- und Schenkungsfälle*, Keulen, 1999, 8-9; J. Vanhoutte, ‘La formation du système fiscal de la Belgique avant 1914’, in: *Histoire des finances publiques en Belgique*, dl. 1, Brussel, 1950, 335-338 en *Pandectes belges*, dl. 104, v^o *Succession (droits de)*, 55, nr. 1 e.v. In Frankrijk bestond in het ancien régime immers een ‘honderdste penning’, een belasting van één procent op de totale waarde van de onroerende goederen bij de overdracht ervan onder levenden of bij sterfgevallen, zie ook F. Werdefroy, *Jaarboek registratierechten 2008-2009*, Mechelen, 2009, 13-14 en É. Génin en A. Génin, *Commentaar op het Wetboek der Registratie-, Hypotheek- en Griffierechten, voorafgegaan door een inleiding tot de studie van de belastingen betreffende de juridische omloop van de goederen*, Brussel, 1951, 16-17.

¹³ J. Vanhoutte, *Beginselen van het Belgisch belastingrecht*, Gent, 1979, 89.

¹⁴ E. Vanhoute, ‘Chacun est propriétaire ou espère le devenir. Het grondbezit in Vlaanderen, begin 19de-begin 20ste eeuw’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1996, afl. 1-2, 105.

¹⁵ *Handelingen Kamer 1890*, 17 mei 1890, nr. 195.

¹⁶ *Verzameling der wetten en Koninklijke Besluiten*, KB nr. 231 van 31 maart 1936 tot invoering van het Wetboek der successierechten, Verslag aan de koning nr. 308, 1679-1681.

1919 was een kanteljaar voor de Belgische fiscaliteit.¹⁷ Op het vlak van de successiewetgeving veranderde de oude proportionele boedelbelasting definitief naar een moderne progressieve verkrijgingbelasting.¹⁸ De wet van 11 oktober 1919 vormt de basis voor onze hedendaagse successiewetgeving. Onder meer de liberaal Janson en de katholiek Pussemier¹⁹ drongen er respectievelijk in 1919 en in 1923 bij het parlement op aan om werk te maken van een nodige codificatie. Nadat de nieuwe wetgeving aan de fiscale praktijk getoetst was, kon een regeringscommissie vanaf het voorjaar van 1935 het wetboek van de successierechten voorbereiden.²⁰ Het wetboek van 31 maart 1936, bekrachtigd door de wet van 4 mei 1936 en in voege op 1 juni 1936, is nog steeds de vigerende successiewet²¹ in België.

2 De Franse periode (1795-1813): de successierechten als deel van de registratierechten

Na het falen van een experiment met een vrijwillige ‘patriottische’ contributie en assignaten, maakte een stelsel van nauwkeurig geschatte directe belastingen, gestoeld op pragmatische en evenredige idealen, de belastingbasis van de nieuwe Franse maatschappij uit.²² Niet zozeer de personele belasting en het patentrecht waren de vaandeldragers van het rechtstreekse taxatiestelsel. Geïnspireerd door de fysiocratische school ging het republikeinse ideaal uit van het feit dat de grondbelasting de enige vorm van taxatie zou mogen zijn.²³ Dat was in de praktijk uiteraard niet haalbaar, niet in geringe mate door de deplorabele situatie van de staatskas. Hoe ouderwets de indirecte belastingen uit het ancien régime voor de hardliners ook leken, ze brachten heel wat inkomsten op. En dat dit op een vrij makkelijke manier gebeurde, zonder al te grote kosten voor het onderhouden van een belastingapparaat, was een zegen voor een prille en bankroete staat die streefde naar een maximale *state efficiency*.²⁴ In de indirecte belasting schuilde onder meer een successiebe-

17 Janssens, Verboven en Tiberghien, *Drie eeuwen Belgische belastingen*, 243.

18 Een boedelbelasting belast de volledige nalatenschap in zijn geheel, waarna de erfenis verdeeld wordt. Hier is het belang van de verwantschappen gering. Bij een verkrijgingbelasting betaalt iedere erfgenaam een successierecht, naargelang zijn verwantschap en de grootte van zijn verkrijging.

19 Paul-Emile Janson (1872-1944) was een vrijzinnige en jarenlang een vooraanstaande figuur in de Belgische liberale partij, hoewel hij toch vaak inging tegen de partijpolitieke standpunten. Tijdens het interbellum werd hij Eerste Minister. Zie: J. Stengers, ‘Paul-Emile Janson’, *Académie Royale de Belgique, Bulletin de la Commission des Lettres et des Sciences Morales et Politiques*, dl. 59, 202-281. Tijdgenoot Lionel Pussemier (1869-1938) zetelde bijna het hele interbellum als katholiek volksvertegenwoordiger. Zie: R. De Schryver, ‘Pussemier, Lionel’, *Encyclopedie van de Vlaamse beweging*, dl. 2, Tielt, 1973, 1269.

20 P. Goffin, ‘La codification officielle du droit fiscal belge aux XIXe et XXe siècles’, *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, 1969, 220-222.

21 In 1936 werd slechts een vijftiental nieuwe bepalingen opgenomen en een aantal vroeger aangenomen beginselen werd geconcretiseerd. Sindsdien bleef het wetboek vrij stabiel, zie J. Decuyper en J. Ruyssveldt, *Jaarboek successierechten 2008-2009*, Mechelen, 2008, 6-17.

22 Vanhoutte, *Beginselen*, 88 en J. Godechot, *Les institutions de la France sous la Révolution et l'Empire*, Parijs, 1951, 132-133.

23 Janssens, Verboven en Tiberghien, *Drie eeuwen Belgische belastingen*, 106-107 en P. Pouillet, *Les institutions françaises de 1795 à 1814. Essai sur les origines des institutions belges contemporaines*, Brussel, 1994, dl. 1, 228.

24 R. Schnerb, ‘De la Constituante à Napoléon: les vicissitudes de l’impôt indirect’, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 1947, 23: indirecte belastingen zijn per definitie onpersoonlijk, een eigenschap waarop beleidsmakers handig inspeelden. Daarenboven waren deze taksen periodiek en was de staat zo verzekerd van inkomsten. Oorlogskosten bleken in het politieke debat vaak de perfecte katalysator voor een aanvaarding van een belastingsverhoging. C. Scailteur, ‘De evolutie van de

lasting, het *droit de mutation par décès*, die vervat zat in de voor de negentiende-eeuwse staten uitermate belangrijke registratierechten.²⁵

2.1 Oude wijn in nieuwe zakken?

Het eerste parlement van de Franse Republiek, de *Assemblée nationale constituante*, boog zich in de zomer van 1790 over de oude belastingen. De Talleyrand werkte in zijn *rapport du comité d'imposition sur l'établissement du droit d'enregistrement* van eind november 1790 een nieuw stelsel uit om een uniforme taks op de overdracht van goederen te heffen.²⁶ Hierbij greep hij terug naar belastingen die al in het feodale Frankrijk bestonden en naar notariële verplichtingen die in voege waren tijdens de zestiende eeuw.²⁷ De nieuwe belastingen waren voornamelijk gebaseerd op de Franse controlerechten. Dit was een belasting en een formaliteit die bestond uit de ontleding van akten door een 'contrerolleur'. Met behulp van deze ambtenaar ging de vorst enerzijds vervalsingen, antidateringen en onnauwkeurigheden tegen en anderzijds vergaarde hij extra inkomsten voor de kroon, onttrok hij het notariaat aan de geestelijke invloedssfeer en streefde hij een expliciete centralisatiepolitiek na. Akten konden slechts rechtsgeldig zijn na de heffing van de controlerechten.²⁸ Deze handelingen lijken vrij sterk op onze huidige registratierechten. De wetgever voerde deze laatste belasting op akten waarbij goederen overgingen van het ene patrimonium naar het andere in met het decreet van 5 en 19 december 1790. Hier past zonder meer de uitspraak uit 1848 van fiscalist Champonnière:²⁹ 'Quelques radicales soient les réformes sociales, de nombreux éléments anciens survivront; parmi les impôts, les droits d'enregistrement. Ceux-ci sont vieux, et les plus vieux sont les plus facilement acceptés.' Er bestond inderdaad een zeker wantrouwen en weerstand tegenover het innen van belastingen die reminiscenties aan het ancien régime oproepen, maar de pragmatiek haalde het op de irrealistische idealen. Verschillende bepalingen uit de *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* indachtig was het heffen van taksen pas-sabel voor de revolutionairen, zolang de nieuwe belastingen maar eenvormig en gelijk waren en de feodale voorrechten verdwenen.

Bekijken we de registratiewet zelf. Meteen lijkt de wet een vrij rigoureuus karakter te hebben. Alle onroerende goederen die van het ene naar het andere patrimonium overgingen, werden belast. De wetgever viseerde niet alleen de 'materiële' onroerende goederen, zoals een huis of landbouwgrond, maar tevens de 'fictieve' immobiliën.³⁰ Deze laatste ca-

opvatting omtrent de successiebelasting', *Politiek bericht*, 1959, 161-169.

25 A. Culot, 'L'administration de l'enregistrement, un service public fédéral au service des régions et du contribuable', in: C. Biquet-Mathieu en P. Delnoy (red.), *Liber Amicorum Paul Delnoy*, Brussel, 2005, 622.

26 R. Stourm, *Bibliographie historique des finances de la France au dix-huitième siècle*, Parijs, 1895, 168 en *Pasinomie*, dl. 2, 69-81.

27 F. Werdefroy, *Jaarboek registratierechten 2008-2009*, Mechelen, 2009, 12-13.

28 F. Stevens, 'De evolutie van de registratierechten in België in de 19de eeuw', in: Deblauwe en Janssens, *Tweehonderd jaar frimairewet*, 191.

29 Geciteerd uit A. Culot, *Manuel des droits d'enregistrement*, Brussel, 2004, 9.

30 Décret relatif au droit d'enregistrement des actes civils et judiciaires, et des titres de propriété, *Pasinomie*, dl. 2, 69-81 (5 en 19 december 1790).

tegorie omvat onder meer grondrenten en openbare effecten. De Code civil – weliswaar uit 1804 – doet vermoeden dat hiermee echter ook roerende goederen bedoeld werden die door bestemming onroerend zijn, zoals het alaam of vee op een boerderij.³¹ Zowel de verwanten uit de rechte als uit de zijlijn dienden de erfbelasting te betalen. Het concept van de taxatie van de rechte lijn ging in tegen de visie van vele juristen. Het familiale patrimonium was heilig en mocht in geen geval ondermijnd worden.³² Daarom werd deze belasting onder het mom van de nieuwe revolutionaire ideeën en interpretaties over de verworven vrijheden verguld. In een verslag van de financiëncommissie voor de *Conseil des Cinq-Cents* verdedigde Duchâtel, referent voor de registratierechten, een erfenisrecht in rechte lijn. Hij vertolkte de belastingmentaliteit in het jaar 1798.³³ De wetgevende raad kon en mocht niet verzaken aan een (successie)recht in rechte lijn, omdat zo'n taks beantwoordde aan de natuurwetten en de normen van de maatschappij zelf. De maatschappij liet toe privé-eigendom te vergaren, terwijl ze deze goederen tegelijkertijd beschermde door openbare uitgaven te maken om de burgerrechten te garanderen en privé-eigendom te verzekeren. Eigenaars dienden daarom iets terug te doen voor de staat. Het is dan ook niet verwonderlijk dat uit het taalgebruik van toen duidelijk blijkt dat de term *contribution* veel vaker de voorkeur kreeg boven *imposition*. Tijdens het *Directoire* – onder meer gekenmerkt door de terugkeer naar een economisch-liberalistische politiek – leefde nog duidelijk de mentaliteit van de vernieuwde samenleving. De *Constituante* wilde te allen tijde vermijden dat de nieuwe idee van privé-eigendom van voorbijgaande aard zou zijn en vaardigde verschillende eigendomsbepalingen uit.³⁴ Ook roerend goed werd belast. Dit gold echter enkel voor de verkrijgingen in de zijlijn en door langstlevende echtgenoten: weduwnaars en weduwen betaalden successierechten op alle goederen die hen toekwamen.³⁵ De administratieve praktijk leert ons echter dat de aangiften zelden roerende zaken bevatten.

De strenge teneur van de registratiewet stond in schril contrast met de geringe successiebelastingdruk. De tarifiering was erg gematigd. Zo hoopte de wetgever enigszins naïef fiscale fraude voor te zijn. De fiscaaladministratieve werkelijkheid toont dat de fiscus geen idee had hoe fraude op te sporen of vermoedens van onjuiste aangiften te controleren (cf. *infra*). Daarenboven stelden de belastingsancties en -boeten weinig voor. Het vroegrepublikeinse belastingswezen ontbeerde ten andere een degelijk controleapparaat. De wet van december 1790 blonk volgens fiscalist Deblauwe allerminst uit in helderheid en liet te veel ruimte voor twijfel over de geest van de wet, verschillende interpretaties en het bepalen van

31 Art. 510-536 BW.

32 Van de Perre en Van Der Hertten, 'Heilige sterfhuisjes', 19.

33 L. Bastiné, *Théorie du droit fiscal dans ses rapports avec le notariat. Deuxième partie contenant l'exposé des principes relatifs aux droits de succession*, Brussel, 1866, 11: de financiëncommissie besteedde in 1798, toen een codificatie van de registratiewetgeving in de maak was (*infra*), veel aandacht aan het verdedigen van de successie in rechte lijn. Uit het feit dat de wetgevende macht zoveel zorg besteedde aan de legitimatie hiervan blijkt dat ze duidelijk tegenkanting verwachtte.

34 Godechot, *Les institutions de la France*, 171.

35 S. Van de Perre, *De lasten van de macht. Fiscaal beleid in België (1830-1914)*, onuitg. Doctoraatsverhandeling K.U.B., Brussel, 2003, 293-294.

tarieven.³⁶ Het adagium in *dubio contra fiscum* werd al te vaak met de voeten getreden: het was niet ongewoon dat elk kantoor voor de heffing van de erfenisrechten zijn eigen praktijken toepaste of dat goederen dubbel belast werden. De vele aanpassingen en aanvullingen werkten deze onregelmatigheden nog meer in de hand. Tijdens de codificeringsbeweging van de republikeinse jaren VI en VII werd dan ook werk gemaakt van een bundeling van de registratierechten.³⁷ Een vereenvoudiging ervan, waardoor de inning beter zou verlopen en de staatsinkomsten zouden stijgen, was een primair doel. De registratiewet van 22 frimaire VII (12 december 1798), waarin nog steeds de successierechten vervat zaten, gold als *admirable monument législatif*.³⁸ Door de Franse assimilatiepolitiek kende de wet een verspreiding over heel Europa. In België zou ze bijna anderhalve eeuw van kracht blijven, weliswaar met een zeventhonderdtal aanpassingen, tot ze in 1939 haar beslag kreeg in een wetboek.

De successierechten hadden een specifiek karakter in het amalgaam van de registratiewetgeving. Sinds de frimairewet werden roerende goederen overigens nadrukkelijker in rekening gebracht, al was hier door de declaranten vrij gemakkelijk aan te ontsnappen.³⁹ Het betrof zowel lichamelijke roerende goederen (baar geld, huisraad, kunststukken, oogsten in schuren) als onlichamelijke roerende goederen (aandelen, obligaties en de schulden en hypothecaire schuldvorderingen jegens derden). De inning van de registratierechten *lato sensu* hoorde toe aan gesalarieerde *préposés* die als ontvangers dienst deden in lokale ontvangkantoren, waar bijvoorbeeld notarissen geregeld de minuten van hun akten ter registratie neerlegden. De organisatie van de nieuwe administratie werd overgenomen van de koninklijke *Administration générale des domaines et des droits domaniaux* die stamde uit het ancien régime.⁴⁰ In de inning van de successierechten sloop een Frans republikeins ideaal. Bij de inventarisering, taxatie en waardebepaling heeft de staat steeds veel verantwoordelijkheid bij de burger zelf gelegd.⁴¹ Bij de overgangen van goederen door een overlijden zijn de erfgenamen verplicht een gezamenlijke aangifte op te stellen. De tussenkomst van een notaris of ander openbaar ambtenaar is niet vereist. Het opstellen van de aangifte gebeurt schriftelijk en ze wordt ingediend bij het successiekantoor. De registratiewet sloot echter niet expliciet uit dat dit, tot en met 31 maart 1818, ook mondeling op het bevoegde kantoor kon plaatsvinden.⁴² De frimairewet had de indientermijn van zes maanden na het overlijden,

36 R. Deblauwe, *Voordracht op de conferentie over de frimairewet*, Brussel, 1999, Colloquium 'Tweehonderd jaar frimairewet. De registratie- en successierechten in Vlaanderen, België en Europa', tekst de dato 19 oktober 1999, te vinden via: http://users.telenet.be/rik.deblauwe/2%20artikelen_hier_gepubliceerd/frimaire%20ord.doc

37 J. Vander Linden, *Le concept de code en Europe Occidentale du XIIIe au XIXe siècle. Essai de définition*, Brussel, 1967, 500.

38 Vanhoutte, 'La formation du système fiscal', 337-338.

39 J. Bekers, *Erfenisaangiften als bron voor de studie van de sociale geschiedenis. Het Antwerpse in 1820 en 1860*, onuitg. licentiaatsverhandeling K.U.Leuven, 1964, 13.

40 *Pandectes belges*, dl. 36, v° *Enregistrement (organisation administrative)*, 409, nr. 8; De Reu, *De geschiedenis van de Algemene Administratie van de Patrimoniumdocumentatie (1796-2006)*. *Organisatie, bevoegdheden, ambtsgebieden, archiefvorming*, Brussel, 2011, 55.

41 A.C.J. de Vrankrijker, *Geschiedenis van de belastingen*, Bussum, 1969, 52: meer gegoede burgers hebben doorheen de negentiende eeuw steeds hun vrees geuit dat de fiscus hun fortuin openbaar maakte. Het belasten van uiterlijke tekenen van welstand leek hen terecht, maar schatters mochten niet in de effectentrommel of boekhouding neuzen.

42 De erfenisaangiften werden vanaf april 1818 op gewone losse bladen opgemaakt. Daarvóór gebeurde dit in registers op het kantoor. De aangiften werden 'memories van aangifte' genoemd en werden later chronologisch op datum van indiening

zoals die sinds de registratiewet van 1790 bestond, verruimd. Bij sterfgevallen van *citoyens* elders in Europa bedroeg de indientermijn acht maanden. Voor een overlijden in Amerika kregen de erfgenamen een jaar de tijd, in Afrika of Azië zelfs twee jaar. De praktijk had immers geleerd dat mits deze toegeving meer – vaak vermogende – belastingplichtigen konden bereikt worden. Het lijdt immers geen twijfel dat de Franse beleidsmakers de erfenisbelasting als een belangrijk beleidsinstrument gebruikten om de overheid progressief te financieren en om de verdeling van de rijkdom te beïnvloeden.⁴³

2.2 De successiewetgeving in de Belgische gewesten

Het *Comité de Salut Public*, geruggensteund door het Financiëncomité van Frankrijk, verklaarde op 3 fructidor III (20 augustus 1795) de registratiewet van 5 en 19 december 1790 van kracht in de Belgische gewesten.⁴⁴ Op 9 nivôse IV (30 december 1795) werd de wet van december 1790 in onze departementen gepubliceerd, samen met wetten die sindsdien de registratiewet aanvulden.⁴⁵ Pas toen in de loop van 1796 de fiscale organisatie uitgebouwd was, konden de registratierechten en *droits de mutation par décès* geïnd worden.⁴⁶

Het is maar de vraag hoe de republikeinse erfbelasting, geïnspireerd op Franse – en dus voor de Belgische gewesten eerder onbekende – heffingen uit het ancien régime, hier gepercipieerd werd. Er is weinig bekend over weerstand ertegen en Belgische frauduleuze aangiften. De gerechtelijke en administratieve geschillen met betrekking tot overheidsfinanciën zijn nauwelijks onderzocht. Wellicht werden successierechten ontdoken, gezien de negatieve houding van de Belgen tegenover de indirecte belastingen. Zo werden transacties zelfs uitgesteld om geen registratierechten te moeten ophoesten.⁴⁷ Het controlesysteem stond nog in de kinderschoenen. Inspecteurs en verificateurs dienden voornamelijk de (boekhouding van de) eigen ambtenaren te controleren om zo gewaarborgde inkomsten te verzekeren.

Ook over de belastingambtenaren tijdens de Franse periode is amper iets gekend.⁴⁸ Bij

van de aangifte ingebonden in boekdelen. Tussen 1 oktober 1921 en 13 januari 1926 werden de akten opgesteld op formaat-zegelpapier. Daarna verdween de benaming ‘memorie’ en sindsdien geeft de administratie zelf formulieren uit waarop de burger zijn aangifte kon doen. Dit zijn voorgedrukte formulieren, wettelijk vorm gegeven door een ministerieel besluit.

43 Scheve en Stasavage, *Democracy, war, and wealth*, 10.

44 *Pasinomie*, dl. 1, annotations belges.

45 Pouillet, *Les institutions françaises*, 229. De wet van 7 pluviôse v (26 januari 1797), ook wel de *Code Merlin* genoemd, voerde eveneens nog enkele oudere Franse wetten inzake de registratierechten in. Overigens golden de wetten uit Parijs pas vanaf 16 frimaire v (30 november 1796) automatisch voor onze gewesten, zie *Pasinomie*, dl. 2, ‘Introduction à la Pasinomie’.

46 F. Stevens, ‘L’introduction de la législation révolutionnaire en Belgique’, in: *La Révolution et l’ordre juridique privé. Rationalité ou scandale*, Parijs, 1988, dl. 2, 485-493. Specifiek voor de uitbouw van de Franse belastinginfrastructuur om successierechten te innen in de Belgische gewesten, zie De Reu, *De geschiedenis*.

47 P. Verhaegen, *La Belgique sous la domination française*, dl. 2, Brussel, 1935, 187-190. In zijn casus over het Antwerpse notariaat tijdens de Franse tijd, bemerkte Stevens een dalende notariële activiteit tot de eeuwwisseling, ten gevolge van de bezettingpolitiek en de talrijke onrusten. De bestending van het regime en een voorlopige Europese vrede tot 1804 zorgden een korte heropleving, maar daarna volgde weer een opmerkelijke dalende trend van het aantal verleden minuutakten. F. Stevens, *Revolutie en notariaat, Antwerpen 1794-1814*, Antwerpen, 1994, 192-196.

48 M. Vroom en P. Beeckman, ‘De ambtenaar van financiën, 1830-1937’, in: *Fiscaal recht geboekstaafd*, Brussel, 1995, 89.

aanvang waren de inningkantoren van de successierechten al heel hiërarchisch gestructureerd in een netwerk van buitendiensten. Aan het hoofd van elk van deze lokale kantoren stond een successieambtenaar. Steekproeven in de archieven van het Scheldedepartement, van het departement van de Twee Neten, van de gewestelijke directie van de Administratie van de Registratie en Domeinen van Oost-Vlaanderen en van verschillende registratiekantoren tonen een vaag beeld van deze fiscale ambtenaren. Het sociaal profiel van de vroegste ambtenaren wordt veeleer gekenmerkt door roekeloze ambitie dan door behoedzame reputatieopbouw. De administratie uit de eerste maanden – toen de Fransen nog een bezettingpolitiek voerden – was dan ook op militaire leest geschoeid. Alle successieambtenaren van de Registratie en Nationale Domeinen in de Belgische gewesten, zowel de feitelijke ontvangers als de leden van het centrale bestuur, werden tot 1 germinal IV (21 maart 1796) in natura betaald, in de vorm van een militair rantsoen bestaande uit brood en vlees.⁴⁹ In de Belgische gewesten kwamen *citoyens* uit de hele republiek een ambt als belastingontvanger opnemen, die hier te velde heel snel promotie maakten en herhaaldelijk van standplaats veranderden. Velen van hen kwamen uit Frans-Vlaanderen⁵⁰ en de andere grensstreken en vormden op deze manier – dikwijls als meertaligen met sterke ‘Belgische’ banden – de brug tussen de republiek en de geannexeerde belastinggebieden. Maar de benoemingspolitiek veranderde snel. De staat zag in dat de successieontvanger op het terrein zichtbaar moest zijn. De administratie deed in hoofdzaak beroep op lokale notabelen. Dit creëerde een spanningsveld tussen de technische vereisten van de dienst en de eigen belangen van de lokale elite. Als dé verzoening van het fiscaal recht met het burgerlijk recht is de successiewetgeving immers steeds een zeer technische materie gebleken.⁵¹ De fiscus verzekerde zich van ‘geschoolde’ ambtenaren door een jarenlange en onbezoldigde stagiarenloopbaan in te stellen, die de statutaire carrière voorafging. De Administratie van Registratie en Domeinen zou tot in 1937 een zeer specifiek en eigen stagiarenstelsel kennen. Het garandeerde een praktische scholing aan zonen van stedelijke en gemeentelijke prominenten die zich van een respectabele job wilden kwijten. Bovendien kon het hen enthousiasmeren voor een ambtelijke carrière. In het centraal bestuur werd dan weer in eerste instantie geselecteerd voor ‘anciens’ die juridisch geschoold waren, of voor vooraanstaanden uit de elite die tijdens de Oostenrijkse Nederlanden in overheidsinstellingen werkten. In het opzicht van de overheid werd de staatscapaciteit op deze manier nadrukkelijk verruimd.

Aanvankelijk besteedden de wetgever en de administratie weinig aandacht aan de taalpolitiek in de successiepraktijk. Zou de staat op deze manier te ingrijpend vat proberen krijgen op het burgerlijke leven? De aangifte werd immers door de erfgenamen zelf ingediend en door de successieambtenaar in een register overgeschreven. Het valt alleszins op

49 *Recueil des lois françaises, publiées dans les départements réunis par la loi du 9 vendémiaire de l’an 4, et de divers arrêtés des autorités constituées: pour servir de suite au Recueil des arrêtés, etc.*, dl. 4, Brussel, jaar IV, 362.

50 M.-R. Thielemans, ‘Bestuursambtenaren en militairen onder de Republiek en het Empire’, in: H. Hasquin (red.), *België onder het Frans bewind: 1792-1815*, Brussel, 1993, 253-270.

51 V. Gothot, *Cours de droit fiscal. Impôts ressortissant à l’Administration de l’Enregistrement. Tome I: Introduction générale et Droits d’Enregistrement*, Luik, 1930, 6-7. Zie ook F. Paillot, *Les successions et les droits de succession au point de vue civil et fiscal*, Brussel, 1933.

te merken dat de taal – anders dan in andere ambtelijke bronnen en reeksen van de Administratie van Registratie en Domeinen – waarin de aangifte is opgesteld, in de eerste jaren van het Franse bewind veel minder afhing van de afkomst van de bevoegde ambtenaar. De moedertaal van de declarant bepaalde over het algemeen de taal waarin de aangifte in de registers of bundels verscheen. Daar kwam begin negentiende eeuw verandering in: het waren zelfs de registratierechten die de officiële Franse taalpolitiek in de Belgische departementen voor het eerst aanwakkerden. In 1803 vernam de minister van Justitie in Parijs dat heel wat registratierechten in ‘Vlaams-België’ ontdoken werden, omdat onderhandse en notariële akten in het Nederlands werden opgesteld.⁵² Het ging in deze gevallen om doortastende fraude: de burgers logen tegen de voornamelijk Franse registratieontvangers over de goederen waarover de akten handelden.⁵³ Het consulbesluit van 24 prairial XI (13 juni 1803) besliste dat alle authentieke akten in het Frans dienden te worden opgesteld; onderhandse akten in een andere taal werden enkel geregistreerd indien de Franse vertaling van een beëdigd vertaler was toegevoegd. Dit besluit was meteen voor de hele Franse republiek van kracht vanaf juni 1804. De ‘Belgische’ successieaangiften vielen onder deze norm: aan de hand van een steekproef van een tiental Vlaamse registratiekantoren telden we voor de periode 1804-1814 in verschillende registers niet één Nederlandstalige aangifte.

3 Het belastingmonopolie in het Verenigd Koninkrijk en de incorporatie van Franse en Noord-Nederlandse invloeden

Tijdens de overgangperiode onder de geallieerde strijdmachten werd vrij snel werk gemaakt van de hernieuwde inning van de registratiebelastingen, terwijl de oorlog met de napoleontische legers nog volop woedde. De Gouverneur Civil bepaalde bij besluit van 18 februari 1814 het herstel van de registratie- en zegelrechten die geïnd werden *sur le même pied existant et d’après les lois et règlements rendus sur cette matière*.⁵⁴ Prioritair waren de benoemingen van ontvangers en ambtenaren in de voornaamste steden. De herinrichting van de vroegere administratie werd op 2 maart 1814 bevestigd bij besluit van de Algemene Commissarissen van België. Er werden amper aanpassingen aangebracht (*infra*) opdat de continuïteit van de belastinginning gewaarborgd zou blijven.⁵⁵ De facto werd hiermee de Nederlandse lijn gevolgd. De Noordelijke Nederlanden zagen de Franse troepen reeds eind 1813 ver-

52 H. Van Goethem, *De taaltoestanden in het Vlaams-Belgisch gerecht, 1795-1935*, Brussel, 1990, 32.

53 Dit is althans de versie van de overheid en is waarschijnlijk ontoereikend: in de ‘Vlaamse departementen’ werden in de successiekantoren reeds na enkele jaren Nederlandstalige medewerkers ingezet. Heel snel maakten – zelfs meertalige – ontvangers de dienst uit, die uit de lokale elite gerecrueteerd werden.

54 ‘Op dezelfde, bestaande lijn en na het herbevestigen van deze wetten en reglementen’.

55 De Reu, *De geschiedenis*, 70-71: de Administratie van de Registratie en Domeinen lag vanaf 1 februari 1814 stil en bleef buiten dienst tot 16 maart 1814. De nieuwe administratie streefde dan ook het verkrijgen van achterstallige belastingen na, zonder geldboeten op te leggen voor akten die tijdens deze vierendertig dagen niet voldeden aan de registratieformaliteit.

Alexander Gogel, 1765-1821, portret uit ca. 1812 van M. van Bree (Rijksmuseum Amsterdam).

trekken. Het soeverein besluit van 23 december 1813 voorzag in de ‘tijdelijke’ handhaving van de Franse belastingen.⁵⁶

3.1 De moeilijk te overbruggen (menings)verschillen tussen Noord en Zuid

Deze belastinggelijkschakeling kaderde in de vereniging van de Nederlanden. Toch traden er enkele flagrante verschillen in rechtsgeschiedenis en -traditie naar voren. Om deze divergenties te bevatten, is enige duiding van de wordingsgeschiedenis van de Nederlandse successierechten noodzakelijk.⁵⁷

⁵⁶ H. Schuttevâer, ‘Opgaan, blinken en verzinken: kroniek van het voormalige dienstvak der registratie en domeinen 1812 - ca. 1940’, *Ars Notarius*, 1980, 12.

⁵⁷ Zie onder meer A.D. Van Assendelft De Coningh, *De Aard en de ontwikkeling der zegel-, registratie- en successierechten in Frankrijk, Engeland en Nederland*, Leiden, 1874, 229; A. Elias en F. Sonneveldt, ‘De invloed van de Frimairewet op de overdrachtsbelasting en het successierecht in Nederland: een historisch overzicht’, in: Deblauwe en Janssens, *Tweehonderd jaar frimairewet*, 64-69; F.N. Sickenga, *Bijdrage tot de geschiedenis der belastingen in Nederland*, Leiden, 1864, 502; J. Smidt, ‘Vier eeuwen overdrachtsbelasting?’, in: J. Smidt (red.), *Fiscaliteit in Nederland: 50 jaar belastingmuseum Prof. dr. Van der Poel*, Deventer, 1987, 153-159.

De Bataafse Omwenteling van 1795 tilde het belastingwezen, dat voorheen beheerst werd door provinciale particularismen, naar een centraal niveau. De aloude ‘impost op de collaterale successie’ werd verankerd in artikel 210 van de staatsregeling van 1798. Dit was een algemene heffing waarvan de wortels in het einde van de zestiende eeuw lagen. Minister van Financiën Gogel werkte een samenhangend en relatief uniform fiscaal stelsel uit.⁵⁸ Hierbij liet hij zich als Bataafs revolutionair en unitarist inspireren door de Franse belastingwetgeving. De *frimairewet*, als amalgaam van een registratie- en een successiebelasting, vond hij echter erbarmelijk uitgewerkt. Daarom concipieerde hij een systeem waarbij nieuwe heffingen de bestaande aanvulden. Aan het basisprincipe van een overdrachtsbelasting bij overlijden raakte hij echter niet. Gogel behield de oud-Nederlandse collaterale successie, maar hij maakte er een uniforme (verkrijging)belasting van die enkel de activa van het sterfhuis viseerde. De belastingmentaliteit schuilt in dezen in het feit dat de overheid enkel de aanwinst voor de erfgenamen – die er sowieso was – lichtelijk verminderde. Door politiek-ideologische tegenkantingen jegens Gogel⁵⁹ werd het stelsel evenwel geen onmiddellijke realiteit, waardoor het kind met het badwater werd weggegooid. Nochtans was het de bedoeling om de Bataafse Republiek, die aan de rand van het bankroet stond, financieel te saneren en opnieuw haar plaats te doen innemen tussen de grote Europese mogendheden.⁶⁰ De situatie van de staatskas was vooral vanaf 1803 schrijnend. Het eenheidsstelsel van belastingen werd pas aangepast en aanvaard bij ordonnantie van 4 oktober 1805,⁶¹ nadat Gogel in ere was hersteld. Voortaan werd ook bij wet geregeld welke belastingen geheven mochten worden en welke goedkeuring van een hogere, centrale autoriteit vereisten.

Het stelsel was evenwel nog niet volmaakt.⁶² Tijdens de geleidelijke inlijving van het Koninkrijk Holland bij het Franse rijk tussen 1810 en 1813 werden de Franse wetten van kracht, meer bepaald op 1 januari 1812. Gogel bleef op post, maar hij diende wel het Franse belastingstelsel te volgen, waaronder de *frimairewet* die het *droit de mutation par décès* met een belasting op de schulden regelde. Dit moet ook de Noord-Nederlandse bevolking met verontwaardiging gestemd hebben.⁶³ Eind 1813 verlieten de Fransen de Noordelijke Nederlanden en het machtsvacuüm werd snel opgevuld doordat prins Willem Frederik de soevereiniteit aanvaardde. Op het vlak van de belastingen werden een aantal tijdelijke maatregelen genomen om schoon schip te maken met de wetgeving van de bezetter.

58 De Noord-Nederlander (1765-1821) geldt als één van de iconen van de Nederlandse belastinggeschiedenis. Hij was de geestesvader van het eerste nationale belastingstelsel. Zie: J. Postma, ‘Alexander Gogel: bouwer van de eenheidsstaat’, *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, 2010, afl. 1, 65.

59 T.J.E.M. Pfeil, *Op gelijke voet. Geschiedenis van de belastingdienst*, Deventer, 2009, 34-36.

60 T.J.E.M. Pfeil, ‘La hantise de la banqueroute. Les finances publiques dans la période franco-batave (1795-1810)’, *Annales historiques de la Révolution française*, 2001, afl. 326, 60.

61 J.M.F. Fritschy, ‘Gogels “Compte Rendu au Roi” en de staatsfinanciën in het koninkrijk van Lodewijk Bonaparte’, *De Negentiende Eeuw (Themnummer: Het Koninkrijk Holland (1806-1810))*, 2006, 201-218 en F.N. Sickenga, *Geschiedenis der Nederlandse belastingen. Tijdvak der omwenteling, algemeen stelsel van het jaar 1805*, Amsterdam, 1865, 115-119.

62 N.J.P.M. Bos en R.C.J. Van Maanen, *Fiscale bronnen: structuur- en onderzoeksmogelijkheden. Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis*, dl. 10, Zutphen, 1993, 18-19.

63 Elias en Sonneveldt, *De invloed van de Frimairewet*, 67-68.

Deze restauratiebeweging, die zich ook tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden bleef manifesteren, trof vooral maatregelen voor de verdere praktische uitwerking of de coördinatie. Structurele aanpassingen vergden immers te veel tijd en moeite. Bij soeverein besluit van 23 december 1813 keerde men voor de successiewetgeving echter snel terug naar het stelsel van Gogel, mits enkele kleine aanpassingen.

Gestuurd door Europese staatslieden werden enkele belastingen uniform gemaakt voor de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. In beide landsdelen handhaafde men echter voorlopig de bestaande successiebelastingen, respectievelijk volgens het stelsel van Gogel en de frimairewet.⁶⁴ De dubbele regeling stond uiteraard ter discussie. De wetten van 11 februari 1816 en 28 december 1816 bepaalden dat er een regeling moest komen die voor het gehele koninkrijk gold.⁶⁵ Meer nog, in het Noorden zou de successieregeling alvast vanaf 1 januari 1817 afgeschaft worden. Een ontwerp van uniforme successiewet naar Noord-Nederlands model werd echter in januari 1817 door de Tweede Kamer van de Staten-Generaal in Brussel verworpen, tot grote verontwaardiging van overtuigd orangist en minister van Binnenlandse Zaken Röell. Hij kon maar niet begrijpen waarom het wetsvoorstel, dat toch ook de minder vermogende klassen ontzag, niet goedgekeurd werd. De staat had in haar vooropgestelde begroting overigens op de beoogde successie-inkomsten van 1817 gerekend. Daarop pakte Röell de zesenvertig tegenstemmers aan (tegenover zevenendertig voorstanders).⁶⁶ Dit waren vooral ‘Belgen’, die het wetsvoorstel *vexatoire, arbitraire, despotique*⁶⁷ vonden. Vele Belgische vertegenwoordigers waren sowieso categoriek tegen nieuw ontworpen belastingen die de staatsschuld van het Noorden dienden af te lossen. Maar er was meer: het oorspronkelijke ontwerp was hier en daar grondig veranderd en van die aanpassingen hadden de kamerleden nauwelijks kennis kunnen nemen. Op de zitting, die een dag was uitgesteld, was er ook inhoudelijke kritiek te horen. Voor de volksvertegenwoordigers was de ambtelijke controleopdracht een doorn in het oog. Bij een vermoeden van onregelmatigheden in een aangifte van successie, had de ontvanger immers geen stok achter de deur om de declaranten aan te zetten om zich aan de regels te houden. De wet voorzag namelijk geen sluitende sanctie tegen fraude. Na een grotendeels Franstalige discussie van maar liefst zes uur, een afkeuring van het ontwerp en gejuich op de tribune, bleef alles bij het oude ... en in het Noorden werden tijdens het fiscale jaar 1817 geen successierechten geheven.

64 Elias en Sonneveldt, *De invloed van de Frimairewet*, 68.

65 *Nederlandsche Staatscourant*, nr. 308, woensdag 31 december 1817, s.p.

66 *De Nederlandsche spectator*, nr. 29, 16 juli 1864, 230, nr. 32, 6 augustus 1864, 252 en nr. 33, 13 augustus 1864, 260.

67 ‘Kwellend, door willekeur bepaald, tiranniek.’

3.2 Een Hollandse oplossing voor de dubbele regeling: ‘droit de mutation par décès’ versus ‘droit de succession’

De verlossende regeling kwam er met de wet van 27 december 1817, een geesteskind van de latere minister van Financiën Appellius⁶⁸. Ook de stemming van deze successiewet verliep niet vanzelfsprekend. Voor de verklaring hiervan moeten we even terug in de tijd. Het grote struikelblok was immers de soort taxatie van de goederen. De Nederlandse collaterale successie evolueerde in de loop van de voorgaande eeuwen naar een belasting die enkel de activa van overgedragen goederen taxeerde.⁶⁹ Gogel had een aversie tegenover het belasten van de bruto waarde van de goederen in de erfenis: een brutobelasting was het *droit de mutation par décès* van Frankrijk, een staat waar toch een andere fiscale ethiek gold. Een Franse belasting was er voor de Fransen. Door de grote rol die Gogel als staatsman speelde in de wording van de Staatsregeling van 1798, kon hij een nettobelasting van de nalatenschap doordrukken. De Staatsregeling vormde de ratio legis van de ordonnantie van 1805 (artikel 1), van kracht vanaf 1806. De Nederlanders hoorden namelijk een *droit de succession* in de plaats te krijgen, een erfbelasting waarbij de heffingsgrondslag eerst met de begrafenis- en schulden moest worden verminderd. Concreet was dat het geval voor de jaren 1806-1811. Ook voor de periode 1814-1817 gold dit, terwijl de Zuidelijke Nederlanden nog steeds de belasting op de volledige brutowaarde – volgens de *frimairewet* – betaalden aan dezelfde overheid. De wet van 27 december 1817 volgde Gogels standpunt, al stootte dit voornamelijk de Belgen tegen de borst.⁷⁰ Zij waren immers veel meer doordrongen met de Latijnse rechtscultuur en de eerste lichte Belgische juristen studeerde af met scholing in de Franse fiscaaltechnische registratiewetgeving.

Maar wat konden zij nu tegen een erfenisregeling hebben waarbij enkel de nettowaarde verrekend werd? Het antwoord ligt in de ontluikende economische expansie. De Zuidelijke Nederlanden waren in het eerste kwart van de negentiende eeuw de industriële koploper van het Europese continent. Een overzichtelijke inventaris van de niet belaste passiva in de aangifte betekende dat de staat een gedetailleerd inzicht kreeg in het totale vermogen en alle handels- en zakenrelaties.⁷¹ De heersende liberaal-economische gedachte strookte echter niet met enig staatsdirigisme en -interventionalisme in de uitbouw van de Belgische industrie. Daarnaast zagen de Belgen in dat de fiscus geen methode en geen middelen had om fraude te bestrijden. Sjoemelen door het overdrijven van de schuldenlast werd wel erg gemakkelijk.⁷² Daarenboven werd er in principe geen onderscheid meer gemaakt tussen de soorten goederen (zowel overheidsfondsen, handelspapieren, roerende goederen als

68 Deze Zeeuws-Vlaming (1767-1828) schaarde zich achter de fiscale politiek van Willem I en werkte de zogenaamde ‘Stelselwet’ van 1821 uit. Zie: J. Van der Poel, *Ter ere van Jean Henri Appellius, 1767-1828*, Deventer, 1954, 142.

69 Elias en Sonneveldt, *De invloed van de Frimairewet*, 65.

70 Ook (top)ambtenaren en enkele staatslui schaarden zich eerder achter de oude *frimairewet*: voor de staat bracht het Franse stelsel meer geld op (*infra*) en voor ambtenaren geschoold in de aparte en technische registratiewetgeving kon het een bestaansreden betekenen.

71 Van de Perre en Van Der Herten, ‘Heilige sterfhuisjes’, 20.

72 *Loi pour la perception du droit de succession, Pasinomie*, dl. 4, 258 (27 december 1817).

immobiliën werden getaxeerd) en het totale pakket aan te taxeren zaken resulteerde in een zwaardere belasting.

Appelius introduceerde een novum in het successiestelsel: het onderscheid tussen rijksinwoner en niet-rijksinwoner bepaalde welke goederen belast werden. Dit statuut heeft geenszins betrekking op de nationaliteit van de erflater.⁷³ Een rijksinwoner was iemand die zijn domicilie of de zetel van zijn vermogen binnen het Verenigd Koninkrijk had. Zijn erfgenamen dienden een *droit de succession* te betalen, een successiebelasting op de nettowaarde van de roerende en onroerende goederen. Een niet-rijksinwoner was een persoon die zijn woonplaats of zetel van vermogen buiten het rijk had. Zijn erfgenamen betaalden het aloude *droit de mutation par décès*, een successiebelasting op de brutowaarde van de onroerende goederen die binnen het Verenigd Koninkrijk lagen. Vanaf de wet van 27 december 1817 werd het begrip ‘fiscaal domicilie’ dus erg belangrijk.⁷⁴ Het onderscheid tussen rijksinwoners en niet-rijksinwoners bestaat overigens tot op vandaag en werd ook voor andere types belastingen overgenomen. En nog steeds is er af en toe verwarring over de invulling van het begrip rijksinwoner in relatie met de nationaliteit.⁷⁵

Zo innovatief was dit principe in december 1817 echter ook weer niet. In de Nederlandse collaterale successie uit het ancien régime zat al het principe van een zwaardere belasting op verkrijgingen buiten het staatsgebied.⁷⁶ Het eigenlijke concept ontstond echter vanuit de ambitie van de Noord-Nederlanders om de Franse overdrachtsbelasting bij overlijden met de successiebelasting van Gogel te verzoenen. Hiervoor scherpte Appelius een concept uit het oude wetsvoorstel van 1816 aan (het vooropgestelde artikel 2): in de erfenis van een inwoner van het rijk, ongeacht of hij tevens in het buitenland een vast domicilie had, dienden alle binnenlandse en buitenlandse goederen – zelfs al was dit bijvoorbeeld een stukje grond in Engeland – onderhevig te zijn aan het Nederlands successierecht. Hiermee wilde de wetgever het territorium van de successiebelasting gevoelig uitbreiden. West-Vlaming Reyphins had dit wetsartikel schamper en ironisch aangevallen door te stellen dat geen erfgenaam in de zijlijn in welk land dan ook onbeschaafd genoeg zou zijn om de eed te weigeren af te leggen (*infra*), die de Nederlandse wet hem voorschreef.⁷⁷

Over de geveiseerde afstammingslijnen was er overigens minder discussie. Door het besluit van 2 maart 1814, tijdens de overgangperiode tussen het Frans Bewind en de Hollandse periode, werden de Belgische successietaxaties in rechte lijn ‘voorlopig’ door het tijdelijk bestuur afgeschaft.⁷⁸ Op 11 juni 1815 herhaalde koning Willem I deze afschaffing

73 B. Resteau, *Traité des droits de succession et de mutation par décès, et des règles de la perception, suivi d'un formulaire des déclarations et actes auxquels l'application de la loi du 27 décembre 1817 peut donner lieu*, Brussel, 1848, 7.

74 De Belgische rechtspraak herbevestigde dit principe in het Cassatiearrest van 16 juli 1836, dat tevens stelde dat een rechter ten gronde kon oordelen over het domicilie, zie *Pasicrisie*, reeks 2, dl. 1, 280-282.

75 Zie bijvoorbeeld *Vragen en antwoorden Kamer*, nr. 48.0026, 30 maart 1992, 142 (Vraag van G. Annemans aan de minister van Financiën).

76 Sickenga, *Bijdrage tot de geschiedenis*, 431.

77 *De Nederlandsche spectator*, nr. 33, 13 augustus 1864, 260.

78 *Arrêté portant la réorganisation de l'Administration de l'enregistrement et des domaines*, *Journal Officiel*, reeks 1, dl. 6, nr. 40, 44-47 (2 maart 1814). Bij besluit van 17 maart 1814 werd evenwel verordend dat de erfgenamen de omvang van de on-

van de successiebelasting in rechte lijn. Dit moest de geest van de Franse successiewetgeving in het Zuiden dichterbij de Noord-Nederlandse bepalingen brengen. Van waar kwam nu die vrijstelling van de rechte lijn? Ook in de oude collaterale successie van de Nederlandse provinciën bestond de tendens van de verwantschapsprogressie. Hoe verder de verwantschap van de erflater af stond, hoe hoger de tarifiering. Gogel stelde de descendenten vrij van zijn successiebelasting, die vanaf 1806 van kracht was. Ook na het Franse intermezzo bestond deze regeling tijdelijk, tot de afschaffing van de volledige rechte lijn door de Koning in het voorjaar van 1814. Die afschaffing gebeurde formeel door de wet van 1817.⁷⁹

De wet haalde het pas na een omstandige procedure met zeventig stemmen tegen zeventwintig.⁸⁰ De wet, die vanaf 1818 van kracht was, vormde zo een meer moderne basis voor de successiewetgeving. Voor het eerst werden de successierechten losgekoppeld van de registratierechten en bestond er een duidelijk verschil tussen een overgangsrecht bij overlijden en een successierecht (enkelvoud), die samen de successierechten (meervoud) vormden. De wet vermeldde nog enkele vrijstellingen (artikel 24): naast de vernoemde vererving in rechte lijn hadden ze voornamelijk betrekking op de verkrijgingen door (langstlevende) echtgenoten en minderjarigen. Opmerkelijk is dat voor het eerst een toegeving gedaan werd aan de minst vermogenden. Erfenissen waarvan de nettowaarde de 300 gulden niet oversteeg, werden niet belast. Het gold wel op de totale inboedel en dus is het maar de vraag of we hier al van een verkrijgingbelasting kunnen spreken.⁸¹ Deze vrijstelling was integraal ontleend aan Gogels successiewet van 1805.⁸² Al gauw oordeelde de fiscus dat het toch verstandig was om de erfgenamen een duidelijke inventaris te laten opstellen, wanneer deze vrijstelling van toepassing was.⁸³ ‘Maar blijkbaar is het, dat het nimmer’s Wetgevers intentie kan geweest zijn, genoeg te nemen met eene eenvoudige opgave [...]. [...] daarvan natuurlijk eenig bewijs moet geven. [...] om de administratie over de zuiverheid der aangeving te doen oordeelen.’ Voor de successies die niet onderhevig waren aan het successierecht, waarbij eveneens geen onroerend goed bestond, diende toch een *déclaration négative* gedaan te worden.

Daarnaast kende de successiewet nog een andere bijzonderheid. Voor de inwoners van de Zuidelijke Nederlanden werd een merkwaardige aparte regeling uitgewerkt (artikel

roerende goederen bij de registratiekantoren toch dienden aan te geven, om de administratie de kans te geven het overzicht te bewaren (zonder belasting van de goederen). Overigens diende dit, na het verschijnen van omzendbrief nummer 11 van 14 augustus 1818, vrij gedetailleerd te gebeuren, zie ‘Solutien op verschillende vraagpunten en bedenkingen omtrent de toepassing der wet op het regt van successie’, *Verzameling van algemeene instructiën en circulaires van het hoofdbestuur van de Registratie, het Kadaster en de Loterijen, beginnende met den jare 1818. Eerste en tweede band, n° 1 tot 200, van den 1sten januarij 1818 tot den 3den februarij 1826*, nr. 11 (14 augustus 1818).

79 Elias en Sonneveldt, *De invloed van de Frimairewet*, 66-68.

80 Van de Perre en Van Der Hertten, ‘Heilige sterfhuisjes’, 20.

81 Elias en Sonneveldt, *De invloed van de Frimairewet*, 66.

82 H. Schuttevâer en J. Zwemmer, *De Nederlandse successiewetgeving: civiel- en fiscaalrechtelijke beschouwingen over de verkrijgingen door erfrecht of schenking*. Fiscale hand- en studieboeken, dl. 7, Deventer, 1998, 56-57.

83 Solutien op verschillende vraagpunten en bedenkingen omtrent de toepassing der wet op het regt van successie, *Verzameling van algemeene instructiën en circulaires van het hoofdbestuur van de Registratie, het Kadaster en de Loterijen, beginnende met den jare 1818. Eerste en tweede band, n° 1 tot 200, van den 1sten januarij 1818 tot den 3den februarij 1826*, nr. 11 (14 augustus 1818).

11a), geldig tot 31 december 1836. Onroerend goed gelegen in de gewesten die tot 30 mei 1814 deel uitmaakten van het Franse keizerrijk en voor 1 januari 1817 tot het bezit van de erfflater behoorde, diende slechts voor de helft van de waarde in de aangifte ingeschreven te worden. Hiermee werden uiteraard de Belgen aangesproken. De Fransen hadden nooit toegevingen gedaan aan de Noordelijke of Zuidelijke Nederlanden. Wat was nu de intentie van deze Nederlandse maatregel? Die lag niet in het sussen van de Belgen en het was evenmin een zoenoffer om de successiewet door de parlementaire zittingen te krijgen. De wetgever hoopte dat vele Belgen een groot deel van hun goederen voor het overlijden zouden verkopen en de opbrengst ervan opnieuw in het Koninkrijk zouden investeren.⁸⁴

3.3 Receptie en implementatie van de successiewet van 1817

De wet van 27 december 1817 bleek samen met haar aanpassingen al snel één van de meest dubbelzinnige van alle belastingwetten⁸⁵ en gaf aanleiding tot een onoverzichtelijke massa aan arresten en ambtelijke richtlijnen. De nieuwe successiewet was zodanig complex en afwijkend, dat het de directe aanleiding gaf tot het opstellen van algemene omzendbrieven die vanuit het centraal bestuur in Den Haag verstuurd werden (de eerste ‘circulaire’ van 9 februari 1818 informeerde over het Koninklijk Besluit van 29 januari 1818 dat betrekking had op de organisatie van de inning).⁸⁶ Een derde algemene omzendbrief annoteerde de wet van 1817 en koppelde de regels aan de ambtelijke praktijk.

De successiewet van 1817 werd integraal opgenomen in de Nederlandse kaderwet van 1821 en zo verscheen voor het eerst een systematisch belastingstelsel in de Belgische gewesten (*infra*). Deze kaderwet zou trouwens – ondanks de felle tegenstand van Zuid-Nederlandse vertegenwoordigers bij de stemming ervan – de basis vormen voor het Belgische belastingstelsel voor de gehele negentiende eeuw!⁸⁷ De wet van 1817 was op vele vlakken grensverleggend. Het moet een heuse krachttoer voor de successieambtenaren geweest zijn om zich de krachtlijnen van de nieuwe successiewet eigen te maken. Niet toevallig vermeldde artikel 2 van het Koninklijk Besluit van 29 januari 1818 – het uitvoeringsbesluit op de successiewet – dat er specifiek ontvangkantoren voor de successierechten, onafhankelijk van de registratiekantoren, konden worden opgericht in de steden waar de kantoren op dat moment niet konden instaan voor het beheer van de nieuwe successiebevoegdheden.⁸⁸

84 Van de Perre en Van Der Hertem, ‘Heilige sterfhuisjes’, 21.

85 K. Janssens, ‘De rechtsleer’, in *Fiscaal recht geboekstaafd*, Brussel, 1995, 173.

86 Schuttevåer, ‘Opgaan, blinken en verzinken’, 15. De registratiewetgeving – de andere grote bevoegdheid van de ontvangers – werd vorm gegeven door de *frimairwet* die toch al twintig jaar bestond. In Frankrijk was er al heel wat rechtsleer verschenen en er waren voldoende publicaties voorhanden. In de Zuidelijke Nederlanden was er trouwens de expertise; de Belgen hadden nooit anders gekend. Overigens, door de techniciteit van de successiewetgeving verscheen een eerste Belgisch handboek pas in 1848, van de hand van Resteau (in 1852 verscheen nog een appendix na de publicatie van de nieuwe successiewet van 1851).

87 S. Van de Perre, ‘De lasten van de macht. Fiscaal beleid in België (1830-1914)’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2005, afl. 2-3, 368. Zie ook: F. de Visschere, *Het belgische belastingwezen en zijn grondbeginselen: een studie over zijn wording en ontwikkeling sedert 1830*, Brussel, 1935, 333.

88 *Pandectes belges*, dl. 104, v° *Succession (droits de)*, 74-75, nr. 35-37.

De eerste jaren na de invoering van de successiewet was het in de belastingadministratie vaak nog behelpen en eindeloos interpreteren.

De wetgever besteedde veel meer aandacht aan de bestrijding van de fiscale fraude dan voorheen. Nog steeds behoorde het opsporen van ‘verzuim’ in aangiften tot het takenpakket van de successieambtenaar in de lokale kantoren zelf.⁸⁹ Hij werd immers – niet onterecht – geacht het dichtst bij de burger te staan en het meest kennis te hebben van de familiale vermogens. De ambtenaar kreeg de volmacht om bij ziekte of verblijf in het buitenland toegevingen te doen over de indientermijnen en de eedaflegging. Deze eed trouwens dienden de erfgenamen na het opstellen van de gedetailleerde aangifte van de activa en passiva van successie af te leggen. De eed gold vanaf het laatste kwart van 1827 ook voor testamentuitvoerders, die de aangifte voor alle erfgenamen en legatarissen opmaakten (de erfgenamen zelf dienden in dit geval zelf geen eden te zweren).⁹⁰ Het was een plechtige verklaring *dans la forme religieuse*, die voor de vrederechter werd gedaan.⁹¹ De straffen en boeten op meened moesten vooral voorkomen dat roerende goederen, vaak minder zichtbaar voor derden, niet werden aangegeven. Ondanks herhaaldelijk aandringen van vrederechters en griffiers, werd er geen vergoeding toegekend aan de gerechtelijke ambtenaren.⁹² De schriftelijke neerslag van de eed was vrijgesteld van zegelrecht.⁹³

De administratie remde het controlesysteem op de successierechten zelf af.⁹⁴ Wanneer een erflater het indienen van een aangifte verzuimde, mocht de successieambtenaar niet te overhaast handelen. Immers, het inleiden van een gerechtelijke procedure kostte te veel geld voor de schatkist en dit is de slappe koord waarop staatsefficiëntie balanceert. Er waren te veel onvermogenen die sowieso niet konden betalen. De ambtenaar was dan ook verplicht om veel meer onderzoek te verrichten naar het (on)vermogen van belastingplichtigen en aangiften van sterfgevallen: ‘het blijft intusschen den heeren ontvangers en hoofd-ambtenaren aller ernstigst aanbevolen, op de boedels, waarvan de aangiften achterwege blijven, in het algemeen, met zorgvuldigheid te waken, geene recherches te verzui-

89 Algemene voorschriften ter toepassing der wet van den 27 December 1817 op het regt van successie en dat van overgang bij overlijden, *Verzameling van algemeene instructiën en circulaires van het hoofdbestuur van de Registratie, het Kadaster en de Loterijen, beginnende met den jare 1818. Eerste en tweede band, n° 1 tot 200, van den 1sten januarij 1818 tot den 3den februarij 1826*, nr. 8, art. 10 (3 april 1818).

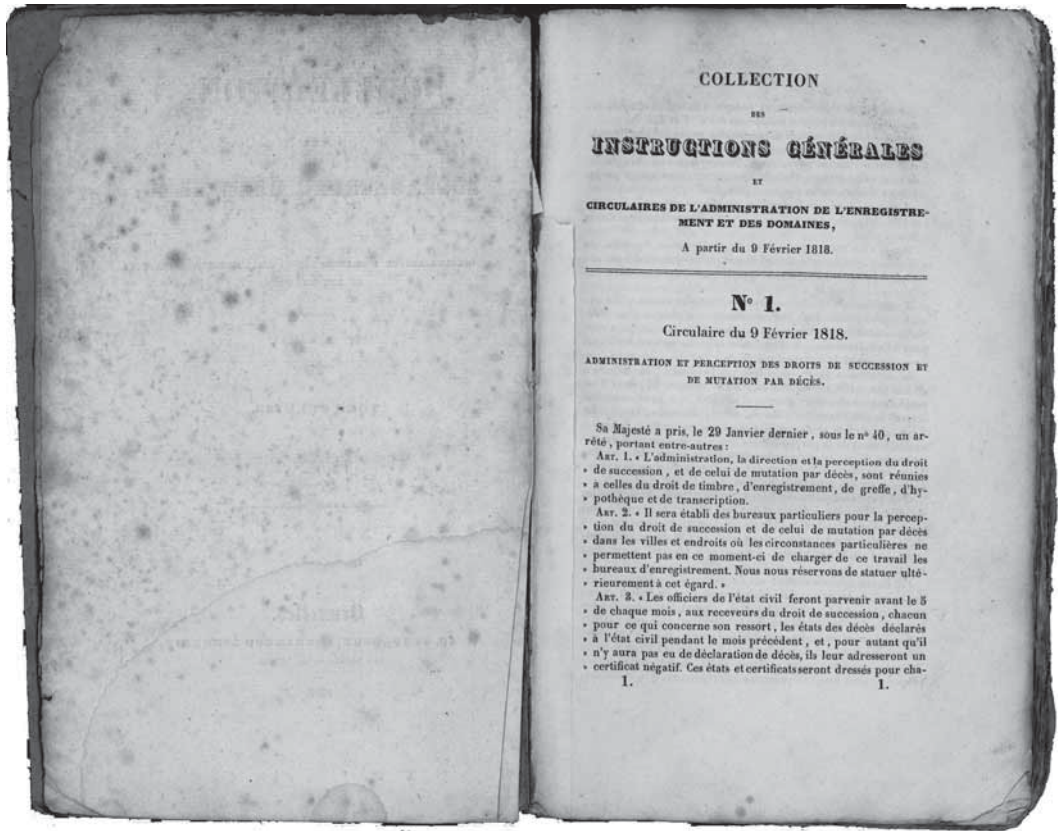
90 Executeurs testamentair, de aangifte eener nalatenschap gedaan hebbende, moeten dezelve ook beëedigen, *Verzameling van algemeene instructiën en circulaires van het hoofdbestuur van de Registratie, het Kadaster en de Loterijen, beginnende met den jare 1818. Vierde band, n° 301 tot 400, van den 22sten februarij 1827 tot den 27sten mei 1828*, nr. 337 (14 augustus 1827).

91 P. Bourgeois, *Le Ministère des Finances (1830-1994). Tôme III: Aperçu des compétences*. *Miscellanea Archivistica*, dl. 88, Brusel, 1996, 103 en W. Boncquet, *De administratie der registratie en domeinen en haar archief*, Handzame, 1971, 32.

92 Bepalingen omtrent het opmaken van den staat formulier successie n° 10, *Verzameling van algemeene instructiën en circulaires van het hoofdbestuur van de Registratie, het Kadaster en de Loterijen, beginnende met den jare 1818. Eerste en tweede band, n° 1 tot 200, van den 1sten januarij 1818 tot den 3den februarij 1826*, nr. 15 (18 januari 1819).

93 La minute ainsi que les expéditions des procès-verbaux de serment pour les successions sont exemptes de la formalité du visa pour timbre, *Collection des instructions générales et circulaires de l'administration de l'enregistrement et des domaines (n° 201-520): tome deuxième*, nr. 210 (10 maart 1826).

94 Solutien op verschillende vraagpunten en bedenkingen omtrent de toepassing der wet op het regt van successie, *Verzameling van algemeene instructiën en circulaires van het hoofdbestuur van de Registratie, het Kadaster en de Loterijen, beginnende met den jare 1818. Eerste en tweede band, n° 1 tot 200, van den 1sten januarij 1818 tot den 3den februarij 1826*, nr. 11 (14 augustus 1818).

De eerste algemene omzendbrief van de Registratie en Domeinen, na het vertrek van de Fransen, kwam er na de publicatie van de successiewet van 1817. Deze Belgische en dus Franstalige versie werd in 1835 te Brussel uitgegeven.

men, en bij ontdekking van ontduiking der belasting, dadelijk de noodige middelen van vervolg in het werk te stellen'.⁹⁵

In 1821 oordeelde de centrale administratie dat de successieambtenaren na een driejarige ondervinding de nodige vlijt aan de dag hadden gelegd en voldoende kennis van de successiewet hadden opgedaan, om enkele arbeidsintensieve richtlijnen in te trekken. Er bestonden namelijk omslachtige werkwijzen die enkel en alleen van kracht waren om de ambtenaren uniforme en tevens onbekende handelingen aan te leren. Dat zulke maatregelen indertijd nodig waren, was trouwens geheel terecht gebleken. Vanaf midden 1821 werd

⁹⁵ Keuze van deskundigen ter waardering van onroerende goederen, voor het regt van successie. Aanteekening, op het bewijs van inlevering der memorie van aangifte, van den termijn binnen welke de formaliteiten moeten vervuld worden. Splitsing in twee deelen van het memoriaal 14, voor successie zaken, Verzameling van algemeene instructiën en circulaire van het hoofdbestuur van de Registratie, het Kadaster en de Loterijen, beginnende met den jare 1818. Vierde band, n° 301 tot 400, van den 22sten februarij 1827 tot den 27sten mei 1828, nr. 396 (10 mei 1828).

de ambtelijke praktijk meer afgelijnd,⁹⁶ wat in minder werk voor de ambtenaren in de lokale successiekantoren resulteerde en meer regelmaat aan het hoofdbestuur toekende. De administratie eiste nu wel een dubbele inzet van haar ambtenaren en rekende op een verdere fiscaaltechnische scholing onder de controleurs.

Wie waren nu deze lokale ambtenaren in de Zuidelijke Nederlanden? De carrièremogelijkheden in het ambtenarenapparaat tijdens de Hollandse periode waren groot,⁹⁷ ook in de buitendiensten in de Belgische gewesten. De ambtelijke posten bleven geëerd, getuige hiervan de vele aanbevelingsbrieven die tot het hoogste niveau reikten. Zelfs 'kleine garnalen' spraken hun sociale netwerken aan om hun verdiensten, ervaring en arbeids-ethos bij de provinciegouverneur of zelfs de staatsraad-administrateur in de verf te zetten.⁹⁸ Dit gebeurde met de hulp van topambtenaren, politiek personeel en vertegenwoordigers uit de gegoede klasse. Het sociale profiel van de lokale ambtenaren bleef hetzelfde: meestal bleven de notabelen die tijdens hun 'Franse' loopbaan heel wat fiscale expertise hadden opgebouwd, gewoon in dienst. Over het algemeen kweten de Noord- en Zuid-Nederlandse successieambtenaren zich goed van hun werk. Toch had het hoofdbestuur onder meer in haar omzendbrief van 10 mei 1828 al laten weten dat het bepaald niet kon dat er successieambtenaren waren die te laks handelden en te kwistig omsprongen met overheidsgeld. Ze dienden spaarzamer te zijn. Maar er was ook interne kritiek op de onbehoorlijke taakvervulling van successieambtenaren.⁹⁹ Er waren heel wat ontvangers die niet alle regels uit de successiewetten trouw uitvoerden en enkele noodzakelijke rechtshandelingen verwaarloosden. De centrale administratie in Den Haag deed echter tot aan de Belgische onafhankelijkheid haar uiterste best om alle facetten van het belastingwezen te optimaliseren.

4 Tussen fiscale immobiliteit en economische vooruitgang: de Belgische liberale kwestie

Vanaf 1823 was er een integraal belastingstelsel van kracht, dat in 1821 met een nipte meerderheid was aangenomen (*supra*). De stemming wordt vaak afgeschilderd als dé confrontatie tussen Noord en Zuid en is misschien wel het politieke wapenfeit dat de meningsverschillen tussen Nederlanders en Belgen binnen het Verenigd Koninkrijk symboliseert. Toch waren het geen twee homogene kampen die tegenover elkaar stonden.¹⁰⁰ Het is be-

96 Nadere algemeene voorschriften omtrent de behandeling van het werk der successiën, *Verzameling van algemeene instructiën en circulaires van het hoofdbestuur van de Registratie, het Kadaster en de Loterijen, beginnende met den jare 1818. Eerste en tweede band, n° 1 tot 200, van den 1sten januarij 1818 tot den 3den februarij 1826*, nr. 74 (18 mei 1821).

97 E. Witte, *De constructie van België: 1828-1847*, Leuven, 2006, 30.

98 Beveren, Rijksarchief, Directie der Registratie en Domeinen te Gent ('Oud bestand'), 1796-1850, inv.nr. 3.

99 *Instructions ultérieures sur la manutention des déclarations de succession, Collection des instructions générales et circulaires de l'administration de l'enregistrement et des domaines (n° 201-520): tome deuxième*, nr. 446 (15 oktober 1828).

100 In beide wetgevende kamers waren er vreemde eenden in de bijt. Noord-Nederlanders Dedel (een oud referendaris van de indirecte belastingen) en van Heeckeren van Enghuizen uit de Eerste Kamer schaarden zich achter de Zuiderlingen. In de Tweede Kamer was er één Noord-Nederlander, Leheu, die dit voorbeeld volgde. Enkele Belgen uit dit parlementair halfroend,

slist zo dat de kritieken en het stemgedrag ingegeven waren door politieke aspiraties, veel meer dan door inhoudelijke engagementen. Het nieuwe belastingstelsel was immers de verpersoonlijking van de belastingpolitiek van koning Willem I, uitgewerkt door Appellius en onder meer geruggensteund door Gogel, Falck en Kemper.¹⁰¹ Breuklijnen lagen er dus vooral op het vlak van regeringsgezindheid, persoonlijke ambitie en eigen visie over staats-interventie en parlementaire slagkracht. Desalniettemin bepaalde het belastingstelsel van 1821 het uitzicht van de fiscaliteit en bleef die ook doorwerken in de negentiende eeuw in België. In dit stelsel zat ook de successiewetgeving vevat. Hoe verging het de successiewet in de jonge liberale Belgische staat, die een grote aversie tegenover het Hollandse belastingstelsel koesterde?¹⁰² De Hollandse wetgever had haar successiewetgeving – die volgens de Belgen te weinig gericht was op het economisch liberalisme dat zij voorstonden – onder meer gebruikt om in de erfbelasting een heffing van 15 procent ‘additioneel’ voor het Syndicaat der Nederlanden aan te rekenen (ter aflossing van de staatsschuld).¹⁰³ Latere bijkomende kosten in de successiebelasting in het voordeel van de schatkist werden wel beter gelegitimeerd, door ze te gaan verhalen op boeten en verzuim van de declaranten.¹⁰⁴ Ook het hele stelsel van inning van successierechten bleek nog steeds niet waterdicht. Er zijn dus wel wat herschikkingen te verwachten. Wat was de visie van de Belgische staat op de successiewetgeving en hoe kleurden zij hun belasting op het sterfhuus?

4.1 *Tabula rasa* maken van de ‘Hollandse’ erfenis?

Hoezeer de successierechten in Nederland en België vandaag de dag op bepaalde vlakken ook verschillen,¹⁰⁵ toch bleef de Belgische wetgever op het vlak van de successiewetgeving nog lang ‘de Hollandse lijn’ volgen. Nochtans hadden Belgische juristen meer scholing in en ervaring met de Franse wetgeving en praktijk; het Franse recht bleef nog zeker tot de Tweede Wereldoorlog de basis van de Belgische rechtscultuur.¹⁰⁶ Het antwoord is vooral

zoals de Thiennes de Lombise, Moreau de Bioul, Kerens de Wolfrath en Membrède, stemden voor het ontwerpstelsel van 1821. De twee laatstgenoemde volksvertegenwoordigers waren overigens Limburgers en de Limburgse kamerleden waren verdeeld.

101 Kemper (1776-1824) was een vaderlandslievend, koningsgezind jurist die in zijn parlementair werk steeds moest optornen tegen de Belgische vertegenwoordigers. Zie Van Kuyck, ‘Kemper (Joan Melchior)’, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl. 2, 658-661. Falck was een erudiet diplomaat en vertrouweling van Willem I, maar had een uitgesproken visie op België, dat volgens hem een onafhankelijke bufferstaat in Europa moest zijn. Zie: T. Juste, ‘Falck (Antoine-Reinhard, baron)’, *Biographie Nationale*, dl. 6, 858-862.

102 Vanhoutte, *Beginselen*, 90-91.

103 Mededeeling van Z.M. besluit van den 29 Januarij 1818, over de administratie en invordering van het regt van successie en van dat van overgang door overlijden, *Verzameling van algemeene instructiën en circulaire van het hoofdbestuur van de Registratie, het Kadaster en de Loterijen, beginnende met den jare 1818. Eerste en tweede band, n° 1 tot 200, van den 1sten januarij 1818 tot den 3den februarij 1826, nr. 1* (9 februari 1818).

104 *Instruction sur l’application de l’arrêté royal du 29 décembre 1829, relative aux neuf cents additionnels en sus, perçus au profit du trésor, sur le droit de succession, Collection des instructions générales et circulaires de l’administration de l’enregistrement et des domaines* (n° 201-520): tome deuxième, nr. 518 (27 augustus 1830).

105 W. Huygen, ‘Belgische en Nederlandse successierechten’, *Fiskoloog internationaal*, 1994, nr. 126, 4-6.

106 D. Heirbaut en M. Storme, ‘De Belgische rechtstraditie: van een lang zoeken naar onafhankelijkheid naar een verlangen naar afhankelijkheid?’, *Tijdschrift voor Privaatrecht*, 2009, 16.

te zoeken in het feit dat een structurele omvorming niet wenselijk was, omdat de fiscale prioriteiten elders lagen – het successiestelsel had de praktijk doorstaan en de administratie was solvabel gebleken – en er wegens tijdsgebrek noodzakelijker investeringen waren. Wat veranderde dan wel aan de successiewetgeving na de onafhankelijkheidsstrijd van de Belgische revolutionairen?

Ruim een week na de eenzijdige onafhankelijkheidsverklaring van de nieuwe staat werd de Belgische Administratie van de Registratie, bevoegd voor de successierechten, boven de doopvont gehouden. De eerste wetgevende volksraad, het *Congres National*, boog zich over de successiewetgeving. Op de zitting van 11 december 1830 las de administrateur aan het hoofd van het comité van financiën Coghen een rapport voor, met een stand van zaken van de werking van het belastingstelsel. Hij vermeldde de maatregelen van het Voorlopig Bewind die op dit vlak kort na de onafhankelijkheid genomen waren. In de fiscaliteit ging er maar één item over de successierechten, maar het was meteen de belangrijkste maatregel in de aanpassing van de registratiebevoegdheden. De zo fel bekritiseerde eed die bij de aangifte van nalatenschap werd afgelegd, kon niet blijven bestaan. De vraag tot afschaffing kwam uit katholieke hoek: de eed was te veel tegengesteld aan de Belgische (religieuze) zeden. De voorlopige overheid haastte zich om de eed af te schaffen. Op voorstel van de commissaris-generaal van Financiën – het hoofd van de instelling die later het ministerie van Financiën werd – nam het Voorlopig Bewind op 17 oktober 1830 het besluit tot schrapping van artikel 13 in de successiewet van 1817. Men haalde evenwel aan dat de inhoudelijke vraag kon gesteld worden of bepalingen die niet in harmonie waren met de heersende moraal of rechtvaardigheidsprincipes stevast dienden te verdwijnen. In het geval van de eed was er voor de fiscus echter unanimiteit. Men mocht volgens de administratie niet vergeten dat de Hollandse administratie sinds een vijftiental jaar de eed ‘misbruikte’; het was voor de oude wetgever meer een middel om geld te vergaren dan een rationeel beleidsinstrument. Voor de Belgische overheid was het meer acceptabel dat haar burgers meined pleegden, dan dat de declaranten tussen hun belang en hun geweten werden geplaatst.¹⁰⁷ Dit laatste argument was de eerste grote drijfveer voor de afschaffing. Deze immoraliteit beoedelde immers het wettelijk stelsel. Daarnaast was er een bezwaar vanuit burgerlijk oogpunt.¹⁰⁸ De eed zelf verhinderde alle verdere opzoeken door de fiscus. Er kon namelijk wettelijk gezien geen onderzoek uitgevoerd worden naar verzuim of fouten in de aangiften, aangezien het Burgerlijk Wetboek oordeelde dat de eed absoluut en beslissend was. De afschaffing betekende een milde aanpassing aan de successiewet, maar moet toch belangrijk genoeg geacht worden.

Met de afschaffing van de eed verdween vanzelf de garantie van oprechtheid van de aangifte. Coghen stelde echter ietwat baldadig dat de staat het wel met wat minder successie-inkomsten kon doen. Primeerde staatsidentiteit en -ideologie werkelijk op staatsef-

107 E. Huyttens, *Discussions du Congrès National de Belgique (1830-1831)*, dl. 4, Brussel, 1844, 355.

108 Abolition du serment en matière de succession, *Circulaires de l'administration de l'enregistrement, des domaines et des forêts* (1830-1919), nr. 4 (24 november 1830).

ficiëntie of speelden er andere motieven? De fiscale maatregelen die kort na de revolutie verschenen, waren *prima facie* anti-Hollandse aanpassingen. De eed paste inderdaad niet in de liberale opvattingen uit die tijd.¹⁰⁹ Van de Perre meent echter dat het vooral de bedoeling was om de middenklasse – de motor van de Belgische onafhankelijkheid – fiscaal te belonen.¹¹⁰ Enkele opinies in het debat over de staatsbelastingen van 28 december 1830 lijken deze mening te staven: de overheid moest er in de eerste plaats op toezien dat belastingen in geen geval de middenklasse, *la partie la plus laborieuse, la plus utile et la plus saine de la nation*,¹¹¹ ruïneerden.¹¹²

Had het verdwijnen van de eed werkelijk zo'n invloed op de juiste aangifte van nalatenschappen? De successie-eeed was immers niet waterdicht gebleken. De Noord-Nederlandse staatsraad-administrateur Gericke had in zijn omzendbrief van 10 mei 1828 nog gemeld: 'Hoewel de wet van den 27sten December 1817 reeds zoo lang in werking is, dat men hare algemeene bekendheid en stipte opvolging met grond zou mogen verwachten, toont echter de ondervinding aan, dat de belanghebbenden veeltijds nalatig blijven in het tijdig vervullen van de daarbij voorgeschreven formaliteiten, vooral van het afleggen van den eed en van het inleveren van het bewijs der eedaflegging.' Het is een feit dat in de beginperiode de inkomsten uit de successierechten met één miljoen lager lagen in vergelijking met de jaren voor de revolutie. Deze belastingmoraal kwam voor de tijdsgenoten over als een belastingvermindering, niet als een promotie van fraude of het verzwakken van het controlestelsel.

Veel verder ging het stelsel niet in aanpassingen. Er werden nog schamele pogingen gedaan om de successiewetgeving ten gronde te herzien, maar de politiek meende dat er aan de gewaarborgde en solvabele belasting niet behoefde geraakt te worden. Er waren andere belastingen die de aandacht van de wetgevende macht meer verdienden. Eind 1831 was er wel een staatscommissie ter herziening van het belastingstelsel opgericht, maar die werkte eerder *pro forma*.¹¹³ De leden toetsten verschillende aspecten van de successiewet en haalden zelfs de belasting van de rechte lijn of het zweren van de eed van onder het stof. Meer initiatief kwam er in het eerste decennium van het parlement niet. De administratie gebruikte de successierechten wel meer als beleidsinstrument voor de fiscaliteit. Het valt overigens op hoe nuchter en rationeel deze administratie soms omging met de oude Noord-Nederlandse regelgeving. Toen er bijvoorbeeld eind 1830 een dispuut bestond over een geldstraf van 10 procent bij te laat ingediende aangiften, door een onduidelijkheid in de wettekst, deed het hoofdbestuur er alles aan om de intentie van de – Hollandse – wetge-

109 Voorstanders van de eed wezen er echter wel dikwijls op dat Engeland, in hun ogen een land met een erg sterke liberale traditie, ook een dergelijke eed kende (weliswaar enkel bij de belasting van overgang van roerende goederen).

110 S. Van de Perre, "Niets is in materie van finacie nadeeliger dan variabiliteit". De weerslag van de Scheiding op de overheidsfinanciën in België (1830-1840)', in: F. Judo en S. Van de Perre (red.), *De prijs van de Scheiding. Het uiteenvallen van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1830-1839)*, Kapellen, 2007, 232-237.

111 'De meest hardwerkende, de meest gediensstige en de meest onbedorven klasse van de natie'.

112 Huyttens, *Discussions du Congrès National de Belgique*, dl. 1, 570.

113 Van de Perre, *De lasten van de macht*, 505-512.

ver te kennen.¹¹⁴ De wetgever en de administratie volgden dan ook de geest van de successiewet van 1817.

Tijdens de eerste decennia van de onafhankelijkheid was het vooral de rechterlijke macht die andere en ‘Belgische’ interpretaties gaf aan de vigerende successiewetgeving. Toch wees Rutgeers in 1850 reeds op het belang van de administratieve rechtspraak, die zonder kracht van wet toch heel belangrijk was voor de rechtsinterpretatie.¹¹⁵ De overheid maakte overigens meteen gebruik van de indirecte belastingen om *centièmes additionnels* te heffen, net zoals dat in het Verenigd Koninkrijk het geval was. Dit was ook op de opengevallen nalatenschappen van toepassing.¹¹⁶ De administratie kon het tarief van deze speciale taks, die voorlopig zes maanden van kracht was (het zou gedurende de negentiende eeuw een erg interessante inkomstenvergarings bij alle belastingen blijven), echter snel halveren en ze begunstigde daarnaast de nationale industrie door een lager, vast surplusrecht op hypotheek en registratieformaliteiten te garanderen voor handelaars en industriëlen.¹¹⁷ Deze pil werd zo verguld. De wet van 23 april 1835¹¹⁸ tot slot herzag de bepalingen over de verrekening van de Zuid-Nederlandse onroerende goederen in de aangifte, zoals die bepaald was door artikel 11a van de successiewet van 1817. Deze goederen, indien ze vòòr 30 mei 1814 in de Franse republiek lagen en minstens tot 1 januari 1817 aan de erfflater toebehoorden, mochten voor de helft in de aangifte ingeschreven worden. Deze regeling gold in principe tot eind 1836. De Belgische wetgever vormde dit artikel handig om. Nu was het van toepassing op de Belgische onroerende goederen die in Nederland lagen, in nalatenschappen die na 27 september 1830 openvielen of die sindsdien deel uitmaakten van een erfenis. De wetgever veranderde met andere woorden de intentie van de wet. De regeling werkte tevens retroactief: iedereen die zich aangesproken voelde, mocht de teveel betaalde sommen terugvorderen van de fiscus.¹¹⁹

4.2 De successiewet van 1851: van veelbelovend voorspel naar geesteloze uitwerking

Het is opmerkelijk hoe zeer de eerste jaren van de Belgische staat worden gekenmerkt door een parlementaire windstilte. Het nieuwe successierecht kende echter een weerbarstig

114 10e en sus, pour défaut de déclaration de succession, *Circulaires de l'administration de l'enregistrement, des domaines et des forêts* (1830-1919), nr. 6 (9 december 1830).

115 L. Rutgeers, *Manuel de droit notarial et de droit fiscal*, dl. 2, Brussel, 1850, 8-9.

116 *Impôts additionnels*, *Circulaires de l'administration de l'enregistrement, des domaines et des forêts* (1830-1919), nr. 8 (31 december 1830) en P.H. Engels, *De belastingen en de geldmiddelen van den aanvang der republiek tot op heden*, Utrecht, 1862, 363

117 De omzendbrief nummer 302 van 13 januari 1848 schiep overigens enige duidelijkheid over de industriële- en handelsverenigingen. Artikel 20 van de grondwet erkende dat Belgen zich mochten associëren. Maar nergens was gesteld dat de verenigingen op het vlak van het verkrijgen van nalatenschappen als burgerlijk persoon mochten beschouwd worden. Ook het centraal bestuur kende dit niet toe en oordeelde dat elk lid van de vereniging persoonlijk gebonden was aan de successiewetgeving.

118 *Loi concernant les droits de succession sur immeubles situés en Hollande*, *Bulletin officiel des lois et arrêtés royaux de la Belgique*, nr. 206.

119 *Successions – Immeubles situés en Hollande*, *Circulaires de l'administration de l'enregistrement, des domaines et des forêts* (1830-1919), nr. 82 (3 juni 1835). De regeling was tot 31 december 1850 van kracht.

aanloop: 'la bataille [au parlement] la plus acharnée se produisit à propos du projet d'impôt successoral. Celui-ci, déposé en novembre 1848, comprenait comme dispositions essentielles, un impôt extrêmement modéré sur les successions en ligne directe [...] et l'obligation du serment...'¹²⁰ Het belang van de eerste Belgische successiewet, die eind 1851 gestemd werd, mag niet onderschat worden. Het is de nieuwe successiewet die in grote mate zou bijdragen tot de val van de liberale regering Rogier II in 1852.¹²¹ Er vloeiende al veel inkt over de totstandkoming van deze wet op de successierechten,¹²² en dit is te danken aan de rijkelijk gestoffeerde verslagen van de parlementaire debatten die bewaard gebleven zijn.¹²³ Hier worden de krijtlijnen ervan geschetst.

Vanuit de oppositie klonk begin de jaren 1840 steeds luider de roep om een successierecht in rechte lijn in te voeren, omdat het steeds verzwaren van de 'opcentiemen' een ontoereikende maatregel was.¹²⁴ Enkele liberalen vroegen in 1843 een nieuw ontwerp tot successiewet,¹²⁵ maar vooral de katholieken lieten initiatief van staatswege uitblijven. Daarop kwam Verhaegen dan maar met een eigen concept, steunende op een progressieve tarifiering naar Engels voorbeeld en een belasting van roerende goederen. Het verzet tegen zijn project was groot. Men was van mening dat het voorstel in de kaarten van de arbeidersklassen speelde. De rijken konden toch niet zwaarder belast en verarmd worden omdat ze

120 'De meest verbeterd [parlementaire] strijd ontspan zich rond het successierechtvoorstel. De pijlers van dit voorstel, ingediend in november 1848, behelsden een erg lichte belasting van de successies in rechte lijn [...] en de eed.': B. Chlepner, *Cent ans d'histoire sociale en Belgique*, Brussel, 1972, 36-37.

121 E. Gubin en J.-P. Nandrin, 'Het liberale en burgerlijke België (1846-1878)', in: E. Witte, J.-P. Nandrin, E. Gubin en G. Deneckere (red.), *Nieuwe geschiedenis van België, deel 1 (1830-1905)*, Tiel, 2005, 267-268. Om het met de woorden van parlamentslid Verhaegen uit 1855 te zeggen: 'Et comme on le dit fort bien, on a mis le pays en émoi, en révolution pour cette loi', 'En om het sterk uit te drukken: men heeft het land in beroering, zelfs in revolutie gebracht voor deze wet'.

122 P. Hymans, 'Un chapitre d'histoire parlementaire de Belgique. Frère-Orban. Le plan économique et financier de 1848, les réformes fiscales, l'impôt sur les successions', *Revue de l'université de Bruxelles*, 1903, 241-294; Balthazar, 'Fortuins- en inkomensonderzoek', 337-339; F. Vandenaabee, *Houding van het Parlement en van de publieke opinie tegenover de wet op de successierechten, 1848-1851*, onuitg. licentiaatsverhandeling R.U.G., Gent, 1973; J. Neckers, *De politieke besluitvorming ter gelegenheid van de wet op de successierechten d.d. 17.12.1851 (1847-1851)*, onuitg. licentiaatsverhandeling V.U.B., Brussel, 1976; Van de Perre en Van Der Hert, 'Heilige sterfhuisjes', 22-28.

123 Zie hiervoor de uitgave *Loi sur les droits de succession et de mutation par décès, du 17 décembre 1851 (exécutoire du 1er janvier 1852), accompagnée de tous les documents officiels relatifs à la loi: notes, avis, commentaires, rapports, discussions des chambres, amendements, etc.*, Brussel, 1853, 429.

124 Een liberale aanhanger van zulke aanpassing was Verhaegen, die op 5 december 1842 in het debat over de rijksmiddelenbegroting alvast enkele verwantschapsgraden wou afschaffen en dichtere lijnen wou belasten. Tien jaar eerder had liberaal Seron nog over fraude gesproken. Hij werd gepareerd en voor aantaster van familiale patrimonialia aanzien. Toch had ook staatsman Rogier al opgemerkt dat de maatregelen van het Voorlopig Bewind toch wat voorbarig waren geweest.

125 *Chambre des représentants de Belgique – Séance du jeudi 7 décembre 1843: Projet de loi portant le budget des voies et moyens pour l'exercice 1844. Discussion des articles, Moniteur belge*, 8 december 1843, nr. 342: parlamentslid Lys meende dat de successierechten veel meer konden opbrengen dan ze deden en hij liet zich laattunkend uit over de afschaffing van de eed. Osy ging een stap verder: 'aujourd'hui on doit se borner à signer comme véritables les déclarations, et on fait plus facilement une fausse déclaration, qu'un faux serment. [...] il faut cependant trouver un moyen de les [fonds publics au porteur] atteindre et je n'en connais pas d'autre que de rétablir le serment, qu'on a, d'après moi, aboli beaucoup trop légèrement au commencement de la révolution.' 'Vandaag de dag moet men zich behelpen tot het tekenen van de aangiften als waren ze juist. En men doet makkelijker een foute aangifte dan een foute eed. [...] men moet niettemin een manier vinden om [de fondsen] te belasten en ik ken geen andere manier dan de eed weer in te voeren. Die eed heeft men volgens mij aan het begin van de omwenteling te lichtzinnig afgevoerd.' Beiden hekelden ze de religieuze motivering van de beslissing van afschaffing in 1830.

toevallig het grote geld bezaten?¹²⁶ Katholiek Dumortier stelde op de zitting van 9 december 1843 onomwonden over de ‘gevaarlijke en revolutionaire’ progressieve belastingen: ‘Ce n’est pas d’aujourd’hui, messieurs, que je soutiens que les meilleurs impôts sont les plus anciens, ceux auxquels le peuple s’est fait, ceux dont il ne se plaint pas’.¹²⁷ In een vrijstelling voor de kleinste erfenissen, zoals beschreven in de idee van Verhaegen, kon hij zich wel vinden. Het merendeel van de bezittende klasse wou echter duidelijk geen verantwoordelijkheid opnemen, terwijl de openbare financiën aan geldgebrek leden. Het was pas de institutionele crisis van eind jaren veertig die de katalysator vormde voor aanpassingen aan de successiewetgeving.

Een eerste wetsontwerp werd begin november 1847 door minister van Financiën Veydt in de Kamer voorgelegd. Niet iedereen was het eens over de herinvoering van de eed en een – erg lichte – belasting van erfenissen in de rechte lijn. Er was tevens een vrijstelling voorzien voor de erfenissen waarvan de waarde minder dan 10.000 frank bedroeg; dit zou vele familiale goederen een successierecht besparen. Het ontwerp werd verworpen en in het debat over de rijksmiddelenbegroting bleek de schatkist zich nog net met allerlei overheidsbesparingen te kunnen behelpen. Maar een nieuwe belastingpolitiek drong zich op.

Liberaal Frère-Orban, opvolger van Veydt, wakkerde het debat pas echt aan, door op 7 november 1848 een uitgebreider wetsontwerp in te dienen. Door haar interne spanningen te externaliseren, had de overheid de liberale revolutie van 1848 bijna rimpelloos doorgemaakt,¹²⁸ terwijl die in heel Europa woedde en ook België bedreigde. De financiële inspanningen bedreigden de schatkist nog veel meer dan tevoren en enkele dure openbare werken stonden in de steigers. Daarenboven gold in België een meer democratisch parlementair beleid en dit had het nodige prestige aan de liberale regering verschaft. Dit kostte evenwel handenvol geld. Bovendien moest er meer gedaan worden in het streven naar sociale rechtvaardigheid. Frère-Orban hield duidelijk de revolutie van dat jaar in gedachten.¹²⁹ De successierechten waren op dat moment het fiscale beleidsmiddel bij uitstek om België om te vormen naar een stabiele, goed gestructureerde staat met een budget in evenwicht.¹³⁰ Het wetsontwerp, dat samen met de successiewet van 1817 een betere regeling zou vormen, behield de taxatie van de rechte lijn en de eed (al was er geen sanctie op meened voorzien om de gemoederen te sussen) die Veydt reeds voorstelde. Men verlaagde de vrijstelling van de rechte lijn naar erfenissen echter met een waarde van 1.000

126 Van de Perre en Van Der Hertten, ‘Heilige sterfhuisjes’, 24.

127 ‘Het is niet sinds vandaag, mijne heren, dat ik er prat op ga dat de beste belastingen de oudste belastingen zijn: diegene waaraan het volk gewend is, diegene waarover men niet klaagt.’ Chambre des représentants de Belgique - Séance du samedi 9 décembre 1843: projet de loi portant le budget des voies et moyens pour l’exercice 1844. Discussion générale, *Mouiteur belge*, 10 december 1843, nr. 344.

128 Minister Rogier zette bijvoorbeeld Marx het land uit en liet de kiescijns verminderen. De overheid was beducht voor de revolutie die vanuit Frankrijk lonkte. Ook de expansiedrift van de Franse keizer Napoleon III en het verdwijnen van het machtsevenwicht in Europa boezemden angst in.

129 ‘Exposé des motifs et projet de loi sur le droit de succession deposes dans la séance de la Chambre des représentants du 7 novembre 1848’, *La Belgique Judiciaire*, 1848, 1481-1482.

130 Van de Perre en Van Der Hertten, ‘Heilige sterfhuisjes’, 26: door te streven naar meer sociale rechtvaardigheid in de successiewetgeving, werd het staatsvormingsproces bespoedigd en kon de revolutie van eind jaren 1840 structureel aangepakt worden.

frank.¹³¹ De rechte lijn werd belast met een taks van één procent op de netto-intestaatsgoederen. De wetgever koos voor een afzonderlijke aanslagvoet indien de rechte lijn testamentair erfde: de legataris zou één procent betalen op het deel dat hij normaalgezien zou erven indien er geen testament was opgemaakt – het intestaat erfdeel – en vijf procent op alles wat daarboven bekomen werd. Het wetsontwerp is op deze manier onnodig ingewikkeld, maar scheen zo het egalitair erfrecht veilig te willen stellen. Dit was allemaal nog steeds een brug te ver en in haar tegenargumenten verwees de centrale sectie¹³² naar buurlanden als Engeland, Frankrijk en Nederland en naar het verleden. Nu wilden de wetgevers niet alleen de nationale industrie beschermen, maar speelden ze voornamelijk in op de agarische sector die sinds het midden van de jaren 1840 enorm te lijden had onder de economische malaise. Andere tegenargumenten¹³³ waren ingegeven door verkeerde historische opvattingen die weerhouden waren door de Franse revolutionairen, zoals de onschendbaarheid van het familievermogen. Dit is echter een idee die strijdig is met de geest van het Romeinse recht. Toen was ze echter door fysiocratische idealen aangepast. Dit laatste toonbeeld was medio negentiende eeuw nauwelijks nog te bespeuren. Nu speelde de opvatting over het familiepatrimonium vooral in de kaart van de grootgrondbezitters die hun hele onroerend vermogen vrijelijk en integraal wilden laten vererven. Deze argumentatie werd door de tijdsgenoten zelf ontkend: ze stelden dat in deze crisistijden – die geteisterd werden door speculatie – geen enkele bezitter, groot of klein, nog de kans had het vermogen tijdens de levensloop bij elkaar te houden. In de parlementaire sectie stemde alleen Verhaegen – begrijpelijk – voor. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Kamer door een coalitie van de katholieken en enkele liberalen onder leiding van Jouret het geamendeerde ontwerp verdaagde, hoewel de liberale pers eerder opgeroepen had tot eenheid in de fracties (zelf waren de liberale kranten ook verdeeld over de eed, de tarifiering en de te belasten erflijnen). De debatten tussen 19 maart 1849 en 22 maart 1849 werden voornamelijk overheerst door liberaal- en katholiek-conservatieve ideeën. Nog tot het voorjaar van 1851 riepen zij het luidst, zonder dat de structurele problemen verbeterden. Een sluitende begroting kon niet verzekerd worden en een nieuwe revolutiegolf wenkte vanuit buurland Frankrijk.

Minister van Financiën Frère-Orban nam zijn verantwoordelijkheid op, maar speelde het parlementaire spel slimmer dan in 1848-1849. De successierechten vormden samen met een amalgaam van indirecte belastingen op bier, jenever en tabak een economisch relanceplan.¹³⁴ Eigenlijk was dit ook al in 1848 het plan, maar zo werd het toen niet voorge-

131 'Droit de succession, rapport fait au nom de la section centrale par M. Delière', *La Belgique Judiciaire*, 1849, 241-255.

132 De centrale sectie van een wetgevend orgaan bereidde stukken voor met een beperkt aantal (vooraanstaande) vertegenwoordigers, vooraleer de discussie in de algemene vergadering of verschillende secties – die men vandaag de dag commissies noemt – verderging.

133 Soms waren de volksvertegenwoordigers wel erg creatief en gingen ze de zaken nogal opzichtig omkeren: 'indien de zo verderflijke Hollandse wetgever zo'n slechte maatregel als de belasting op de rechte lijn al niet invoerde, waarom zouden de Belgen het dan wel doen?' Zie het rapport van Delière, 'Droit de succession, rapport fait au nom de la section centrale par M. Delière', *La Belgique Judiciaire*, 1849, 243.

134 Van de Perre en Van Der Hertzen, 'Heilige sterfhuisjes', 26-27; E. Martou, *De la situation financière et de l'impôt sur les successions en ligne directe*, Luik, 1851.

steld. De successiewetgeving kon nu bijdragen tot solide overheidsfinanciën en op deze manier bescherming voor grondgebied en eigendom bieden.¹³⁵ Daarenboven zou het oplossen van het successievraagstuk, tot nog toe een hele lijdensweg, de afkoeling van interne spanningen bestendigen. Op 1 mei 1851 liet hij het ontwerp van successiewet op de parlementaire agenda plaatsen – de belasting van de rechte lijn liet hij in beraad – en een week later heropende het debat. De hoogdringendheid van het zoeken naar een nieuw successiebeleid was nog steeds niet voor iedereen duidelijk, ondanks de mogelijke onrusten bij de arbeidersklasse in het vooruitzicht. Vele katholieke en liberale geesten waren nog niet voldoende gerijpt en de weerstand tegen het ontwerp van Frère-Orban bleef groot. De tegenargumenten bleven dezelfde en er werd teruggegrepen naar oude parlamentsverslagen. Een eerste amendement van Lelièvre voorzag in het enkel belasten van het aandeel in de aangifte boven de intestaatsgoederen (met vijf procent) en dat zette het wetsvoorstel meteen op de helling. De regering nam akte van de grote eensgezindheid in de oppositie die de belasting in de rechte lijn afwees en om toch nog iets van de successiewet te maken, zag ze zich genoodzaakt toe te geven.¹³⁶ De idee van een eed verdween, nog voor er over gestemd werd. Leidsman Rogier had nochtans na enkele dagen al bedreigd met een regeringscrisis, indien hij niet voldoende steun kreeg voor het wetsvoorstel van zijn minister van Financiën. Dat was een ijdel dreigement gebleken, zelfs voor vertegenwoordigers binnen zijn partij. Het grote struikelblok was echter het wetsartikel met de herinvoering van de eed, dat categoriek weggestemd werd.¹³⁷ Hierop diende Rogier daadwerkelijk het ontslag van de regering in, op 16 mei 1851.

Rogier speelde hoog spel, maar het was wel degelijk een beredeneerde gok. In de toenmalige politieke constellatie was het immers heel moeilijk om een andere regering te vormen. Een kleine maand probeerde de koning de crisis op te lossen, waarna hij op 4 juni 1851 Rogier verzocht om met zijn oude regeringsploeg het beleid weer op te nemen. Tijdens die maand praatten de oud-ministers in op hun liberale achterban. Frontvorming tegen de katholieken, de verzekering van grote openbare werken en het sluiten van een compromis (het afvoeren van de eed en de invoering van de belasting voor de rechte lijn op de goederen in de aangifte) waren de partijpolitieke middelen om een liberale eensgezindheid te vormen. Meteen werd de successiewet aanzien als een project van de jonge liberale partij.¹³⁸ Eind juni 1851 verliepen de debatten in de Kamer veel vlotter en op 1 juli werd het nieuwe ontwerp, samen met de indirecte belastingen, goedgekeurd. Rogier werd echter door de senaatsvoorzitter gewaarschuwd dat het ontwerp het debat in de Senaat niet zou

135 Van de Perre en Van Der Hertten, 'Heilige sterfhuisjes', 27.

136 Balthazar, 'Fortuins- en inkomensonderzoek', 338.

137 Hoewel de parlamentsleden wel degelijk inzagen dat de eed het noodzakelijke controlemiddel van de fiscale administratie was, bleven de katholieken tegen de immorele invulling ervan strijden. Frère-Orban wilde de eed dan maar enkel in bepaalde omstandigheden laten afleggen. Liberaal Delfosse stelde daarop voor om een facultatieve eed aan ministeriële goedkeuring te koppelen (hierdoor zou willekeur van de fiscus tegengegaan worden). De regering leek zich – in de ogen van de parlamentsleden althans – hiermee te verzoenen.

138 Een standaardwerk over de wordingsgeschiedenis van de liberale partij in België (°1846): *Het Liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis*, Gent, 1989, 425.

overleven. De senatoren zouden haast routinematig gaan tegenargumenteren.

Op 20 augustus 1851 rapporteerde Cogels voor de Senaat. Het was enkel een negatief advies over het eerste wetsartikel, dat de belasting van de rechte lijn betrof. Het parlement keurde wel de indirecte belastingen goed, die in hetzelfde pakket staken en vooral bedoeld waren om de openbare werken te financieren. Ook een tweede, uitgebreider rapport van de centrale sectie bleef afwijzend. De secretaris van de koning bemiddelde en voor de commissie Financiën werd een voorlopig compromis gevonden in het goedkeuren van een wet met tijdelijk karakter (tot 31 december 1854).¹³⁹ Het amendement zou er niet komen, Rogier liet de Senaat ontbinden en nieuwe senaatsverkiezingen waren gepland op 27 september 1851. Men moest snel handelen, want de revoluties uit Frankrijk loerden om de hoek. De inzet van deze verkiezingen was ontegensprekelijk de voorbereiding van het behalen van een stemmingmeerderheid. Onbetrouwbare verkozenen werden aan de kant geschoven en op de eerste zitting van 4 november 1851 waren heel wat nieuwe gezichten te zien. Het bracht er voorzitter Dumon-Dumortier toe om tijdens het parlementair ordevoorstel van de zitting van 6 november te verzekeren dat er in se geen politieke belangen speelden voor wie geagiteerd gereageerd had op de vorige successievoorstellen en dat ook de samenstelling van het Bureau van de Senaat neutraal was gebeurd. Hij verklaarde echter dat wat meer unanimiteit in het volgende senaatsjaar wenselijk was¹⁴⁰ (twee maanden ervoor had hij zelf nog vernietigend uitgehaald naar de plannen van partijgenoot Frère-Orban). Er bestond echter nog steeds achterdocht vanuit de regering en vanuit de vrees geen meerderheid te halen, paste ze haar voorstel aan: er werden geen directe rechten op roerende goederen verrekend in de rechte lijn. Enkele andere wijzigingen kwamen er op het vlak van de tarifiering. De sanering van de staatsfinanciën zou nu vooral gedragen worden door het stelsel van indirecte belastingen op onder meer bier en tabak. Dit voorstel ging naar de senaatscommissie waar baron Delafaille een rapport opstelde met tal van opmerkingen. Het werd op 18 november in de plenaire zitting besproken.¹⁴¹ Op 27 november kwam de verlossende goedkeuring van de overgeamendeerde – het zogenaamde amendement Spitaels – successiewet. In de Kamer hadden de vertegenwoordigers, die zich loyaler hadden opgesteld, niet meer de moed om uitgebreid te interpellieren. De wet van 17 december 1851 zou vanaf 1852 de nieuwe regeling voor de successiewetgeving vormen.

De successiewet van 1851 mocht dan een (voorlopig) eindpunt in een erg heikele en breedvoerige discussie betekenen, inhoudelijk bleef er niet veel over van de goede intenties. Uiteindelijk bereikte men slechts een resultaat dat aan de wensen van geen enkele belangengroep toegaf.¹⁴² Het oorspronkelijke voorstel van Veydt, later aangepast door Frère-

139 Van de Perre en Van Der Hertten, 'Heilige sterfhuisjes', 27.

140 *Annales parlementaires de Belgique, Sénat*, 1851-52, 6 november 1851, 5.

141 *Annales parlementaires de Belgique, Sénat*, 1851-52, 18 november 1851, 27-29: ondertussen hadden de vooral Waalse vertegenwoordigers nog hun electoraat aangesproken, dat blijkbaar heel heterogeen reageerde. Voorstanders van de successiewet keken vooral uit naar de publieke werken die voor economische opbloei in hun streek zouden zorgen; tegenstanders van het voorstel stonden vijandig tegenover de fiscale maatregelen van de wet.

142 Janssens, Verboren en Tiberghien, *Drie eeuwen Belgische belastingen*, 180.

Orban, was in die zin veel ambitieuzer. De grote vernieuwing is de belasting in de rechte lijn van één procent op de bruto-erfenissen, echter alleen op de waarde van de onroerende goederen in België en op de renten en hypothecaire schuldvorderingen die op dezelfde goederen gevestigd waren. Hiermee leek de wetgever terug te vallen op de bepalingen uit de oude *frimairewet*. Dat de belasting in de rechte lijn niet van toepassing was op roerende goederen, was uiteraard het gevolg van het ontbreken van een eed die enige juridische en morele afdwingbaarheid aan de administratie gaf om controle uit te oefenen. De eed verduwen trouwens na de institutionele crisis van midden negentiende eeuw definitief van het voorplan, al zou ze zelfs nog in de twintigste eeuw ter sprake komen.¹⁴³

De declaranten droegen nog steeds veel verantwoordelijkheid bij de waardeschatting van de goederen in de aangifte. De administratie voorzag wel in een efficiënte methode op maat van de fiscus. De waarde van de onroerende goederen mocht weliswaar geschat worden, maar kon eveneens door de declarant berekend worden door het kadastraal belastbaar inkomen te vermenigvuldigen. Deze vermenigvuldiging gebeurde aan de hand van een index of multiplicator, de *multiplicateur officiel*, die voor iedere gemeente afzonderlijk werd bepaald.¹⁴⁴ Een bijgevoegd afschrift uit de kadastrale legger, heel vaak aan de aangifte zelf gehecht, verleende bewijskracht aan de aangifte. Ook nu weer werd een onderscheid tussen successierecht en overgangsrecht bij overlijden gemaakt, volgens dezelfde regels als in de successiewet van 1817.¹⁴⁵ Rijksinwoners – erflaters met een Belgisch domicilie – betalen een netto-successierecht op alle goederen; niet-rijksinwoners – erflaters met een domicilie buiten België – zijn een bruto-overgangsrecht bij overlijden op de Belgische onroerende goederen verschuldigd. Daarnaast maakte de wetgever ook een duidelijk fiscaal onderscheid tussen enerzijds overgangsrechten in de rechte lijn (een gedeeltelijke heffing) en overgangsrechten voor de langstlevende echtgenoten (met kinderen), dat het *droit de mutation stricto sensu* vormde anderzijds.¹⁴⁶ De wet van 27 december 1851 schafte de negatieve aangifte af, die sinds 1818 bestond. De administratie verving ze door een aanvraag van een getuigschrift die de declarant aan de gemeente deed. Dit getuigschrift was verplicht tot 1 januari 1860. Daarna meldde de gemeente zelf aan de successiekantoren dat de erflater geen goederen in bezit had.¹⁴⁷ De wetgever voorzag daarenboven vrijstellingen in de rechte lijn bij aangiften van rijksinwoners die de som, na aftrek van de schulden, van 1.000 frank niet overstegen. Ook in de belasting van erfopvolgingen in de zijlijn – die roerende en on-

143 Van de Perre en Van Der Hertten, 'Heilige sterfhuisjes', 30 en 33: dit was onder meer het geval in het voorstel tot successierechthervorming van progressief liberaal Magnette uit 1894 of dat van socialist Denis uit 1900. Beide wetsvoorstellen zouden het niet halen.

144 *Pandectes belges*, dl. 104, v° Succession (*droits de*), 22, nr. 6829.

145 Dit onderscheid gaf de eerste jaren van de onafhankelijkheid aanleiding tot relevante debatten. Op de parlementszitting van 10 februari 1841 bijvoorbeeld was duidelijk geworden dat de status van rijksinwoner vaak ook in tijd – door de datum waarop de erfenis van grensbewoners openviel – kon verschillen, door de steeds wijzigende landsgrenzen met Frankrijk.

146 *Loi du 17 décembre 1851 sur les droits de succession et de mutation, Circulaires de l'administration de l'enregistrement, des domaines et des forêts (1830-1919)*, nr. 442 (31 december 1851). Deblauwe, 'Zin en onzin van de successierechten', 110: het *droit de mutation* is later opgegaan in het *droit de succession* (ze hadden beiden immers betrekking op de rijksinwoners, in tegenstelling tot het *droit de mutation par décès*).

147 Boncquet, *De administratie der registratie en domeinen*, 32.

roerende goederen dienden aan te geven – was er een vrijstelling, al lag die ruim 350 frank lager.

De bocht naar een meer rechtvaardige successiewetgeving was heel aarzelend genomen en had heel wat parlementaire krachten gekost. De grenzen van de eigen staatscapaciteit waren bereikt: de politieke elite had in haar ogen maximale toegevingen gedaan, zonder daarvoor ieders verantwoordelijkheid, electorale invloed, slagkracht en beleidsruimte aan te tasten. Voor een progressieve belasting en fiscale inkomensnivellering was het voorlopig nog veel te vroeg.¹⁴⁸ De publicatie van de successiewet kondigde meteen een godsvrede in het parlement af. In de volgende halve eeuw werd er geen initiatief genomen om een nieuw successierecht uit te werken. De beoogde codificatie van 1890, die de bestaande wetgeving uit de wetten van 1817 en 1851 diende te ordenen, kan als hoogtepunt van deze stilstand beschouwd worden. Toen was het de liberaal Janson, vader van de parlementaire klokkenluider in 1919 en oprichter en bezieler van de Progressistische Partij, die het vuur onder de volksvertegenwoordigers weer aanwakkerde.

Toch kwam de successieregelgeving in de jaren na 1851 nog vaak ter sprake, vooral in de debatten over de rijksmiddelenbegroting. Deze interpellaties vonden ook plaats na de sociaal-economische crisis, in een rooskleuriger klimaat voor de staatskas. Liberaal Verhaegen bijvoorbeeld, weer hij, bleef er jarenlang een erekwestie van maken om het parlement eraan te herinneren dat hij de successiewetgeving van 1851 te licht bevond en dat de rechten beter aan de sociale noden van de huidige maatschappij hadden moeten worden aangepast. Hij deed dat tot vervelens toe. Men had hem in het verleden zo vaak gecounterd door het plan van communisme en socialisme te betichten.¹⁴⁹ Hij zag er echter geen graten in dat het successierecht in de ogen van de Kamer een vervreemdingsrecht werd, in plaats van een erfrecht, zolang de wetgeving maar rechtvaardiger voor iedereen was. Volgens hem kon er in deze zware tijden van een duidelijke inbreuk op het eigendomsrecht geen sprake zijn. Osy liet in dezelfde vergadering zelfs niet na om oud-minister Frère-Orban, die hij te lafhartig bevond, na te trappen. Hij hekelde het feit dat hij zijn geesteskind – een ambitieus successiewetsontwerp – zo had laten verminken.¹⁵⁰ Er waren ook andere geluiden te horen. Minister van Financiën Mercier, als liberaal nochtans erg gematigd, ging in 1855 nog in tegen zijn partijgenoot en voorganger Frère-Orban. Hij meende dat een rechtlijnbelasting in die periode nog heus niet noodzakelijk was om de staatskas te spijzen.¹⁵¹ Achteraf had Mercier natuurlijk gemakkelijk spreken, toen gebleken was dat het aandeel van de successierechten in de hele begroting niet meer zo belangrijk als voorheen was. En dat was zeker niet de intentie geweest van Frère-Orban. Zelfs in de rechtsleer lieten referenten over de successiewetgeving het niet na om hun afwijzingen te laten horen. Oud-registratieontvanger Tialans bijvoorbeeld, auteur van een handboek over de succes-

148 Janssens, Verboden en Tiberghien, *Drie eeuwen Belgische belastingen*, 181.

149 *Annales parlementaires de Belgique*, Chambre, 1855-56, 3 december 1855, 142.

150 *Annales parlementaires de Belgique*, Chambre, 1855-56, 3 december 1855, 142.

151 *Annales parlementaires de Belgique*, Chambre, 1855-56, 3 december 1855, 143.

sierchten in 1876,¹⁵² kon zich niet verzoenen met een successierecht in rechte lijn en commentarieerde dit nadrukkelijk.¹⁵³

4.3 De kiemen van een modernere successiewetgeving

Onze huidige successiewetgeving is niet veel anders dan de bepalingen die in de successiewet van 17 december 1851 te vinden zijn. Uiteraard zijn deze in de loop van honderdvijftig jaar bijgeschaafd. In het midden van de negentiende eeuw wisten tijdgenoten al dat het roerend goed steeds belangrijker werd in de vermogenshiërarchieën. Toch kwam er geen roerende successiebelasting voor rijksinwoners.¹⁵⁴ De argumentatie over de administratieve onkunde om de roerende vermogens op te sporen of te controleren hield steek (de discussie over de eed die hier ten dele hulp kon bieden, verzandde al te vaak in een non-debat). Roerend goed was nu eenmaal te vluchtig van aard. Er waren ook steeds voorstanders van een roerende belasting voor iedereen en op het einde van de negentiende eeuw kwamen deze verzuchtingen uit alle ideologische strekkingen. In diverse motiveringen werd het belang van roerend goed en de successie-inkomsten die de staat zou kunnen halen, aangewezen.¹⁵⁵ In 1919 toonde Jansson nog eens de erg povere belastingopbrengsten aan.

Een nieuwe militiewet aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, die in heel wat legerhervormingen voorzag, leidde tot grote legeruitgaven. Veruit de meeste inkomsten werden verwacht uit de wijzigingen aan de wetten van de registratie-, zegel-, hypotheek- en successierechten.¹⁵⁶ Gezien de hoogdringendheid ervan werd bij wet van 30 augustus 1913¹⁵⁷ de tarifiering van de successierechten aangepast en voerde de overheid een zeer geringe belasting op roerende goederen door. Pas in 1919 werd een verkrijgingsbelasting in schijven toegepast, met een progressiviteitbeginsel¹⁵⁸ dat best kan vergeleken worden met het successieplan van Verhaegen van 1843. Het onderscheid tussen onroerend en roerend goed op het vlak van de successiewetgeving verdween hierbij. De motieven voor de bredere heffingsbasis lagen in de vernieuwende ideeën over staatsfinanciën, die er door de invoering van de progressieve (inkomens)belastingen¹⁵⁹ kwamen, en de ideologische druk van

152 J.-A. Tialans, *Manuel des droits de succession. Ouvrage basé sur la jurisprudence judiciaire et administrative*, Brussel, 1876, 378.

153 Janssens, 'De rechtsleer', 175.

154 J. Hannes, 'Met de fiscale bril bekeken. Vlaanderen in België, 1830-1914', in: A. Verhulst en L. Pareyn (red.), *Huldeboek prof. dr. Marcel Bots. Een bundel wijsgerige en historische opstellen*, Gent, 1995, 186-187.

155 Zie bijvoorbeeld het omstandige verslag van de zitting van de Kamer van Volksvertegenwoordigers van 26 februari 1913.

156 Droits d'enregistrement, d'hypothèque, de timbre et de succession - Loi du 30 août 1913, *Circulaires de l'administration de l'enregistrement, des domaines et des forêts (1830-1919)*, nr. 1453 (10 september 1913) en P. Van Der Rest, 'Les budgets de 1830 à 1913', in: *Histoire des finances publiques en Belgique*, Brussel, 1950, dl. 1, 312.

157 Wet houdende de wijzigingen aan de wetten op de registratie-, hypotheek-, zegel- en successierechten, *Belgisch Staatsblad*, hoofdstuk v: successierechten, 5 september 1913.

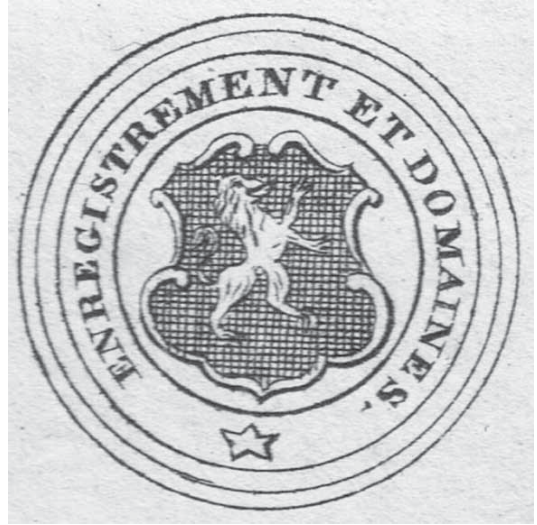
158 É. Génin, 'Les impôts sur la circulation juridique des biens en Belgique après 1914', in: *Histoire des finances publiques en Belgique*, Brussel, 1950, dl. 1, 577. Zie over het principe van de progressiviteit: J. Schoysman, 'L'évolution de l'idée de la progressivité de l'impôt en Belgique et son reflet dans la politique belge (1830-1919)', in: *Recherches sur l'histoire des finances publiques en Belgique (Acta historica Bruxellensia)*, Brussel, 1970, 329-398.

159 T. Aidt en P. Jensen, 'The taxman tools up: an event history study of the introduction of the personal income tax', *Jour-*

progressieve fracties. De successiewetgeving was de eerste belastingpool die structureel aangepast werd aan de nieuwe belastingmentaliteit van de twintigste eeuw: een nieuw maatschappijbeeld verving het heersende, ongenueanceerde kapitalistisch model.¹⁶⁰

4.4 De Belgische successieambtenaren

Ook over het negentiende-eeuwse belastingpersoneel dat bevoegd was voor de inning van de successierechten is weinig geweten. Het lijkt erop dat vele lokale ambtenaren op post bleven in de nieuwe Belgische administratie. De successiewetgeving was niet wezenlijk aangepast en

Het insigne van de Belgische successieambtenaar.

ook de personeelsbezetting veranderde niet ingrijpend. De jonge Belgische staat kon het zich niet veroorloven het belastingapparaat vanaf nul op te bouwen. De benoemde ambtenaren hadden voor de revolutie blijk gegeven van een gezond werkethos en dit verwachtte de huidige administratie nu ook.¹⁶¹ Zelfs orangistische registratieambtenaren werden snel in het Belgische systeem opgenomen.¹⁶² Speelde ideologie voor lagere ambtenaren dan een minder indringende rol dan dat persoonlijke ambitie en professionele stabiliteit dat deden? Verder onderzoek zal dit moeten staven of ontkrachten.

Toch voerden ook enkele lagere, orangistische belastingambtenaren tijdens de eerste onafhankelijkheidsjaren een obstructiepolitiek, waardoor de belastinginning moeizaam verliep. Sommige hardvochtigen werden niettemin hardhandig tot voorbeeld gemaakt. De vermaarde Jan Frans Willems¹⁶³ bijvoorbeeld werd in 1831 als registratie- en successieontvanger na tussenkomst van de overheid door de administratie naar een bescheiden stad in de grensstreek verbannen. Daar onderging hij een bewuste en vernederende ballingschap. Zijn percentsloon lag er beduidend lager dan in het Antwerpse, waar hij vandaan

nal of *Public Economics*, 2009, 160-175; A. Hardewyn, 'De invoering en de evolutie van de progressieve inkomstenbelasting in België (1919-1930)', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1997, 1085-1122.

¹⁶⁰ A. Hardewyn, *Tussen sociale rechtvaardigheid en economische efficiëntie. Een halve eeuw fiscaal beleid in België (1914-1962)*, Brussel, 2003, 80-81.

¹⁶¹ Arrêté rétablissant les directeurs de l'enregistrement, et autorisant l'administrateur general (ministre) des finances à faire les propositions d'employés sans consulter les gouverneurs, *Pasinomie*, reeks 3, dl. 12, 139 (6 januari 1831).

¹⁶² Witte, *De constructie van België*, 128. Veel hogere orangistische ambtenaren waren meestal wel kort na de revolutie van 1830 afgezet.

¹⁶³ De schrijver Jan Frans Willems stond aan de wieg van het cultuurflamingantisme en de ontluikende Vlaamse ontvoogding in de negentiende eeuw. Zie ook: F. Snellaert, 'Jan Frans Willems', *Belgisch museum voor de Nederduitse taal- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands*, 1846, 467.

kwam. Later werd hij evenwel door de religieuze en politieke wereld in ere hersteld. Het voorbeeld van Willems was echter een uitzondering op de regel. De overheid besteedde heel wat aandacht aan het stroomlijnen van de belastingadministratie en ging enkele bestaande praktijken aanpassen of verbeteren,¹⁶⁴ zo bijvoorbeeld de benoemingspolitiek. De recruiteringsbasis van de ambtenaren was wel dezelfde. Het ambt van successieontvanger bleef dan ook gedurende de negentiende eeuw heel prestigieus (de successierechten vormden immers een belangrijke pijler van de openbare financiën). Als lokale ambtenaren met heel wat technische kennis konden ze hun prestige overigens gemakkelijk etaleren. Dikwijls hielden de ontvangers hun kantoor in eigen huis; in plattelandsdorpen was dit zelfs de normale *modus operandi*. De ambtenaren werkten daarenboven nauw samen met het lokale bestuur.¹⁶⁵ Zoals dat ook onder het Franse en Hollandse bewind het geval was, ging een loopbaan bij de administratie door als een gedisciplineerde en hiërarchisch gestructureerde ontwikkeling,¹⁶⁶ die gericht was op een beperkt aantal stageplaatsen en een strakke carrièreplanning.¹⁶⁷ Slechts diegenen – ook de succesrijkste en meer gegoede successieambtenaren – die zich onderscheidden op het vlak van jarenlange inzet, organisatiekunde en leiderschap, maakten kans op de hogere ambten. Op deze manier kon de fiscus haar eigen werknemers aan zich binden.

De administratie verwachtte dan ook veel van haar ambtenaren. Op 6 december 1842 verklaarde de minister van Financiën nog, in een parlementair debat over de begroting van 1843: *‘Maintenant je dois faire observer à la Chambre que ce n’est pas seulement par suite de successions collatérales qui sont venues à s’ouvrir, que les produits des droits de succession se sont élevés pendant les dernières années; cette augmentation résulte aussi de ce que l’administration se perfectionne tous les jours, de ce qu’elle exerce une plus grande surveillance sur le passif des successions’*.¹⁶⁸ De administratie werd inderdaad een raderwerk van efficiënte belastingkantoren.¹⁶⁹ In 1852 kloegen Championnière en Rigaux nog over de vele interpretaties van de wetsbepalingen die ambtenaren maakten.¹⁷⁰ Nog tijdens de negentiende eeuw zouden de registratie- en successierechten

164 De Reu, *De geschiedenis*, 78-84.

165 Successions - Exécution de l’art. 16 de la loi du 17 décembre 1851, *Circulaires de l’administration de l’enregistrement, des domaines et des forêts* (1830-1919), nr. 452 (23 maart 1852).

166 Vroom en Beeckman, *De ambtenaar van Financiën*, 101 en 105.

167 Deze stagiairemandaten waren overigens voor iedereen verplicht, zonder uitzondering.

168 ‘Nu moet ik de Kamer opmerkzaam maken dat de verhoging van de opbrengsten van de successierechten van de laatste jaren niet enkel het gevolg is van de belasting van de successierechten in de zijlijnen. Deze verhoging is eveneens het resultaat van de administratie die zich dag na dag perfectioneerde en die een veel groter toezicht op de passiva van de successies houdt.’ *Chambre des représentants de Belgique - Séance du mardi 6 décembre 1842: Projet de loi portant le budget des voies et moyens pour l’exercice 1843. Discussion des articles, Moniteur belge*, 7 december 1842, nr. 341.

169 *Journal des tribunaux*, 1887, 807: op het advocatencongres van 1887 besprak Brussels advocaat Crépin de krachtlijnen van de (bevoegdheden van de) registratieadministratie. Hij verklaarde dat de administratie over een uniek en hoog rendement beschikte. Door het efficiënte werk van haar ambtenaren was de dienst erg rendabel. De kost voor het onderhoud van haar ambtenarenapparaat bedroeg in 1882 slechts vijf procent van de totale opbrengst van 52 miljoen frank.

170 Deblauwe, *Voordracht*: in 1852 verscheen het eerste deel van een standaardwerk over de verschillende bevoegdheden van de registratieambtenaren van de hand van Championnière en Rigaud, twee redacteurs van het gezaghebbende tijdschrift *Contrôle de l’enregistrement*. Ze viseerden de registratierechten, maar gezien de techniciteit van de successierechten kunnen we de lijn beslist doortrekken.

uitgroeien tot de koninginnen van de belastingen en vormden de ontvangers van de Administratie van Registratie en Domeinen dan ook een zeer technisch geschoolde groep ambtenaren. Ze werden geroemd om hun expertise en genoten de reputatie zich zelden met nepotisme en favoritisme in te laten.¹⁷¹ Zij hadden daarenboven voor de staat een goed inzicht in de familiale vermogens. Daarom mag het geen verrassing heten dat de Duitse bezetter in 1917 de inning van een speciale oorlogsbelasting op roerende goederen toevertrouwde aan de successieambtenaren.¹⁷²

5 Besluit

Van den Tempel merkte in 1946 terecht op:¹⁷³ ‘Het fiscale gebouw wordt niet telkens tegen den grond gehaald en opnieuw opgetrokken, maar slechts af en toe verbouwd of uitgebreid. Het ‘stelsel’ is dus onvermijdelijk een mengsel van denkbeelden van zeer verschillende datum en ontstaan in een zeer verschillende gedachtenwereld.’ Waar komen bepaalde ideeën en principes vandaan en waarom werden deze in de beleidskeuze behartigd? Deze bijdrage focuste op de reeds gekende geschiedenis van de successierechten in de negentiende eeuw, gekoppeld aan de toenmalige tijdgeest en denkwijzen, en gezien vanuit het oogpunt van de overheid en het belastingapparaat.¹⁷⁴ In die zin werd de belastingmentaliteit hier als bepalende factor in de legislatieve en politieke overheidsstrategie geïnterpreteerd.¹⁷⁵

De Franse revolutionairen maakten voor hun denken over successiewetgeving gretig gebruik van de praktische regels uit het Romeins Recht, het gewoonterecht uit verschillende Franse regio's en nieuwe ideologieën. De uiteindelijke uitwerking bleek niet zo revolutionair. Vele bepalingen leken niet te stroken met de Hollands-provincialistische successietraditie en de Nederlandse wetgever concentreerde zich meer op de grootste gemene de-

171 *Pandectes belges*, dl. 36, v° *Enregistrement (organisation administrative)*, 409, nr. 8.

172 A. Hardewyn, ‘Een ‘vergeten’ generale repetitie. De Duitse oorlogsbelastingen in België tijdens de Eerste Wereldoorlog’, *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 1999, 184-210; De Reu, *De geschiedenis*, 88-89. Dat deze belastingen nooit werden gevorderd, zoals Tiberghien beweert (*Fiscaal handboek*, Brussel, 2008, 8), is onjuist: getuige hiervan zijn bijvoorbeeld de archieven van het Tweede Registratiekantoor van Tielt en verschillende bewaarde aanplakkingsaffiches.

173 A.J. Van den Tempel, *De belasting als instrument der economische politiek*, Alphen aan den Rijn, 1946, 162.

174 De basisidee van deze bijdrage ontleenden we aan het lijvige hoofdstuk II.5 ‘Fiscaliteit als regulerend beleidsinstrument’ van Van de Perre, *De lasten van de macht*, 587-634. We konden enkele handzame begrippen toepassen op deze casus, die dikwijls ontleend zijn aan de meer empirische, kwantitatief-benaderende (en voornamelijk Duitse) belastingeconomische wetenschappen. Zie bijvoorbeeld de eigentijdse studies van B. Tretter, ‘Die Steuermentalität. Ein internationaler Vergleich’, *Finanzwissenschaftliche Forschungsarbeiten*, 1974, 84; Id., ‘Steuermental. Das Spannungsfeld von Freiwilligkeit der Steuerzahlung und Steuerhinterziehung’, *Monatsbericht des Bundesministerium der Finanzen*, 2005, 49-57 (in 2006 uitgebreider door het tijdschrift *Institut für Angewandte Wirtschaftsforschung-Forschungsberichte* uitgegeven); B. Torgler, *Tax compliance and tax morale: a theoretical and empirical analysis*, Cheltenham, 2007, 307 (herdruk van een eerste versie uit 1972).

175 Deze belastingmentaliteit wordt vaak als congruerend concept met belastingmoraal en belastingvolgzaamheid gezien, zoals voorgesteld door Schmolders: G. Schmolders, ‘Survey Research in Public Finance. A Behavioral Approach to Fiscal Theory’, *Public Finance - Finances Publiques*, 1970, 300-306. De ideeën van Schmolders zijn gebundeld in G. Schmolders, B. Frank en E. Kirchner, *The psychology of money and public finance*, Hampshire, 2006 en G. Schmolders, *Finanzpolitik*, Berlijn, 2007 (herdruk van een eerste versie uit 1970).

lers van de Hollandse gebruiken. De Belgische successiewetgeving daarentegen lijkt veel meer ingegeven door opportunisme en praktische noodzaak: waar mogelijk waren bepalingen van ‘die verschrikkelijke Hollanders’ behouden, uit urgentie of omdat het binnen de Belgische fiscale ruimte te legitimeren was. De negentiende-eeuwse Belgische rechts-traditie was zeker op de Latijnse rechtscultuur geschoeid. Maar hoewel de Belgische successiewet van 17 december 1851 sterk op de oude Franse registratiewet leek, was hier toch eerder sprake van toeval (al werd ook door de wetgevende macht vaak teruggegrepen naar de geschiedenis en het oude gewoonterecht van de verschillende Belgische regio’s). Ze was in de parlementen namelijk erg moeizaam en door vrij onbeholpen compromissen – maar toch organisch – gegroeid. Deze staatsidentiteit had voor de verschillende regimes een eigen karakter. Het debat over de successiewetgeving was een aanhoudend proces, maar aanpassingen ervan manifesteerden zich vooral in tijden van regimewissels of crisissen, zoals tijdens de Franse revolutiejaren, het staatsbankroet van 1798, de Bataafse staats-insolventie, de confrontatie tussen Noord-Nederlanders en Zuid-Nederlanders, de Belgische onafhankelijkheidsperiode en de crisissen van de jaren 1840.

Concreet concentreerden de discussies zich onder meer om de vraag of vermogens stellig in de familie dienden gehouden te worden, en dus hoe deze – die reeds tijdens het leven door andere (directe) belastingen zoals de grondbelasting getaxeerd werden – te belastingen. Beleidsmakers stelden zich terecht de vraag of deze ideeën de nieuwe maatschappelijke verhoudingen (nog) weerspiegelden. De beschouwingen over het eigendomsrecht schipperden tussen een aller-individualistische opvatting van particulier recht en de grote invloed van de staat op het garanderen van die vrijheid van eigendom, door het begrenzen ervan. In de Belgische politiek vertaalde dit zich voornamelijk naar de twisten tussen de radicaal-liberalen en de progressief-liberalen, en naar de religieus-levensbeschouwelijke tegenstellingen. Of om het met de woorden van De Harven te zeggen: ‘*On peut affirmer qu’il est en tout cas erroné de prétendre que le droit suit une rectiligne, et qu’il est possible d’enfermer ses mouvements dans un système, quel qu’il soit.*’¹⁷⁶ De successie-eesd werd in het Verenigd Koninkrijk ingevoerd en was voor de staat de waarborg opdat de erfgenamen in de zijlijn roerende goederen aangaven. Hoewel in 1830 vooral het religieuze aspect – ‘alsof er aan de oprechtheid van de burgers moest getwijfeld worden’ – de doorslag gaf om de eed af te schaffen, was ook de staatsinmenging in de controle op het roerend vermogen een brug te ver. Daarom was ook al de belasting van netto-vermogens een heikel punt gebleken, tijdens de bespreking ervan een vijftiental jaar ervoor. Dat de uiteindelijke successiebelasting geen passiva verrekende en zo een kleinere belastingdruk betekende, moet voor de Belgische economisch-liberale klassen een voldoende stimulans geweest zijn om ze te behouden.¹⁷⁷ De afschaffing van de eed, die de stilzwijgende afschaffing van de successiebelas-

¹⁷⁶ ‘Men mag er zeker van zijn dat het in elk geval onjuist is te veronderstellen dat het recht rechtlijnig is, en dat het mogelijk is de bewegingen van het recht in een stelsel te vatten, wat dat stelsel ook moge zijn.’ P. De Harven, *Individualisme et socialisme. Mouvements généraux du droit civil belge contemporain*, Brussel, 1928, 349.

¹⁷⁷ Immers, dat de staat op deze manier een wel erg gedetailleerde kreeg in de huishouding van de economische activiteiten, werd door de economisch-liberale elite als een belemming van de marktmechanismen beschouwd. Tot vandaag bestaat

ting van roerende goederen betekende, is een toonvoorbeeld van een belastingmoraal die door overheid en burger gecreëerd werd: het negeren van roerende goederen werd niet als fraude opgevat, maar als een feitelijke belastingvermindering of -vrijstelling. Het inzage-recht van de overheid in de privésfeer mocht niet te groot worden. De debatten over een belasting in de rechte lijn bleken steeds het hevigst en meest geanimeerd. Dit is niet verwonderlijk: enerzijds gingen er heel wat staatsinkomsten verloren wanneer de directe lijn niet belast werd, anderzijds was de staatsinterventie wel heel geprononceerd bij een taxatie ervan. Vanaf 1852 werd de rechte lijn belast en dit betekende voor de beleidsmakers een klein offer, opdat hun machtsbasis niet zou worden aangetast, of – meer nog – waardoor ze deze zelfs konden vergroten!¹⁷⁸ De machtshebbers bleven star vasthouden aan hun privileges en rechten. Nochtans maakten de broeierige revolutie- en crisisjaren van het midden van de negentiende eeuw de besluitvorming urgent.

Nerré gaf terecht aan dat een ‘belastingcultuur’ meer is dan eenrichtingsverkeer vanuit de overheid.¹⁷⁹ In het bestek van deze bijdrage was het niet mogelijk dit facet uitgebreider te onderzoeken. We konden ons wel een zeker beeld vormen van de eerste generaties successieambtenaren. De negentiende-eeuwse organisatie en het imago van de fiscus werd immers meer door de ambtenaren zelf vormgegeven dan door de beleidsmaatregelen van politieke autoriteiten.¹⁸⁰ De plaats van deze fiscale administratie in de lokaliteiten en de grotere maatschappij dient echter diepgaander onderzocht te worden. Daarom is het belijst uitkijken naar een Belgische belastinggeschiedenis van onderen uit, waarbij de belastingpraktijk tussen fiscus en burger met een belangrijke focus op de belastingplichtige bestudeerd wordt, zoals Van de Perre reeds in 2003 opperde.¹⁸¹ Zeker op het vlak van de successiewetgeving mogen hier relevante bevindingen verwacht worden.

Summary

In this article is revealed how the Belgian inheritance tax system was used as a functional political instrument, throughout the first half of the nineteenth century. It was a tool, offering a broad range of unifying and disintegrating processes, which shaped a state identity. The emphasis lays on the many changes of the political power. This of course marked deeply the formation of the death duty legislation. Time after time, different political elites and majorities voted for changes in the existing system, using both continuous and discontinuous argumentations (the article mainly focuses on the parliamentary motivations).

er overigens geen wettelijke verplichting om (alle) passiva in de aangifte te vermelden. Want hoe meer passiefbestanddelen worden vermeld, hoe minder successierechten aan de staat verschuldigd zijn.

¹⁷⁸ Van de Perre en Van Der Hertem, ‘Heilige sterfhuisjes’, 38-39.

¹⁷⁹ Nerré, ‘Tax culture’, 154-155.

¹⁸⁰ Vroom en Beeckman, *De ambtenaar van Financiën*, 89; Janssens, Verboven en Tiberghien, *Drie eeuwen Belgische belastingen*, 359-360.

¹⁸¹ Van de Perre, *De lasten van de macht*, 33.

The policy making was limited by the state itself, and by the ruling political elite (hence the use of the concept ‘state capacity’). The state merged technicity and prestige and employed the inheritance taxes to cling the local dignitaries and the local level to the administration. The Belgian tax culture – only examined in restricted sense, proceeding from the state’s and tax administration’s view – definitely was a manifestation of state identity. The Belgian tax morale – a concept comprehending fraud and anti-fiscality or the friction between the tax-paying citizen and the fiscal administration – was being modelled as well by the state and the fiscal administration, through the conscious and implicit decisions it made.

Keywords

Belgian inheritance taxes, death duty, tax culture, state identity, state capacity, tax morale, fiscal implementation, the Belgian Exchequer service.

EEN PLEIDOOI VOOR MEER GESCHIEDENIS VAN HET ECONOMISCH RECHT IN BELGIË*

Inleiding: nood aan meer rechtshistorisch onderzoek over economisch recht

In mei 2009 verdedigde Dave De ruysscher te Leuven zijn proefschrift *Handel en recht in de Antwerpse rechtbank (1585-1713)*.¹ De lezer kan niet anders dan vaststellen dat het een belangrijke stap vooruit betekent in onze kennis van het recht van de handel.² Ook na De ruysscher blijven er nog heel wat lacunes over, niet alleen in het handelsrecht, maar in het gehele spectrum van het economische recht in België, dus handelsrecht, vennootschapsrecht, financieel recht en fiscaal recht.³ Dit artikel wil ingaan op deze vergeetput van de rechtsgeschiedenis, waarbij enkel de periode vanaf de Franse Revolutie aan bod komt. Voor het ancien régime is De ruysscher beter geplaatst.

De geringe aandacht voor de geschiedenis van het economisch recht is geen alleenstaand verhaal. Het sociaal recht is al evenzeer een stiefkind van de rechtshistorici, zij het dat het daarmee toch nog iets beter gesteld is.⁴ Dat blijkt bijvoorbeeld al uit de programma's van de Belgische rechtenfaculteiten. Tot voor kort kon de student slechts aan een universiteit een vak volgen over de geschiedenis van het sociaal recht.⁵ Die van het economisch recht kwam helemaal niet aan bod. Er zijn ook enkele werken over de geschiedenis van het sociaal recht gepubliceerd. Ze zijn vaak afkomstig van historici en het allerbeste werk over de geschiedenis van het sociaal recht is merkwaardig genoeg van een econoom.⁶ Het economisch recht is alweer minder bedeed. Zelfs van een econoom bestaat geen overzichtswerk over de geschiedenis van het economisch recht in België.⁷

Daarom wil dit artikel een lans breken voor meer geschiedenis van het economisch recht. De rechtsgeschiedenis aan de rechtenfaculteiten is immers een vakgebied dat onder druk

* Dit artikel kwam tot stand in het kader van het onderzoeksprogramma 'Interuniversitaire Attractiepool P6/01 Justice and Society : sociopolitical history of justice administration in Belgium (1795-2005)', Programma Interuniversitaire attractiepoolen - Belgische Staat - Programmatorische federale dienst Wetenschapsbeleid.

1 D. De ruysscher, *Naer het Romeinsch recht alsmede den stiel mercantiel. Handel en recht in de Antwerpse rechtbank (16de-17de eeuw)*, Kortrijk, 2009.

2 De ruysscher gebruikt de term handelsrecht liever niet, omdat hieraan bepaalde connotaties van een afzonderlijk recht met eigen rechtbanken verbonden zijn en dit strijdig is met de historische werkelijkheid ten tijde van het ancien régime.

3 Het zeerecht blijft omwille van zijn specifieke karakter buiten beschouwing. Een Wetboek Zeerecht is overigens in voorbereiding, zie daarvoor www.zeerecht.be. Ook het vervoer te land blijft in deze bijdrage buiten beschouwing.

4 D. Heirbaut, 'Het sociaal recht: een stiefkind van de rechtshistorici', *Tijdschrift voor sociaal recht*, 2008, 179-194.

5 Het opleidingsonderdeel *Historische ontwikkeling van het arbeidsrecht en het socialezekerheidsrecht* aan de Vrije Universiteit Brussel. Sinds 2007 bestaat in Gent ook een keuzevak *Geschiedenis van het sociaal en het economisch recht*.

6 B.S. Chlepner, *Cent ans d'histoire sociale en Belgique*, Brussel, 1972. Over dit werk, zie Heirbaut, 'Sociaal recht', 185-187.

7 Het in de vorige noot vermelde werk van Chlepner bevat wel heel wat nuttige gegevens.

staat. Voortdurend moet het zichzelf bewijzen. De vraag is echter of dit mogelijk is, wanneer rechtshistorici zich vooral bezighouden met hun klassiekers: de rechten en vrijheden, het burgerlijk recht, het strafrecht, de rechtbanken en procedures en de instellingen, terwijl ze de rechtstakken negeren die pas later aan belang gewonnen hebben. Het is een beetje een boutade, maar als de rechtshistorici niet houden van het economisch recht, dan zullen de collega's van economisch recht ook niet van hen houden. Wil de rechtsgeschiedenis een toekomst hebben, dan moet zij meer bestuderen dan de geschiedenis van die rechtstakken die in de middeleeuwen of de negentiende eeuw de curricula domineerden.

Voor het economisch recht is het daarbij niet zonder belang vast te stellen dat de specialisten van het hedendaagse recht zelf weinig geneigd zijn hun eigen geschiedenis te beschrijven. Bij het sociaal recht is het gebruikelijk dat een handboek ingaat op de historische ontwikkeling,⁸ maar in het economisch recht komt dit eerder zelden voor.

Het grote handboek van Fredericq besteedde nog vaak aandacht aan de historische achtergrond,⁹ maar het heeft niet echt school gemaakt. In het vennootschapsrecht komt een historische inleiding iets vaker voor¹⁰ en uiteraard zijn er nog steeds enkele individuele specialisten van hedendaags recht die blijf geven van een historische interesse, zo bijvoorbeeld Eric Dirix.¹¹ Dat zij uitzonderingen zijn, komt bijvoorbeeld tot uiting bij de herdenkingen van belangrijke gebeurtenissen. In het sociaal recht hebben de twee grote beginjaren voor België, nl. 1887 (arbeidsrecht) en 1944 (socialzekerheidsrecht), geleid tot een reeks publicaties die ruim aandacht hadden voor de rechtsgeschiedenis.¹² Met het economisch recht is het heel anders gesteld. Bij de grootse herdenking van 'Tweehonderd wetboek van koophandel' in 2007 werden geen rechtshistorici betrokken.¹³ Omgekeerd slaagden rechtshistorici er niet in de collega's van het hedendaagse recht warm te maken voor een louter rechtshistorisch congres.¹⁴ Ook met een andere 'traditional', een terugblik door een vooraanstaande specialist in het vakgebied op de geschiedenis die hijzelf beleefde, ja zelfs maakte, is het voor het economisch recht pover gesteld, op enkele artikelen van Eddy Wymeersch¹⁵ of een indrukwekkend overzicht door Tiberghien voor het fiscaal recht

8 Zie bijvoorbeeld W. Van Eeckhoutte, *Sociaal compendium 2007-2008. Socialzekerheidsrecht*, Mechelen, Kluwer, 2007, dat aanvangt met een titel over de historische evolutie (pagina's 3 tot 23).

9 L. Fredericq, *Traité de droit commercial belge*, 11 dln., Gent, 1946-1955. De rechtshistorische belangstelling van Louis Fredericq ging over op de volgende generatie: S. Fredericq en Y. Merchiers, 'Honderdvijftig jaar Belgisch handelsrecht', in: E. Spanoghe en R. Feenstra (red.), *Honderdvijftig jaar rechtsleven in België en Nederland 1830-1980*, Leiden, 1981, 201-231.

10 Zie bv. T. Tilquin en V. Simonart, *Traité des sociétés*, I, Diegem, 1996, 9-91.

11 Zie E. Dirix, 'Historische verkenningen in het faillissementsrecht', *Rechtskundig weekblad*, 2005-06, 212-216.

12 Heirbaut, 'Sociaal recht', 187-191.

13 J.-P. Buyle, W. Derijcke, J. Embrechts en I. Verougstraete (red.), *Tweehonderd jaar wetboek van koophandel*, Brussel, 2007. De overigens uitstekende inleiding door Van Ommeslaghe bevat wel enkele rechtshistorische bladzijden, maar die betreffen vooral de situatie in 1807. Gezien het belang voor België kan hier ook verwezen worden naar de Franse herdenking: *Bicentenaire du Code de commerce*, Parijs, 2007. Zie ook het themanummer *Le droit, les affaires et l'argent. Mémoires de la Société pour l'Histoire du Droit et des institutions des anciens pays bourguignons, comtois et romands*, dl. 65, Dijon, 2008.

14 G. Martyn en D. Heirbaut (red.), *Tweehonderd jaar wetboek van koophandel. Iuris scripta historica*, dl. 23, Brussel, 2009, met daarin wel o.a. een bijdrage van Evelyne Terryn over de impact van 'Europa' op de evolutie van het economisch recht in België.

15 E. Wymeersch, 'De financiële regulering 1964-2002', in: W. Debeuckelaere en D. Voorhoof (red.), *En toch beweegt het*

na.¹⁶ Koppel de geringe belangstelling van de juristen aan die van de historici en het is duidelijk dat de geschiedenis van het economisch recht een braakliggend terrein is dat smeekt om rechtshistorische onderzoekers. De vergelijking met de buurlanden is daarbij zinvol. Zowel in Frankrijk,¹⁷ Duitsland¹⁸ als Nederland¹⁹ zijn goede werken voorhanden.²⁰ België had overigens een pionier kunnen zijn, want René Piret had het plan een groot werk te schrijven over de evolutie van het Belgische economische recht, maar door gezondheidsproblemen is daarvan, jammer genoeg, niet veel terechtgekomen.²¹

De volgende paragrafen zullen kort ingaan op enkele themata. Volledigheid is daarbij geen streefdoel, wel het aangeven van enkele hoofdlijnen en grote lacunes. Dit artikel wil immers niet een overzicht van het bestaande onderzoek geven, maar is vooral een oproep tot nieuwe studies. Wie een korte geschiedenis van het economisch recht wil, zal al evenmin zijn gading vinden in dit artikel, maar wel in *Een beknopte geschiedenis van het sociaal, het economisch en het fiscaal recht in België*.²²

De codificatiegeschiedenis: een Duitser redt de meubelen

Een eerste thema is – hoe kan het ook anders? – de wetgevingsgeschiedenis en meer in het bijzonder de codificatiegeschiedenis van het afzonderlijke handelsrecht. Nederland kan prat gaan op het mooie proefschrift van René Klomp over de *Opkomst en ondergang van het handelsrecht*,²³ maar in België is een dergelijk werk niet beschikbaar. Een verklaring daarvoor is misschien dat het handelsrecht in België nog steeds als afzonderlijk rechtsgebied bestaat, ondanks een schitterend pleidooi voor *De eenmaking van het burgerlijk recht en het handelsrecht* door Simon Fredericq in 1957.²⁴ Dit werk bevat overigens heel wat historische informatie, met een nadruk op de evolutie van het economisch recht in de eerste helft van de twintigste eeuw. Het is daarbij zo ruim dat ook bijvoorbeeld het fiscaal recht aan bod komt.

recht. Tegenspraakcahiers, dl. 23, Brugge, 2003, 169-179; Id., 'Rondgang langs enkele vennootschapsrechtelijke ontwikkelingen over de periode 1964-2000', *Tijdschrift voor privaatrecht*, 2001, 413-430. In datzelfde nummer van het *Tijdschrift voor Privaatrecht* zijn er ook terugblikken door Koen Geens over het vennootschapsrecht, door Frans Vanistendael over het belastingrecht en door Herman Cousy over het verzekeringsrecht.

16 A. Tiberghien, 'De twintigste eeuw: een bodeloos vat', in: P. Janssens, H. Verboren en A. Tiberghien (red.), *Drie eeuwen Belgische belastingen. Van contributies, controleurs en belastingconsulenten*, Brussel, 1990, 239-358; Id., *Een kwarteeuw belastingbetaler*, Diegem, 1987.

17 J. Hilaire, *Introduction historique au droit commercial*, Parijs, 1986; R. Szramkiewicz, *Histoire du droit des affaires*, Parijs, 1989; E. Richard (red.), *Droit des affaires. Questions actuelles et perspectives historiques*, Rennes, 2005; M.-H. Renault, *Histoire du droit des affaires*, Parijs, 2006.

18 M. Schmoeckel, *Rechtsgeschichte der Wirtschaft seit dem 19. Jahrhundert*, Tübingen, 2008.

19 R.J.Q. Klomp, *Opkomst en ondergang van het handelsrecht. Over de aard en de positie van het handelsrecht - in het bijzonder in verhouding tot het burgerlijk recht - in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw*, Nijmegen, 1999.

20 Zie daarvoor ook de buitenlandse bijdragen in Martyn en Heirbaut, *Tweehonderd jaar*.

21 R. Piret, *L'Evolution de la législation belge sur les sociétés anonymes*, Doornik, 1946, 7-8.

22 D. Heirbaut, *Een beknopte geschiedenis van het sociaal, het economisch en het fiscaal recht in België*, Gent, 2009.

23 Nijmegen, 2001.

24 Antwerpen, 1951.

De wetgevings- en codificatiegeschiedenis is echter het meest uitgebreid behandeld in het *Handbuch* van Helmut Coing. Ernst Holthöfer bespreekt daarin zeer uitvoerig de geschiedenis van het napoleontische wetboek van koophandel in België en zijn gedetailleerde relaas valt eigenlijk niet meer te overtreffen.²⁵ Het enige gebrek ervan is dat Holthöfer niet verder gaat dan 1914. Omdat de Belgische wetgever daarna toch niet echt actief was in de codificatie van het economisch recht, hoeft dat niet zo een probleem te zijn. Op de belangrijkste elementen van de latere evolutie ben ik zelf ingegaan in twee eerdere publicaties.²⁶ Zijn de feiten, zeker in hoofdlijnen, voldoende bekend, anders is het gesteld met de ruimere analyse van de economische wetgeving. De factoren die daarbij een rol speelden zijn nog onvoldoende onderzocht, maar Bram Van Dael zal in zijn proefschrift over het civielrechtelijk beleid hierop ingaan voor de tweede helft van de negentiende eeuw.²⁷ Ook dan blijven er uiteraard nog voldoende themata over, zoals een studie van het handelsmilieu als een *semi-autonomous social field*,²⁸ dat zijn eigen regels maakt en doet naleven, maar niet zonder invloeden van buitenaf, met als grote vraag of het handelsrecht een stimulans was voor het zelfstandig optreden van de handelaars, dan wel de juristen toeliet hen te bevoogden.

Nauw verbonden met de problematiek van het afzonderlijke handelsrecht zijn de rechtbanken van koophandel. Deze kunnen zich verheugen in een ruime belangstelling van de archivariissen,²⁹ maar op rechtshistorisch vlak blijft het beperkt tot enkele artikelen, o.a. van Georges Martyn,³⁰ die ingaat op het debat over de nood aan rechtbanken van koophandel. Misschien kan de nakende (?) afschaffing van deze rechtbanken een gelegenheid bieden tot verder onderzoek.

De sleutelrol van de Generale: de grote lijnen zijn bekend

Typisch Belgisch is dat een geschiedenis van het economisch recht niet om de *Société Générale de Belgique* heen kan. Vanaf haar oprichting in 1822 tot haar overname door een buitenlandse onderneming, de *Compagnie financière de Suez*,³¹ in 1988 domineerde ze het econo-

25 E. Holthöfer, 'Handels- und Gesellschaftsrecht. Belgien', in: H. Coing (red.), *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren Europäischen Privatrechtsgeschichte*, dl. III/3, München, 1982, 3277-3395.

26 D. Heirbaut, *Hebben/hadden onze ministers van justitie een civielrechtelijk beleid?* Gandaius Thorbeckecolleges, dl. 27, Mechelen, 2005, 34-47; Id., 'Enkele hoofdlijnen uit de geschiedenis van het Wetboek van Koophandel in België', in Martyn en Heirbaut, *Tweehonderd jaar wetboek van koophandel*, 91-103.

27 De afwerking van het proefschrift van Van Dael is voorzien voor 2011. Het bestudeert het civiel beleid van de Belgische ministers van justitie aan de hand van een concrete casus, de hercodificatie van het handelsrecht in de tweede helft van de negentiende eeuw.

28 S. Moore, 'Law and social change: the semi-autonomous social field as an appropriate subject of study', *Law & Society Review*, 1973, 719-746.

29 Zie bv. E. Muys, *De rechtbank van koophandel (1798-1999)*. Organisatie, bevoegdheden en archiefvorming, Brussel, 1999.

30 G. Martyn, 'Le débat à propos des tribunaux de commerce en Belgique', *Mémoires de la Société pour l'Histoire du Droit et des institutions des anciens pays bourguignons, comtois et romands*, 2008, 445-462; Id., 'De rechtbanken van koophandel in België', *Pro Memorie*, 2008, 203-216.

31 Die ook al een lange geschiedenis heeft. Ferdinand de Lesseps richtte haar immers in 1858 op, toen onder de naam *Compagnie universelle du canal maritime de Suez*, om het Suezkapitaal te bouwen.

mische leven. Ze woog daardoor ook zwaar op de rechtsontwikkeling. Zo was de Generale in de negentiende eeuw de grote promotor van de naamloze vennootschap omdat die voor haar een instrument was om de Belgische economie te controleren.³² Haar macht was ook zo groot dat ze vaak de wetgeving naar haar hand kon zetten. De besluitwet van 1934 betreffende de bescherming van het gespaard vermogen en de bankbedrijvigheid³³ is daarvan een mooi voorbeeld. De overheid kwam tegemoet aan de kritiek van het grote publiek op de gemengde banken, die ook participeerden in bedrijven en die controleerden, door hen te dwingen zich op te splitsen in enerzijds de bank en anderzijds de holding. De historische analyse leert echter dat dit voor de Generale veeleer een godsgeschenk dan een straf was, onder meer omdat ze hierdoor kon herstructureren op kosten van de overheid, terwijl de afsplitsing van de holding de industriële participaties beschermde tegen een eventuele nationalisatie van de bank.³⁴ (Een vergelijking met de bankencrisis van 2008-2009 is een van de talrijke mooie onderwerpen die nog op een geschiedschrijver wachten.) Zowel de algemene geschiedenis van de Generale als haar betrekkingen met de politiek zijn zeer goed bestudeerd,³⁵ mede doordat zijzelf dit onderzoek gestimuleerd heeft, maar zelfs het 'gepatroneerde' onderzoek voldoet aan de standaarden van objectiviteit, zodat rechtshistorici zich hier gerust op de bestaande studies kunnen verlaten. Het precieze lobbywerk van de Generale voor bepaalde individuele wetten is wel een thema dat nog tot vele artikels aanleiding kan geven.

Rechtspersonenrecht en faillissement: tijd voor een studie van de praktijk

De geschiedenis van het vennootschapsrecht betreft uiteraard meer dan louter de Société Générale. Wie een overzicht wil van de wetgevende evolutie, kan daarvoor terecht in onder meer bepaalde handboeken van hedendaags vennootschapsrecht,³⁶ enkele artikelen,³⁷

32 J. Laureyssens, 'L'esprit d'association and the Société Anonyme in early 19th century Belgium', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 2002, 517-530; Id., *De industriële naamloze vennootschappen in België (1819-1857)*, Leuven, 1975.

33 *Belgisch Staatsblad*, 24 augustus 1934.

34 Zie H. Van Der Wee en M. Verbreyt (red.), *De Generale Bank. 1822-1997*, Tiel, 1997, 220-221.

35 R. Brion en J.-L. Moreau, *De Generale Maatschappij van België*, Antwerpen, 1998; G. Kurgan-Van Hentenryk, *Gouverner la Générale de Belgique. Essai de biographie collective*, Brussel, 1996; X. Mabilie, *La Société Générale de Belgique. Éléments pour une histoire de la banque mixte*, Brussel, 1993; X. Mabilie, C.-X. Tulkens en A. Vincent, *La société générale de Belgique 1822-1997. Le pouvoir d'un groupe à travers l'histoire*, Brussel, 1997; Van Der Wee en Verbreyt, *De Generale Bank*. Zie ook de diverse publicaties van J. Laureyssens.

36 Zeer uitvoerig, zij het vooral opsommend, in Tilquin en Simonart, *Traité des sociétés*, I, 9-91. Zie voor het Wetboek van Vennootschappen, o.a. *Le nouveau Code des sociétés*, Brussel, 1999. Zie ook J. Ronse, *Algemeen deel van het vennootschapsrecht*, Leuven, 1975, en Fredericq, *Traité*.

37 Y. De Rongé, E. Henrion en C. Vael, 'Company law and accounting in nineteenth-century Belgium', *European accounting review*, 1993, 298-311; F. Stevens, 'Vie et mort des sociétés commerciales en Belgique. Evolution du cadre légal, XIXe-XXe siècles', in: M. Moss en P. Jobert (red.), *Naissance et mort des entreprises en Europe, XIXe-XXe siècles*, Dijon, 1995, 3-16; H. Willems en F. Buelens, 'Belgische vennootschapsvormen in de negentiende en de twintigste eeuw', in: C. Vancoppenolle (red.), *Een succesvolle onderneming: handleiding voor het schrijven van een bedrijfs geschiedenis*, Brussel, 2005, 171-208.

de bijdrage van Holthöfer in het *Handbuch van Coing*³⁸ en ook nog een boek van Piret uit 1946.³⁹ Een uitgebreide rechtshistorische studie van de praktijk is niet voor handen omdat het wetgevende kader vaak veranderde, waardoor dit tot nog toe de meeste aandacht kreeg.⁴⁰

Toch zou bijvoorbeeld een studie van de administratieve beslissingen (in de periode voor 1873) en van de rechtspraak nuttig kunnen zijn om te achterhalen in welke mate die wetgeving bestaande evoluties consacreeerde. Een ander interessant thema zou de 'watervalgeschiedenis' van het vennootschapsrecht kunnen zijn, waarbij fraude in een vennootschapsvorm leidt tot strengere reglementering, waarna de fraudeurs een andere vennootschapsvorm opzoeken en een nieuwe cyclus begint.⁴¹ Opvallend is dat van alle vennootschapsvormen de coöperatieve vennootschap (CV) een lieveling van het historisch onderzoek lijkt te zijn. De band met de arbeidersbeweging, die sowieso in de smaak valt van de historici, is daarvoor mede verantwoordelijk.⁴²

Nauw verbonden met de vennootschap is de problematiek van het faillissement, die weinig aandacht gekregen heeft van rechtshistorici, tenzij dan in het kader van de vennootschap.⁴³ Ook hier is er nood aan een rechtshistorische studie van de praktijk, bijvoorbeeld om na te gaan of die toch niet milder was dan de zeer strenge wetgeving.

Het rechtspersonenrecht omvat ook de problematiek van de verenigingen zonder winstoogmerk. De discussie over een juridisch statuut voor de kloosters heeft in de negentiende eeuw de gemoederen zeer sterk beroerd en zette toen heel wat pennen in beweging.⁴⁴ De algemene feiten en de rol van Laurent⁴⁵ in deze discussie zijn voldoende belicht. Anders is het met de diverse technieken die de religieuzen, maar ook verenigingen, in de praktijk toepasten om het ontbreken van een wetgeving op de verenigingen zonder winstoogmerk op te vangen. Een goed uitgangspunt voor verder onderzoek vormen hier enkele artikels van Fred Stevens.⁴⁶

38 Zie noot 23.

39 Piret, *Evolution*. Zie ook L. Frère, *Etude historique des sociétés anonymes belges*, 2 dln., s.l.n.d., alsook G. De Clercq (red.), *Ter Beurze. Geschiedenis van de aandelenhandel in België, 1300-1990*, Brugge, 1992.

40 Hierbij wordt echter geen rekening gehouden met de bedrijfsgeschiedenis door historici, zie daarover Vancoppenolle, *Een succesvolle onderneming*.

41 De best bestudeerde fraudezaak is waarschijnlijk de affaire Langrand-Dumonceau uit de negentiende eeuw, G. Jacquemyns, *Langrand-Dumonceau: promoteur d'une puissance financière catholique*, Brussel, 1960.

42 H. Defoort, *Werklieden bemint uw profijt! De Belgische sociaaldemocratie in Europa*, Leuven, 2006. Daarnaast zijn er ook werken over coöperatieve verzekeringsmaatschappijen en banken, zoals L. Peiren, E. Geerkens, A. Vincent en H. Van Humbeeck, *Honderd jaar P&V 1907-2007. Het unieke verhaal van een coöperatieve verzekeringsmaatschappij*, Brugge, 2007; H. Van Der Wee (red.), *Cera, 1892-1998: de kracht van coöperatieve solidariteit*, Antwerpen, 2002; E. Witte en R. De Preter, *Samen sparen. De geschiedenis van de spaarbank CODEP en haar voorlopers*, Leuven, 1989.

43 Zie bv. Stevens, 'Vie et mort', 9-10.

44 Zie onder meer de reprint van het Rijksarchief uit 2001 van *Documents parlementaires et discussions concernant le projet de loi sur les établissements de bienfaisance*, Brussel, 1857.

45 Heirbaut, *Civielrechtelijk beleid*, 21-24.

46 F. Stevens, 'Kloostergemeenschappen en recht. De juridische positie van de kloosters in de 19de eeuw (1796-1921)', in: *De lotgevallen van de Kempische religieuze instellingen tussen 1780 en 1850*, Turnhout, 1997, 1-39; Id., 'Les associations religieuses en Belgique pendant le 19e siècle', in: J. De Maeyer, S., Leplae en J. Schmiedl (red.), *Religious institutes in Western Europe in the 19th and 20th centuries. Historiography, research and legal position*, Leuven, 2004, 185-202.

Wisselbrief en cheque: onderzoek niet meteen prioritair

Rechtshistorici kunnen de geschiedenis van de wisselbrief en de klassieke cheque in België gedurende de negentiende en de twintigste eeuw voorlopig negeren. Deze rechtsfiguren verdwijnen grotendeels uit het dagelijks leven en het zal interessanter zijn om hen te bestuderen, wanneer ze helemaal niet meer bestaan. Een probleem zal dan wel zijn dat het wisselrecht niet meteen de gemakkelijkste of leukste materie vormt voor een onderzoeker,⁴⁷ zodat te vrezen valt dat het wel eens heel lang kan duren voor het thema zijn geschiedschrijver vindt.

Nochtans omvat deze materie enkele onderwerpen die zeer boeiend kunnen zijn, zoals het lange tijdsverloop tussen het internationaal verdrag over een eenvormige wet op de wissel uit 1931 en de goedkeuring daarvan door België in 1953.⁴⁸ Voor de cheque was de situatie gelijkaardig, maar daar duurde het nog langer vooraleer de Belgische wetgever in actie schoot.⁴⁹ Waarom een en ander zo lang geduurd heeft, welke nadelen dit had voor de praktijk en hoe die daarmee omging, zouden mooie vraagstellingen voor een proefschrift kunnen zijn.

Het bankwezen en de beurs: de rechtshistoricus in het hedendaagse debat

Aan studies over banken is er geen gebrek. In betere tijden stond het immers mooi voor een bank om haar geschiedenis te boek te laten stellen, al gebeurde dat soms ook net toen ze verdween.⁵⁰ Zoals ook voor andere onderwerpen, zijn de feiten en de regels daarmee voldoende gekend. Ook hier is het vooral de praktijk die nog vele vragen open laat. Zo bestonden aanvankelijk grote beschotten tussen de verschillende categoriën van banken. Door branchevervaging zijn deze verdwenen. De wetgever lijkt daarbij de realiteit gevolgd te hebben, maar de concrete juridische problemen die de pioniers van de branchevervaging ontmoetten en hun oplossingen daarvoor zijn nooit rechtshistorisch bestudeerd. Een andere opvallende vaststelling is dat de banken erin geslaagd zijn na 1935 gedurende lange tijd nieuwe wetgeving tegen te houden. De bankcommissie, die eveneens uit die periode

47 'Est materia difficilis, et periculosa' (uit het kopje van § 1 Quaestio 2 van S. Scaccia, *Tractatus de commercio et cambio* (oorspr. 1619, doorgenomen in de editie Keulen, 1738, 99).

48 Wet 10 augustus 1953 betreffende de invoering in de nationale wetgeving van de eenvormige wet op de wisselbrieven en orderbriefjes en betreffende haar inwerkingtreding, *Belgisch Staatsblad*, 5 september 1953.

49 Wet 1 maart 1961 betreffende de invoering in de nationale wetgeving van de eenvormige wet op de cheque en de inwerkingtreding van deze wet, *Belgisch Staatsblad*, 2 februari 1961. Het verdrag in kwestie dateerde uit 1931.

50 Zie de noten 31 en 38 en bijkomend: E. Buyst, I. Maes, W. Pluym en M. Danneel, *De Bank, de frank en de euro. Anderhalve eeuw nationale bank van België*, Tielt, 2005; H. Van Der Wee en M. Verbreyt (red.), *Mensen maken geschiedenis. De Kredietbank en de economische opgang van Vlaanderen 1935-1985*, Tielt, 1985; *De Belgische spaarbanken. Geschiedenis, recht, economische functie en instellingen*, Tielt, 1986; *Gedenkboek 1865-1965 van de Algemene Spaar- en Lijfrentekas van België*, Brussel, 1965. Meer algemene werken zijn B.-S. Chlepner, *La banque en Belgique*, Brussel, 1926; H. Houtman-De Smedt, 'The banking system in Belgium through the centuries', in: M. Pohl (red.), *Handbook on the history of European banks*, Aldershot, 1994, 47-94 en de publicaties van G. Kurgan-Van Hentenryck.

dateert, ving dit wel op door regelgeving,⁵¹ maar de Generalecrisis van 1988 en het Fortis-debacle van 2008-2009 hebben aangetoond dat dit niet volstond. Rechtshistorisch onderzoek hierover kan een belangrijke bijdrage leveren tot het debat over regulering en deregulering van de banksector dat door de recente bankencrisis uitgelokt is en sowieso zal het interessant zijn om na te gaan welke lessen de maatregelen uit de jaren dertig kunnen opleveren voor vandaag.

Het Belgische beursrecht is bij uitstek de jojo van de regulering en dat komt zeer sterk tot uiting in het boek *Ter beurze. De geschiedenis van de aandelenhandel in België, 1800-1990*,⁵² een collectief werk, dat zoals gebruikelijk voor dit soort boeken, zijn sterke en zijn zwakke kanten kent. De evolutie vanaf de Tweede Wereldoorlog verdient een nieuwe geschiedschrijver en het accent ligt te zeer op de aandelenhandel, terwijl de goederen- en warenhandel onderbelicht blijven.⁵³

Marktrecht: consumentenvrijdig België

Wie het marktrecht in de ruime zin bekijkt, kan niet anders dan beginnen met de lectuur van een mooi boek van Guy Vanthemsche over de relatie tussen de staat en de vrije markt,⁵⁴ dat ook voor andere aspecten van het economisch recht zeer leerrijk is. De rechtshistorische literatuur⁵⁵ blijft beperkt tot enkele bijdragen, zoals een stuk van Georges Martyn over consumentenrecht⁵⁶ en enkele pagina's in het *Handbuch* van Coing over mededingingsrecht.⁵⁷ Dat is een beetje jammer omdat het Belgische marktrecht, na de afschaffing van het coalitieverbod in 1867, zeer lang de negatie was van wat het had moeten zijn: het beschermde kartels tegen concurrentie en gaf de voorkeur aan de kleinhandel boven de consument. Het toppunt was dat de overheid in 1935 zelfs de mogelijkheid creëerde om kartels algemeen verbindend te verklaren.⁵⁸ Deze onwil van de Belgische wetgever, om de voorwaarden van een goed functionerende markt te scheppen, heeft nood aan een gedetailleerd onderzoek.

51 Zie bv. Van Der Wee en Verbreyt, *Generale Bank*, 294-301.

52 De Clercq, *Ter Beurze*.

53 Het contrast is groot met de bijdragen die de vooroorlogse situatie behandelen en die ook onmisbaar zijn bij een studie van het bankwezen of van de vennootschappen.

54 G. Vanthemsche, *De paradoxen van de staat. Staat en vrije markt in historisch perspectief (negentiende en twintigste eeuw)*, Brussel, 1998.

55 Het spreekt voor zich dat er nuttige niet-rechtshistorische historische studies zijn, zoals F. Buelens en J. Van Den Broeck, *Financieel-institutionele analyse van de Belgische beursgenoteerde spoorwegsector 1836-1957*, Leuven, 2004.

56 G. Martyn, 'Van burger over consument tot marktburger: enkele rechtshistorische en rechtstheoretische beschouwingen over de ontwikkeling van het consumentenrecht als rechtsdomein', in: B. Tilleman en A. Verbeke (red.), *Liber alumnorum KULAK*, Brugge, 2005, 347-366. De titel van P. Nihoul, 'Les consommateurs depuis le Code civil: développement progressif de diverses formes de protection', in: A. Wijffels (red.), *Le Code civil entre ius commune et droit privé européen*, Brussel, 2005, 543-562, is jammer genoeg een vlag die de lading niet dekt.

57 S. Lammel, 'Recht zur Ordnung des Wettbewerbs', in: Coing, *Handbuch*, 111/3, 3794-3800; 3892-3900 behandelt België.

58 G. Vanthemsche, 'De Belgische overheid en de kartels tijdens het interbellum. Situering en analyse van de wetgeving op de verplichte kartelvorming', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 1983, 851-894.

Verzekeringsrecht: de onbekende impact van de verzekeringsmaatschappijen

Anders dan in Nederland, kwamen de verzekeringen in België pas laat tot ontwikkeling. Het napoleontische wetboek van Koophandel kende enkel de zeeverzekering. De landverzekering kreeg de eerste impulsen tijdens de periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Wetgeving kwam er pas in 1874 en die zette meteen de toon voor de latere evolutie, waarbij de wet vooral diende om de verzekeraar tegen fraude door zijn klanten en tegen concurrentie door buitenlandse en ‘lagekostenmaatschappijen’ te beschermen. Dat veranderde pas in 1992.

In tegenstelling tot de relatie tussen de banken en de politiek, is de relatie tussen de verzekeraars en de politiek minder onder de aandacht gekomen, terwijl die laatste misschien nog veel sterker de reglementering beïnvloed hebben.⁵⁹ Het betreft niet enkel het verzekeringsrecht als dusdanig, maar ook het socialezekerheidsrecht. Het verzet van de private verzekeringsmaatschappijen heeft ervoor gezorgd dat de sociale zekerheid in de sector van de pensioenen slechts in stapjes tot stand kon komen⁶⁰ en dat die van de arbeidsongevallen nog steeds niet genationaliseerd is.⁶¹ De geschiedenis van de recentere verzekeringen is nog grotendeels ongeschreven, al gaat het proefschrift van Donald Weber wel (kort) in op de autoverzekering, toen die nog niet verplicht was.⁶²

Intellectuele eigendomsrechten: het kneusje van de zalm

Ware het niet dat Barbara Dölemeyer hieraan verschillende bladzijden gewijd heeft in het *Handbuch* van Coing,⁶³ er zou geen rechtshistorisch overzicht beschikbaar zijn. Zij behandelt echter vooral de negentiende eeuw. Voor de situatie in de twintigste eeuw, en dan vooral na de Tweede Wereldoorlog, ontbreekt zelfs een overzicht van de wetgeving. Ook de werken over hedendaags recht bevatten niet meteen veel informatie. Enkele aspecten van de geschiedenis van het auteursrecht zullen waarschijnlijk wel aan bod komen in het proefschrift van Joris Deene.⁶⁴

59 Voor hun geschiedenis, zie Peiren et al., *Honderd jaar P&V en R. Brion en J.-L. Moreau, Van AG tot Fortis. 175 jaar verzekering in België*, Mercatorfonds, 1999.

60 Zie Brion en Moreau, *Van AG tot Fortis*, 111-207. Verder onderzoek hierover is in voorbereiding.

61 Brion en Moreau, *Van AG tot Fortis*, 283-308.

62 D. Weber, *Automobilisering en de overheid in België vóór 1940. Besluitvormingsprocessen bij de ontwikkeling van een conflictbeheersingssysteem*, onuitg. doctoraatsverhandeling Universiteit Gent, 2008. Zie ook Brion en Moreau, *Van AG tot Fortis*, 300 en 308-313 en H. Cousy, ‘De ontwikkelingen in het verzekeringsrecht (1964-2000)’, *Tijdschrift voor privaatrecht*, 2001, 23-54.

63 B. Dölemeyer, ‘Urheber- und Verlagsrecht. Belgien’, in: Coing, *Handbuch*, III/3, 3973-3979. Zie daarnaast ook Lamme, ‘Ordnung’, 3794-3795 voor het merkenrecht.

64 J. Deene, *Auteursrecht vs. informatieverbreiding* (in voorbereiding).

Fiscaal recht: zeker tot 1962 uitstekend

Met de geschiedenis van de fiscaliteit valt het relatief goed mee. Er waren al goede werken beschikbaar⁶⁵ en een nieuw boek over het fiscale beleid in België is in voorbereiding.⁶⁶ Zoals dat laatste aangeeft, ligt de nadruk tot nog toe vooral op het beleid, zodat er voor een onderzoek naar de praktijk wel nog werk aan de winkel is.

Een ander probleem is dat voor de periode na 1962 vooral gelegenheidspublicaties van fiscalisten beschikbaar zijn,⁶⁷ zodat een historische studie zeker niet overbodig is. De bijdrage van Tiberghien, België's grootste fiscalist, in *Drie eeuwen Belgische belastingen* levert daarvoor een zeer goede basis. Tiberghien vaart daarin nogal scherp uit tegen wat hij de 'fiscale repressie' na de Tweede Wereldoorlog noemt.⁶⁸ Een rechtshistorische studie over de manier waarop toen bepaalde fundamentele principes geschonden werden, is zeker niet overbodig en ook een vergelijking van de 'fiscale' en de gewone repressie kan mooie resultaten opleveren.⁶⁹

Conclusie: van wetten naar de praktijk

Het voorgaande overzicht bevat een rode draad. Overal het algemeen valt het wel mee met de geschiedenis van de economischrechtelijke wetgeving. Debatten in de rechtsleer en het rechtsleven in de praktijk daarentegen wachten nog op jonge rechtshistorici die hen onder de loep willen nemen. Mogen zij alvast in dit artikel de nodige inspiratie opdoen.

65 Janssens et al., *Drie eeuwen*; Tiberghien, *Kwarteeuw*; S. Van De Perre, *De lasten van de macht. Fiscaal beleid in België (1830-1914)*, onuitg. doctoraatsverhandeling Katholieke Universiteit Brussel, 2003 (voor een samenvatting, zie *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2003, 365-374); A. Hardewyn, *Tussen sociale rechtvaardigheid en economische efficiëntie. Een halve eeuw fiscaal beleid in België (1914-1962)*, Brussel, 2003; P. Janssens (red.), *Fiscaal recht geboekstaafd. Geschiedenis van het belastingrecht van perkament tot databank*, Brussel, 1965. De registratie- en successierechten zijn zeer goed bedeed dankzij R. Deblauwe en P. Janssens (red.), *Tweehonderd jaar Primaire-wet. De registratie en successierechten in Vlaanderen, België en Europa*, Brussel, 1999.

66 *Geschiedenis van het fiscale beleid van 1830 tot nu*, met bijdragen door P. Janssens, G. Vanthemsche, A. Hardewyn en S. Van de Perre.

67 E. Bours, 'Quarante-trois ans de droit fiscal', *Annales de droit de Liège*, 1986, 394-401; M. Dassel, 'Fiscaal recht. De evolutie van 1980 tot 2000', *De Belgische Accountant*, 1992, 22-25; R. Deblauwe, 'Dertig jaar fiscaliteit', *Tijdschrift voor Fiscaal Recht*, 2008, 999-1006; F. Vanistendael, 'Het belastingrecht tijdens het T.P.R.', *Tijdschrift voor Privaatrecht*, 2001, 273-289; 1000 edities als spiegel van een continu bewegende fiscaliteit, *Fiscoloog. Nieuwsbrief over fiscaliteit*, 2005 (met bijdragen van Van Dyck, Maes, Van Crombrugge, Dauginet, Bailleux, Vandendriessche en Massin). De in noot 16 vermelde publicaties van Tiberghien geven wel een goed overzicht van de fiscale evolutie in de twintigste eeuw, maar zoals hijzelf oprecht aangeeft, is zijn tekst, verhoudingsgewijs dan toch, 'ultra kort' en gekleurd door zijn persoonlijke impressies als bevoorrechte getuige, Tiberghien, 'Twintigste eeuw', 241.

68 Tiberghien, 'Twintigste eeuw', 272.

69 Een project hierover is in voorbereiding. Zie voorlopig, behalve de pagina's bij Tiberghien en Hardewyn, *Fiscaal beleid in België*, 315-324 ook nog volgend werkstuk van een student economie: W. Haine, *De vermogensbelasting van 1945: analyse en hedendaagse relevantie*, onuitg. licentiaatsverhandeling K.U.Leuven, 1997 (deze verhandeling kon nog niet doorgenomen worden). Zie meer algemeen ook D. Luyten, *Burgers boven elke verdenking? Vervolg van de economische collaboratie in België*, Brussel, 1996.

Summary

Legal historians (and lawyers) have largely ignored the history of economic law in Belgium during the nineteenth and twentieth centuries. Whereas there is enough information or literature about the legislative evolution, debates in legal literature and legal practice in most cases still have to be explored. This article gives a survey of the current state of the research in order to help young scholars who are looking for interesting subjects for further research. The latter is sorely needed for company law, bankruptcy, the stock market, consumer protection, insurance and intellectual property rights. For tax law the situation is somewhat better, at least for the period before 1962.

Keywords

Belgium, nineteenth century, twentieth century, economic law, commercial code, banks, companies, bankruptcy, insurance, intellectual property, taxes, market.

JACOB JORDAENS' SINT IVO..., PATROON VAN NIET ALLEEN DE ADVOCATEN

Inleiding

De musea voor schone kunsten van Antwerpen en Brussel bezitten elk een voorstelling van de heilige Ivo van de hand van Jacob Jordaens. Het Antwerpse schilderij is afgebeeld op de omslag van deze aflevering van *Pro Memorie*. Het Brusselse, dat een heel gelijkaardig coloriet heeft, staat op de volgende pagina (illustratie 1). In deze bijdrage wordt, na enkele inleidende beschouwingen over de schilder enerzijds en de afgebeelde heilige anderzijds, op zoek gegaan naar de ontstaansgeschiedenis van deze doeken. Ze moet gekaderd worden in de ontwikkeling van de Sint-Ivogenootschappen van rechtspraktizijnen in de vroegmoderne periode.

Jacob Jordaens

Op 19 mei, toevallig volgens de katholieke heiligenkalender ook de naamdag van de heilige Ivo, in het jaar 1593 wordt Jacob (ook Jacus, Jaques, Jacques of Jaecques) Jordaens in Antwerpen geboren als zoon van een welgestelde lijnwaadverkoper met dezelfde naam. Hij sterft in dezelfde stad op 18 oktober 1678.¹ Samen met Pieter-Paul Rubens (1577-1640)² en Antoon Van Dyck (1599-1641) is hij bekend als een leidende figuur van de Antwerpse

¹ In vergelijking met Rubens en Van Dyck is over Jordaens veel minder gepubliceerd. De standaardwerken dateren al van een tijd terug: M. Rooses, *Jordaens' leven en werken*, Antwerpen, 1906; L. Van Puyvelde, *Jordaens*, Brussel, 1953; R.-A. d'Hulst, *De tekeningen van Jakob Jordaens. Bijdrage tot de geschiedenis van de XVIIe-eeuwse kunst in de Zuidelijke Nederlanden. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten*, dl. 10, Brussel, 1956; id., *Jacob Jordaens*, Antwerpen, 1982; id., 'Jordaens, Jacob, schilder', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 10, Brussel, 1983, 309-344; id., *Jacob Jordaens drawings. Monographs of the Nationaal Centrum voor de Plastische Kunsten van de XVIde en XVIIde eeuw*, dl. 5, Brussel, 1974. Naar nieuw aanvullend onderzoek wordt verwezen in enkele meer recente tentoonstellingscatalogi: H. Devisscher en N. De Poorter (red.), *Jacob Jordaens (1593-1678)*. Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, 27 maart-27 juni 1993, Brussel, 1993 (met op de bladzijden 7 tot 21 een summier maar uiterst waardevol overzicht van leven en werk met verwijzingen naar de bewaard gebleven archivalia); W. Laureyssens (red.), *Jacob Jordaens in de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België. Catalogus*, Brussel, 1993. Zie ook M. Vandenven (red.), *Jordaens in Belgisch bezit*, Antwerpen, 1978.

² Ook Rubens schildert Sint Ivo, onder meer voor de Leuvense Sint-Michielskerk. Het doek hangt, volgens G. Van Dievoet, 'De H. Ivo, advocaat van de armen, en het Collegium Utriusque Iuris van de oude universiteit te Leuven', *Medelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 1994, 187, in het Detroit Institute of Arts, zie J.S. Held, 'St.-Ives', *Bulletin of the Detroit Institute of Arts*, 1964, 47-52. In de onlinecatalogus van het museum wordt het werk echter niet vermeld, zie www.dia.org.

Ill. 1 Jacob Jordaens' *Sint Ivo* in de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van Brussel.

school, waar in de eerste helft van de zeventiende eeuw de barokke 'Vlaamse'³ schilderkunst tot bloei komt.

Jordaens gaat in het Antwerpse Sint-Lucasgilde in de leer bij Adam van Noort (1561-1641), met wiens dochter Catharina hij trouwt. In het gildejaar 1615-16 wordt hij vrijmeester. Het gilderegister vermeldt hem als 'waterschilder', wat erop wijst dat hij vooral waterverfschilderingen maakt en dit zijn dan vooral voorbereidende cartons voor wandtapijten.⁴ In 1621 duidt de stadsmagistraat hem aan als deken van het Sint-Lucasgilde. Hoewel dit een eer is waarvoor hij liever past, wordt hij gedwongen tot de eedaflegging. Toch blijft Jordaens maximaal slechts één termijn deken.

³ In musea over de hele wereld vinden we Jordaens en zijn tijdgenoten steevast in de zalen van de zogenaamde 'Vlaamse' school, terwijl het epicentrum van deze school, historisch correcter, duidelijk in Brabant en met name in de handelsmetro-pool Antwerpen ligt.

⁴ D'Hulst, *Jacob Jordaens*, 294-308.

Ill. 2 Caravaggio's 'Madonna van de rozenkrans' (1607): een mogelijke inspiratiebron voor de om hulp smekende groep cliënten van Jordaens' Sint Ivo.

Vanaf de jaren 1650 manifesteert de schilder zich als calvinist, maar niettemin blijft hij opdrachten uitvoeren voor katholieke opdrachtgevers, zelfs na een veroordeling tot een geldboete wegens ketterse geschriften. Na het overlijden van Rubens en Van Dyck is Jordaens enkele decennia de grootste levende schilder van de Antwerpse metropool. In 1678

Ill. 3 Jacob Jordaens' 'Laatste oordeel', geschilderd voor de Veurnse stadsmagistraat (Musée du Louvre Parijs).

Ill. 4 De Belgische kardinaal Danneels, op dat ogenblik nog aartsbisschop, draagt de schedel van de heilige Ivo in zijn gouden schrijn tijdens een herdenkingsprocessie in 2003.

wordt hij in het kleine calvinistische Putte, net over de grens met de Republiek, begraven, bij zijn echtgenote, die daar ook al in 1659 ter aarde is besteld.

Hoewel Jacob Jordaens wellicht nooit de Nederlanden verlaat, ondergaat hij invloeden van grote Italiaanse meesters als Caravaggio,⁵ Titiaan en Veronese, maar in het begin van zijn carrière is hij vooral schatplichtig aan Rubens. Hij schildert veel religieuze opdrachten, verbeeldt talrijke mythologische verhalen, maar bij het grote publiek is hij vandaag vooral bekend van eerder volkse taferelen als *De Koning drinkt* en *Zo d'ouden zongen*, zo piepen de jongen.⁶ Behalve doeken en panelen, zitten ook heel wat cartons voor wandtapijten in diverse museumcollecties.⁷

De in dit artikel besproken doeken zijn niet de enige kunstwerken waarmee Jordaens zich in de juridische wereld of het werkveld van de bestuurlijke en gerechtelijke instellingen manifesteert. Zo wordt hij door het Antwerpse stadsbestuur ingehuurd om, naar de ontwerpen van Rubens, mee in te staan voor de feestelijke inkleding van de openbare ruimte ter gelegenheid van de blijde intrede van kardinaal-infant Ferdinand in 1635. De stadsmagistraat van Veurne koopt van Jordaens een *Laatste Oordeel* voor de rechtszaal in het stadhuis.⁸ Voor het Amsterdamse stadsbestuur schildert hij in 1661 twee taferelen

5 Zo is de groep armen in aanbidding (met onder meer de moeder met kind) van Caravaggio's (1571-1610) *Madonna van de rozenkrans* (1607, Kunsthistorisches Museum Wenen) mogelijk inspirerend geweest voor de hulpbehoevende cliëntengroep van Jordaens, zie ill. 2. Zo vertonen ook de personages achter de tafel in de linkerhoek van het schilderij, met onder meer een jongeling en een bebaarde grijsaard, veel gelijkenis met het gezelschap van de apostel in Caravaggio's *De roeping van Mattheus* (1599-1600, kerk van San Luigi dei Francesi Rome). D'Hulst, *Jacob Jordaens*, 199, meent dat wat 'de talrijkheid van de figuren en het uitvoerig architectuurdecor' betreft, vooral Veronese en Rafael geïnspireerd kunnen hebben.

6 *De Koning drinkt* is bekend in bijzonder veel versies, ook als grafiek en tapijt, zie o.a. *Musea voor Schone Kunsten Brussel en Musée du Louvre Parijs*. Voor *Zo d'ouden zongen*, zie onder andere het *Museum voor Schone Kunsten Antwerpen*.

7 K. Nelson, *Jacob Jordaens as a designer of tapestries*, Londen, 1980; Id., *Jacob Jordaens design for tapestry*, Turnhout, 1998.

8 Het werk behoort vandaag tot de collectie van het Musée du Louvre, zie ill. 3. De invloed van Michelangelo's fresco's voor de Sixtijnse Kapel is manifest.

Ill. 5 De Romeinse Ivokerk van La Sapienza behoort vandaag tot het archievencomplex.

Ill. 6 De heilige Ivo in, met hermelijn afgeboorde, blauwe toga, met processtuk en boek (glasraam in de Sint-Salvatorskerk van Dinan (Bretagne)).

Ill. 7 Een klassiek Bretoens beeld: 'Sant Erwan' tussen arm en rijk (polychroom houtsnijwerk 16de eeuw, kathedraal Quimper).

uit de geschiedenis van Claudius Civilis en de Bataven en een derde schilderij over 'De Filistijnen door Simson op de vlucht gedreven' (nog steeds in situ).⁹ Van de hand van Jacob Jordaens zijn ook enkele versies van 'De kuise Suzanne en de ouderlingen',¹⁰ een klassiek gerechtigheidsstaferel,¹¹ bewaard. Voor het gerechtshof van Den Haag schildert hij 'De gerechtigheid', een werk dat verloren gaat in de Tweede Wereldoorlog, maar heel gelijkaardig is aan zijn drieluik over de gerechtigheid voor de schoorsteenmantel van de vierschaar in het Landhuis te Hulst.¹²

9 B.J. Buchbinder-Green, *The painted decorations of the town hall of Amsterdam*, Londen, 1980.

10 Statens Museum Kopenhagen (gedateerd 1653), Paleis voor Schone Kunsten Rijsel, Musea voor Schone Kunsten Brussel, Schloss Grünewald Berlijn (gedateerd 1657).

11 G. Kocher, 'Die Causa der Susanna. Ein Beitrag zum Thema der Gerechtigkeitsdarstellungen', *Forschungen zur Rechtsarchäologie und Rechtlichen Volkskunde*, 1985, 47-69; H. Schlosser, 'Die Daniel-Susanna-Erzählung in Bild und Literatur der christlichen Frühzeit', *Tortula. Studien zu altchristlichen und byzantinischen Monumenten*, 1966, 243-249.

12 Waarover we hopen in een volgend artikel in dit tijdschrift uit te weiden.

De heilige Ivo en zijn iconografie

Yves (Erwan in het Bretoens) Helory, geboren op 17 oktober 1253,¹³ is een telg uit een Bretoense adellijke familie. Hij wordt vaak Ivo van Kermartin genoemd naar de heerlijkheid waarin zijn geboorteplaats Minihiy, in de buurt van Tréguier, ligt.¹⁴ Ivo studeert civiel recht in Parijs en canoniek recht in Orléans. Hij praktiseert vervolgens in zowel kerkelijke als wereldlijke rechtbanken. Volgens de *vitae* treedt hij vaak als advocaat gratis op voor aangehouden verdachten en onvermogende procespartijen. Als officiaal eerst in Rennes en vervolgens in Tréguier heeft hij de naam onomkoopbaar te zijn. Ook wordt hem een zeer ascetische levensstijl toegemeten. Deze uit zich in lange periodes van vasten, maar hij zou ook ruwharige kledij dragen ten teken van onthechting. De opbrengsten van zijn grondbezit laat hij uitdelen onder de armen en hij sticht een hospitaal op eigen kosten. Ivo is bij leven al een bekend prediker. Vanaf 1287 laat hij zijn gerechtelijke functies vallen om parochiepriester te worden van Louannec, waar hij sterft op 19 mei 1303.

Ivo Hélori is al in 1347, amper 44 jaren na zijn overlijden, heilig verklaard. In zijn canonisatiedossier worden hem vele mirakelen toegeschreven.¹⁵ In een veertiende-eeuwse bron staat het satirische, door alle biografen steeds weer herhaalde, rijmpje:

*Sanctus Ivo erat Brito,
Advocatus, et non latro
Res miranda populo.*¹⁶

Ill. 8 Minitatuur met raadsheer Etienne de Berbisey.

¹³ Dit is de geboortedatum die door de meeste auteurs vernoemd wordt, maar volgens recent onderzoek is het geboortjaar 1247, zie M. Streck en A. Rjeck, *St. Ivo, 1247-1303, Schutzpatron der Richter und Anwälte*, Keulen, 2006.

¹⁴ Vandaar ook Ivo, Yves of Yvo van Tréguier, waar overigens nog steeds zijn relieken door pelgrims aanbeden worden. In het bijzonder in 2003 zijn grote feestelijkheden, met onder meer ook een wetenschappelijk colloquium, opgezet naar aanleiding van de zevenhonderdste verjaardag van Ivo's overlijden, zie ill. 4 en J.-C. Cassard en G. Provost (red.), *Saint Yves et les Bretons : Culte, images, mémoire (1303-2003)*, Rennes, 2004.

¹⁵ Twee ervan zijn geschilderd voor de Sint-Ivokapel in de Gentse Sint-Baafskathedraal, zie P. Van Peteghem, 'De broederschap van de heilige Ivo en de Gentse advocaten tijdens het Ancien Régime. Op zoek naar sporen van de cultus van de heilige Ivo in het graafschap Vlaanderen, maar vooral te Gent', *Tijdschrift voor Privaatrecht*, 2008, 1397.

¹⁶ De Heilige Ivo was een Bretoen, advocaat, maar geen dief, een feit waarover het volk ten zeerste verbaasd was. Of vrijer

Ivo is de beschermheilige van Bretagne, van wezen en armen, van priesters en ambtenaren, maar ook van een hele rist juridische beroepen, gaande van rechtsgeleerden (meer in het bijzonder van de canonisten) over notarissen, vervolgingsambtenaren en vonnisrechters tot advocaten, procureurs en vele andere ‘suppoosten’ van gerechtelijke instellingen.¹⁷ Vele broederschappen, neringen, gilden, genootschappen etc. van juristen en gerechtsdienaars zijn naar hem genoemd.

Afhankelijk van de concrete devotie – wordt hij bijvoorbeeld aanroepen door wezen dan wel door advocaten? – kent Ivo niet één maar verschillende stereotiepe voorstellingswijzen.¹⁸ In zijn geboortestreek Bretagne prijkt hij in nagenoeg elke parochiekerk, in glasramen (zie bijvoorbeeld illustratie 6), schilderijen, fresco’s, reliefs, beelden, borduurwerken enz. Als alleenstaande figuur draagt hij meestal de toga¹⁹ en de baret (al dan niet vierpuntig) van gediplomeerd jurist. Meestal houdt hij een boek vast, maar vaak ook een rol of een processtuk.²⁰ Soms zit een smekende rechtszoekende aan zijn voeten of is hij omringd door hulpbehoevenden. Sporadisch staat een engel achter hem of ligt een leeuw aan zijn voeten. Op de bekende Karelsbrug in hartje Praag staat een Vrouwe Justitia schuin achter hem, als teken van zijn rechtschapenheid. Ten teken van zijn goddelijke bevlogenheid prijken geregeld witte duiven, symbolen van de Heilige Geest, rondom zijn hoofd. Heel vaak is Ivo echter de centrale figuur van een beeldengroep van drie (zie bijvoorbeeld illustratie 7). Links en rechts van hem staan dan een rijke en een arme procespartij,²¹ als symbolisering van zijn onpartijigheid en rechtvaardigheid.²²

vertaald: ‘Sint Ivo was een Bretoen; wel advocaat, geen kapoen. ’t Is uiterst raar, maar echt wel waar’. Van Peteghem, ‘De broederschap’, 1387, zich baserend op Frans De Potter, citeert een pittige West-Vlaamse versie: ‘Sint Ieve – Advocaat en toch geen dieve – Dat is waarlijk raar ende nieve’.

17 Behalve van de hele landstreek is Ivo ook de patroonheilige van vele steden en dorpen in Bretagne, zoals van Rennes en van Tréguier, maar bijvoorbeeld ook van de universiteit van Nantes. Ook wordt hij wel eens aanbeden als beschermer van predikanten en houtdraaiers. De Ivoering heeft zich vooral via de universiteiten over Europa verspreid, zie bijvoorbeeld de kerk van Sint Ivo bij La Sapienza in Rome, maar ook het Leuvense college van Sint Ivo, Van Dievoet, ‘De H. Ivo’, 177-188. In de Leuvense Sint-Pieterskerk is er een Sint-Ivokapel, waarvoor Joost van der Baren een afbeelding van de heilige schildert, tussen een rijke en een arme partij. De Romeinse kerk van Sint Ivo behoort vandaag tot het complex van het centrale depot van het Italiaanse staatsarchief, Corso del Rinascimento 40, zie ill. 5.

18 Er zijn veel ‘heiligenencyclopedieën’. We maakten gebruik van: H. Aertgeerts en A. Claes, *Patroonheiligen van ambachten en beroepen*, Sint-Katelijne-Waver, 1995; D. Attwater, *The Penguin dictionary of saints*, Harmondsworth, 1965; J. Baudoin, *Grand livre des saints. Culte et iconographie en Occident*, Nonette, s.d.; J. Claes, A. Claes en K. Vincke, *Sanctus. Meer dan 500 heiligen herkennen*, Leuven, 2002, 27-28; D.H. Farmer, *The Oxford dictionary of saints*, Oxford, 1987; E. Kirchbaum, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Freiburg, 1990; K. Künstle, *Ikonographie der Heiligen*, Freiburg, 1926; V. Schaubert en H.M. Schindler, *Bildlexikon der Heiligen, Seligen und Namenspatrone*, Augsburg, 1999, 300. B. Berthod en E. Hardouin-Fugier, *Dictionnaire iconographique des Saints*, Parijs, 1999, vermeldt Ivo niet.

19 Het kan zowel de (zwarte) advocatentoga zijn als de zwart-witte, rode of rood-witte ambtsdracht van officiaal, maar ook blauw, bruin en zelfs geel komen voor.

20 Minder frequent zijn gesel, touw en kelk.

21 Eén van de oudste dergelijke werken is een paneel van ca. 1350 in de kathedraal van Firenze.

22 Dit is duidelijk niet het geval in het drieliet van illustratie 8, download van <http://blog.pecia.fr/post/2010/08/28/Etienne-de-Berbisey-et-Anne-Moisson>. Het betreft een foto uit een veilingcatalogus, J. Günther, *A selection of manuscripts and miniatures*, Hamburg, 2003. Originele afmetingen: 285 x 190 mm. In deze bijzonder mooie miniatuur staat Ivo afgebeeld in rode toga, met vierpuntige baret en een document in de hand, geflankeerd door twee priants. Volgens de veilingcatalogus betreft het de frontispicie van een register van een Sint-Ivogilde of -broederschap, maar het kan even goed om een persoonlijk boek van de afgebeelde eigenaar gaan, die immers een Bourgondisch topjurist was. Jean-Luc Deuffic, *ead.*, heeft op basis van de

Jordaens' Sint Ivo in Brussel en Antwerpen

Voor zover bekend, heeft Jacob Jordaens van Sint Ivo twee olieverfschilderijen op doek gerealiseerd. Ze behoren thans tot de collecties van de musea voor schone kunsten in Antwerpen en Brussel.

De datering van het Brusselse doek²³ is onzeker, 1643 of 1645.²⁴ In het standaardwerk over Jordaens uit 1906 plaatst Max Rooses het in 1645.²⁵ 'De heilige rechtsgeleerde staat te midden van zijn kantoor. Hij is geheel gehuld in een rooden fluweelen tabbaard met hermelijn geboord; haar en baard zijn lang en grijs', aldus Rooses. De van rechts binnenkomende figuren zijn een moeder met haar kind op de arm, een boer met zijn muts in zijn hand in een smekend gebaar, een boerin met strohoed en twee kinderen.²⁶ Aan de tafel links zitten drie figuren. Op het rekje boven hen staan boeken, registers, een zak geld en kantoorigerief. Een vierde persoon staat recht om iets op het rek te schikken.

Het is onduidelijk of dit Brusselse doek al dan niet vroeger ontstaan is dan de Antwerpse variant.²⁷ Het Antwerpse museum koopt het werk, dat tot de collectie van de hertog

wapenschilden de opdrachtgevers van de miniatuur, toegeschreven aan de *Maître des Heures Ango*, geïdentificeerd als de echtgenoten Etienne de Berbisey en Anne Moisson. Hij is in de zestiende eeuw advocaat en vervolgens raadsheer in het Parlement de Dijon, zij is de dochter van de advocaat-generaal bij diezelfde rechtbank. Bovenaan lezen we *Ad beati Yvonis Gloria* (Ter verheerlijking van de zalige Ivo) en onderaan *Viam tuam Domine demonstra michi* (Heer, toon mij uw weg).

23 D'Hulst, *Jacob Jordaens*, 197 en 230. De afmetingen zijn 103x129,5 cm, dit is merkkelijk kleiner dan het Antwerpse exemplaar. D'Hulst weidt over het onderwerp op de vermelde bladzijde 197 als volgt uit: het onderwerp van de heilige Ivo 'is een hagiografische variant op 'Het oordeel van Salomo'. Beide thema's illustreren de gerechtigheid en in die functie vindt men ze samen herhaaldelijk afgebeeld, bijvoorbeeld op de luiken van de St.-Anna-triptiek, door Hendrik de Clerck in 1590 geschilderd voor de Kapellekerk te Brussel, waarschijnlijk in opdracht van gerechtsdienaren of advocaten.'

24 Devisscher en De Poorter, *Jacob Jordaens*, 14. Het Brusselse schilderij is in de negentiende eeuw verkocht via Parijzenaar Charles Sedelmeyer. In *Illustrated catalogue of the sixth series of 100 paintings by old masters of the Dutch, Flemish, Italian, French, and English schools of the Sedelmeyer Gallery*, Parijs, 1900, 26-27, nr. 19, wordt het schilderij beschreven als een 'historical subject'. De hele scène wordt beschreven, maar het is de beschrijver duidelijk (nog) niet bekend dat het om Sint Ivo gaat. Deze beschrijver leest de ondertekening en datering als 'J. Jor. Fec. 1643'. De collectie van Charles Sedelmeyer is in 1907 geveild. In de veilingcatalogus staan drie andere werken van Jordaens, maar geen Sint Ivo, zie *Catalogue des tableaux composant la collection Ch. Sedelmeyer. Troisième vente, comprenant les tableaux des écoles flamande, italienne...*, Parijs, 1907, 30-31. Sint Ivo is dan dus al verkocht. Volgens de eerstvermelde Sedelmeyercatalogus waren immers de daarin beschreven schilderijen 'for private sale'. Het Brusselse museum heeft het werk aangeschaft in 1898. Verliep de aankoop via een Parijse galerij (Sedelmeyer), het kwam op dat ogenblik wel degelijk uit het Antwerpse. Het doek werd door Gerard Legrelle gekocht in de veiling Bruyninckx in Antwerpen in 1835.

25 Rooses, *Jordaens*, 136-137. De uitweidingen van Rooses over coloriet en interieur laten we hier achterwege, maar we citeren hem met betrekking tot de iconografie.

26 Dat Sint Ivo wordt voorgesteld in een soort advocatenkabinet, waar hij door verschillende mensen wordt geconsulteerd, is niet nieuw. Zie bijvoorbeeld het fresco van Sodoma (begin 16de eeuw) in het *Palazzo comunale* in San Gimignano (Italië), afbeelding o.a. in E. Ricci, *Mille Santi nell'Arte*, Milaan, 1931, 374.

27 Volgens Rooses, *Jordaens*, 137, is het Antwerpse 'omstreeks denzelfden tijd' gemaakt. Het gaat volgens hem om een altaarstuk. Volgens de vroegere Antwerpse catalogus is het stuk uit de eigen collectie het eerste, 'geschilderd omstreeks 1644', en is het Brusselse werk een 'herhaling', gedateerd 1645. Volgens dezelfde catalogus zou er ook een Sint Ivo in de Wilstachgalerij in Philadelphia zijn. Deze verzameling is vandaag opgegaan in het Philadelphia Museum of Art, maar in de onlinecatalogus staan wel negen andere werken van Jordaens, maar geen Sint Ivo (www.philamuseum.org). Volgens de onlinecatalogus van het Metropolitan Museum is het Brusselse doek van 1645 en het Antwerpse pas van rond 1660, <http://www.metmuseum.org>, zoeken op 'Saint Ives' in de 'Collection database'. De onlinecatalogus van het Antwerpse museum vermeldt vandaag ook 1655-60.

van Marlborough²⁸ behoord heeft, van de Londense kunsthandelaar J. Stanislas Hensé in 1901.²⁹

In de uitgave van de schilderijencatalogus van het museum van 1905 is het doek van Jordaens opgenomen als ‘St. Yvo, patron der Advokaten (rond 1644)’.³⁰ Volgens de korte beschrijving drukken, in zijn studeervertrek, ‘weduwen, wezen, zwakken en vervolgd’ hun ‘hulde- en dankbetuigingen’ uit ten aanzien van hun heilige verdediger. Met verwijzing naar d’Hulst en Vandenven³¹ wordt beweerd dat het doek rond 1644 zou geschilderd zijn en dat het Brusselse doek een kopie van een jaar later zou zijn.

Tussen het Antwerpse en het Brusselse doek zijn er, hoe gelijkend ook, enkele opvallende verschillen. Niet alleen de iconografie (*infra*), maar ook vorm en afmetingen zijn anders. Het Antwerpse werk is veel groter en de beschilderde rechthoek staat op zijn korte

28 De opeenvolgende *dukes of Marlborough* leggen een ontzaglijke kunstcollectie aan in Blenheim Palace nabij Oxford, maar wegens gokschulden en kwistigheid gaat een deel ervan onder de hamer in de jaren 1880, zie o.a. een artikel uit de *New York Times* van 25 juli 1886, <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=F40914FC3D5E15738DDDACoA94DF405B8684FoD3>. De rijkdom is onder meer opgebouwd aan de hand van winsten uit grote legercontracten, waarvoor de hertog geregeld in wereldhaven Antwerpen vertoeft. Aangezien zowel de titel van ‘duke of Marlborough’ als het kasteel van Blenheim pas dateren van het begin van de achttiende eeuw, is (de voorganger van) Marlborough vermoedelijk niet de rechtstreekse opdrachtgever van Jordaens. In de collectie zitten overigens nog andere, postuum aangekochte, werken van Jordaens, waarvan sommige inmiddels weer verkocht zijn.

29 Ik dank de dames van de archief- en documentatiedienst en van de bibliotheek van het Antwerpse Museum voor Schone Kunsten, die mij met raad en daad bijstonden en inzage verschafte in de archieven, Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten (KMSKA), inv.nr. Vwa 62/1-2. Op 13 maart 1901 stuurt Hensé foto’s naar Pierre Koch, conservator van het Antwerpse museum, van twee werken: ‘Christus verjaagt de wisselaars uit de tempel’ van Theodoor Rombouts (vandaag inv. nr. 801) en een niet nader betiteld werk van Jordaens, ‘*composition de six figures, doit être nettoyé, tableau absolument de maître, grandeur 2,35x2,12*’. De respectieve vraagprijzen zijn 40 en 150 Britse ponden. Een week later, op 22 maart, volgt een tweede brief van de antiquair uit de Londense Duke Street, met de vermelding dat het eerste werk geen kader heeft, maar het tweede wel, ‘*un beau cadre en bois sculpté que je ferai suivre en cas d’achat*’. Belangrijk is echter vooral de vermelding dat het werk van Jordaens ‘directement’ uit de collectie van de hertog van Marlborough komt. Het doek staat heel droog en moet vernist worden: ‘*En le soumettant à la commission, vous aurez peut-être la bonté de le laver avec du terpentin pour le faire ressortir*.’ Zeer snel wordt beslist om de 40 ponden voor de Rombouts te betalen, maar over het andere werk wordt getwijfeld. Bij brief van 3 april 1901 dringt Hensé aan dat het doek van Jordaens goed bewaard is, maar enkel opnieuw een laag vernis moet krijgen. Het schilderij heeft nooit in een plaats gehangen waar het door de verwarming zou aangetast zijn, aldus nog de verkoper. En hij voegt op kousevoeten toe: ‘*vous pourrez toujours me soumettre un prix raisonnable*’. De commissie waarnaar de aanbieder in zijn brieven verwijst, is de *Commission du musée des Beaux-Arts*, de raad van bestuur van het museum, die aan het begin van de twintigste eeuw nog al haar vergaderingen in het Frans houdt (KMSKA, Zittingen beheerraad, register 03.01.1891-24.03.1904, zonder paginering). Tijdens de bijeenkomst van 30 april 1901, onder voorzitterschap van de Antwerpse schepen Frans Van Kuyck, bespreekt de raad het Londense aanbod. Interessant detail is dat dit net de eerste vergadering is met Max Rooses, de Jordaensbiograaf, als kersvers bestuurslid. Er wordt beslist om de noodzakelijke reiniging van het doek te laten uitvoeren, mits de aanbieder akkoord is dat dit op zijn risico gebeurt. Na uitvoering van deze werken, neemt het bestuur op 22 augustus 1901 de definitieve aankoopbeslissing, nu blijkt dat de verkoper het gedane bod aanvaard heeft. Het doek verandert van eigenaar voor 60 pond (in plaats van de oorspronkelijke 150 of respectievelijk 1.514,40 franken in plaats van 3.750). Meteen wordt ook een som van 315 franken uitgetrokken voor het noodzakelijke herdoeken en voorzien van een nieuw doekframe, uit te voeren door Antoine Sacré.

30 Koninklijk Museum voor Schoone Kunsten te Antwerpen. *Beschrijvend Catalogus. I. Oude Meesters*, Antwerpen, 1905, 145-146, nr. 808 (H:236 x B:208); de beschrijving wordt herhaald in de editie van 1921, Koninklijk Museum Antwerpen. *Catalogus*, 1921, 188, nr. 808. Bij de uitgave van 1988 staat een kleine zwartwitafbeelding en de afmetingen zijn ietwat gecorrigeerd (242x213), *Catalogus Schilderkunst Oude Meesters*, Antwerpen, 1988, nr. 808.

31 D’Hulst, *Jacob Jordaens drawings*, dl. 1, 196-197, inv.nr. A 97 (betreft de tekening in het British Museum, *infra*) en dl. 2, 474-475, inv.nr. A 417 (betreft de waterverfschildering van het Musée du Louvre, *infra*); Vandenven, *Jordaens*, 99, nr. 37 (met uitvoerige bibliografie).

zijde, die iets meer dan twee meter breed is. Het Brusselse werk echter is veel kleiner en eerder langwerpig. Dit zou bijvoorbeeld beter kunnen passen in een (kleine) vergaderzaal of zelfs een privaat vertrek. Het Antwerpse kunstwerk echter heeft meer de klassieke vorm van een altaarstuk en kan dus besteld zijn voor een (grotere) kerk of kapel.

Schetsen, schilderijen, cartons, tapijten

De compositie van de Ivoschilderijen (en vooral van de Brusselse versie) is door Jordaens quasi 'letterlijk' hergebruikt in een tapijontwerp uit een reeks cartons over spreekwoorden, waarover hij met een drietal Brusselse wevers een overeenkomst sluit op 22 september 1644. Op 13 juli 1645 wordt door de stadsmagistraat daarvoor een weefprivilege verleend en op dat ogenblik zijn de cartons al tentoongesteld in de Brusselse Sint-Kathelijnekerk.³² Dit zou een argument kunnen zijn om het borstelen van het originele werk vroeger te plaatsen (het Brusselse doek is dan wel degelijk van 1643 dus in plaats van 1645).

Het tapijt verbeeldt het 'spreekwoord': *Ingens est usura malum, mala pestis in urbe* (Woeker is een groot kwaad, een erge pest in de stad). Het mag ten zeerste verwonderlijk heten dat één en dezelfde afbeelding voor zowel een zeer positieve (de verheerlijking van de heilige Ivo) als een zeer negatieve betekenisgeving (de laakbaarheid van woeker) gebruikt wordt. Is de wandtapijtenbestelling voor de ouder wordende Jordaens misschien slechts een puur commerciële daad, waarvoor de inventiviteit van een nieuwe beeldsamenstelling teveel gevraagd is? Wellicht wel!³³ Zo neemt hij ook niet de moeite om, zoals voor cartons gebruikelijk, de compositie om te keren. De weefcartons hernemen de originele versie. Omdat de tekening onder de weefdraden wordt gelegd en de wever de knopen aan de bovenkant maakt, ontstaat door het knopen, zoals bij drukken of etsen, een negatief beeld. Op de geweven tapijten zitten de bedienden (het zijn nu wellicht dus woekeraars) dan ook rechts aan een tafel en de cliënten komen van links het vertrek binnen. Ivo komt voor de cliënten letterlijk en figuurlijk tussenbeide. Allemaal weinig ergs... behalve dan dat de heilige Ivo nu met de linkerhand omhoog zijn betoog houdt... Of is hij inmiddels gewoon een luxeuze woekeraar geworden, die er niet voor terugdeinst tegenover zijn uitgemolken klanten een eed met de onbetrouwbare linkerhand te zweren?

Het voorbereidende carton, minstens toch enkele stroken, van het woekerspreuk tapijt (of is het dus van Sint Ivo?) wordt vandaag bewaard in het Louvre.³⁴ Illustratie 9 is een weergave ervan. Het betreft een schildering in waterverf op zwaar papier (300 x 312 cm), samen-

32 Devisscher en De Poorter, *Jacob Jordaens*, 13.

33 Volgens M. Crick-Kuntziger, 'Les cartons de Jordaens du Musée du Louvre et leurs traductions en tapisseries', *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, 1938, 144, heeft de kunstenaar op dat moment effectief teveel opdrachten om voldoende zorg eraan te kunnen besteden.

34 Parijs, Musée du Louvre, Département des arts graphiques, inv.nr. 20.030, zie o.a. Crick-Kuntziger, 'Les cartons', 135-146. Zie Devisscher en De Poorter, *Jacob Jordaens*, 218-221, nr. A69 (notitie van Nora De Poorter).

Ill. 9 Carton van Jacob Jordaens voor een wandpijt over woeker (Musée du Louvre Parijs).

gesteld uit twee aan elkaar gevoegde delen. Er zijn echter nog verschillende andere versies, voorbereidende tekeningen en/of kopieën van Jordaens' Sint Ivo, dan wel van de woeker-spreuk, verspreid over openbare musea in Groot-Britannië, Nederland,³⁵ Polen,³⁶ Spanje,³⁷

35 Een schets op papier, wellicht ter voorbereiding van de Antwerpse compositie en te dateren na de schets van het Metropolitan Museum (*infra*), zie R.-A. d'Hulst, 'De tekeningen van Jacob Jordaens in het Museum Boymans', *Bulletin Museum Boymans Rotterdam*, 1953-54, 44-56 en 73-81.

36 Het bezit van het Schlesisches Museum der bildenden Kunste (zie *Katalog der Gemälde und Skulpturen*, dl. 6, Breslau, 1926, 41-42, inv.nr. 252) in het Ständehaus in het Duitse Breslau (vandaag het Poolse Wrocław) werd ondergebracht in het Muzeum Narodowe. De olieschets op paneel (47,6x57,2 cm) van Jordaens kan er evenwel niet meer bekeken worden. In 1933 werd hij verkocht aan een particulier en na enkele erfovergangen verkocht door Sotheby's in 1999 (<http://www.invaluable.com/auction-lot/jacob-jordaens-1593-1678-1-c-hrzk7lszz3>).

37 Een wandpijt met cartouche 'Quod pestis populis hoc est usura crumena' bevindt zich in het Museo Diocesano in Tarragona.

Ill. 10 Jordaens' ontwerp tekening in het British Museum.

Tsjechië³⁸ en de Verenigde Staten van Amerika.³⁹ Veilingcatalogi maken overigens duidelijk dat er ook nog versies in particulier bezit zijn.⁴⁰

In het British Museum wordt een met waterverf ingekleurde tekening bewaard (ill. 10), waarin de minvermogende klanten, de figuur met de strooien hoed, de smekende man en de moeder met kind opnieuw voorkomen, met nog drie extra kinderen. De setting is nu echter anders. Ivo – deze keer in een, zeer ongebruikelijke, gele toga – zit links in een stoel, zijn cliënten smekend aan zijn voeten.⁴¹ Vermoedelijk gaat het hier om een ontwerp (27,5x31,2 cm) uit de jaren 1630-40, dat nooit op groot formaat is gerealiseerd.

Ook het Metropolitan Museum in New York bezit een Sint Ivo van Jordaens. Het gaat om een olieschets op papier en is eigenlijk een spiegelbeeld van die in het British Museum. De omkering heeft vermoedelijk te maken met de idee dat bij de definitieve realisatie van een tapijt de voorstelling zou gespiegeld worden. Anderzijds kan het natuurlijk ook een compositorische aanpassing zijn na bespreking met de opdrachtgever of na een bezoek aan de locatie waarvoor het werk bedoeld was. In elk geval gaat het om een voorbereidende (en dus kleine) schets (25,4 x 30,2 cm). De ruwe schets met zwarte olieverf in het Metropolitan

38 Een andere bewaarde reeks tapijten volgens dezelfde cartons bevindt zich in het kasteel van Hluboka (Tsjechië).

39 Een schets in olieverf op papier, die een voorbereidend werk voor de Antwerpse compositie zou kunnen zijn, zie W. Liedtke, *Flemish paintings in the Metropolitan Museum of Art*, New York, 1984, 118-121. Voor een afbeelding, zie M. Jaffé, *Jacob Jordaens, 1593-1678*, Ottawa, 1968, 299, nr. 84 (catalogus van een tentoonstelling in de National Gallery of Canada). Zie ook d'Hulst, *Jordaens drawings*, dl. 1, 197, nr. A97.

40 Zie Van Puyvelde, *Jordaens, 175-176*, noot 63; Visschers en De Poorter, *Jacob Jordaens*, 221, noot 28.

41 Jaffé, *Jacob Jordaens*, 203, nr. 224. Over de datering schrijft Jaffé: 'Le style est d'environ 1640.' In een bespreking van de tentoonstelling bekritiseert R.-A. d'Hulst evenwel 'Mr. Jaffé's tendency to date too early', *The Art Bulletin*, 1969, 384; <http://www.britishmuseum.org/research/>, zoekterm 'Jordaens' in 'search the collection database'.

is dan een eerste aanzet, waarna de meer gedetailleerde tekening van het British Museum is gevolgd.

De iconografie van de Antwerpse Sint Ivo nader bekeken

Inhoudelijk zijn er enkele markante variaties tussen de Brusselse en Antwerpse doeken,⁴² meer bepaald wat de compositie aan de linkerkant betreft. Op het langwerpige Brusselse tafereel zien we vier mensen, terwijl er op het Antwerpse slechts twee staan. De bredere vorm van het doek laat daardoor een meer evenwichtige compositie toe, waarbij Ivo letterlijk centraal staat en zowel links als rechts een groep personen afgebeeld is (van respectievelijk vier volwassenen links en drie volwassenen en drie kinderen rechts). Het zou een argument kunnen zijn om het Brusselse doek als het originele te beschouwen en het Antwerpse als een latere variant, waarin wegens plaatsgebrek van de bestemmingslocatie sterk 'ingekort' is.⁴³ Door deze 'inkorting' aan de linkerkant is er hier wel een grotere dynamiek. In Antwerpen reikt een jongeman de heilige een document toe, terwijl een oudere man toekijkt en zich in de baard krabt. In Brussel zitten drie mannen van middelbare leeftijd, wat meer afstandelijk, aan een tafel, terwijl een vierde en duidelijk jongere man registers schikt op een schap tegen de muur.

In alle catalogusbeschrijvingen worden de mannen omschreven als 'klerken'. Het is maar de vraag of ze dat allemaal zijn. Het zou verwonderlijk zijn dat de Antwerpse grijsaard op zijn leeftijd nog als klerk dienst doet. De Brusselse jonge 'schikker' is daarentegen duidelijk een klerk, een uitvoerende lagere bediende. De Brusselse man met zwarte mantel met bontkraag lijkt echter, precies omwille van deze kledij, veel meer een advocaat. Ook de baretten die twee heren op het hoofd hebben wijzen daarop. Het zijn aanwijzingen dat dit schilderij effectief gemaakt is in opdracht van een advocaat of advocatengilde.

Dat Ivo zelf dan geen zwarte toga draagt, is op het eerste gezicht verwonderlijk. Het rood van zijn tabbaard en de afboording in hermelijn wijzen immers eerder op een koninklijke en, daarvan afgeleid, rechterlijke functie. De keuze voor rood moet vermoedelijk meer het ceremonieel-religieuze karakter van het schilderij en dan vooral de heiligheid van de protagonist in de verf zetten. Die heiligheid blijkt immers niet uit klassieke elementen als de nimbus of een goddelijk licht. De hele houding is overigens helemaal

⁴² Jordaens is eigenlijk niet van een wit blad vertrokken. Zijn atelier heeft verschillende versies van 'Paulus en Barnabas in Lystra' gemaakt en in deze compositie vinden we centraal de apostelen, minstens één met opgeheven arm, zoals Sint Ivo. Rechts zit een vrouw op haar knieën, een kind op haar arm, een hond aan haar zij. Het doek van de Weense *Gemäldegalerie der Akademie der bildenden Künste* (inv. nr. A70) is in 1645 geschilderd. In deze periode uit Jordaens zich als Calvinist. Sommige kunsthistorici zien in de keuze voor de thematiek een kritiek op het eigentijdse katholicisme. Paulus en Barnabas werden immers woedend omdat het volk hen begon te verafgoden, terwijl ze precies kwamen oproepen om enkel in de ware God te geloven. De man met geheven arm vinden we ook als de 'Morenkoning', een voorbereidende tekening voor een aanbedding der wijzen, A.J.J. Delen, *Jacob Jordaens. Een keuze van 25 teekeningen*, Antwerpen, 1943, plaat 11, zie ill. 11.

⁴³ Ter bevestiging kan verwezen worden naar het feit dat de bewaarde wandtapijten van het 'Brusselse type' zijn. Tegen deze hypothese pleit dan weer dat in de voorbereidende schetsen de (gezetten) heilige niet centraal staat, maar eerder aan de zijkant.

niet die van een hemelse heilige, maar eerder die van een aardse burger. Ivo zit niet (er staat wel een zetel in de achtergrond) en is dus geen rechter.⁴⁴ Zijn opgestoken wijsvinger staat symbool voor wijsheid en welsprekendheid. Het zijn de twee klassieke taken van de advocaat: hij geeft rechtsgeleerd advies aan zijn cliënten en pleit voor hen. Als de schetsen van het Metropolitan en van het British Museum werkelijk eerste ontwerpen geweest zijn voor de hier besproken schilderijen, dan is het duidelijk waarom de compositie gewijzigd is. Een gezeten figuur wijst immers op een rechterlijke functie (al ontvangt de advocaat zijn cliënten in zijn kantoor wel degelijk zittend), terwijl de advocaat recht op staat als hij voor de rechtbank pleit. Als Jordaens eerst van plan is geweest een gezeten Ivo af te leveren, dan zullen zijn opdrachtgevende advocaten hem snel duidelijk gemaakt hebben dat hun patroon dient te staan. Dat het interieur van het studievertrek dat is van een advocaat en niet van een procureur, blijkt dan weer uit het feit dat er wel boeken en registers te zien zijn in het 'kantoor', maar geen proceszakken.⁴⁵

Het door Jordaens geschilderde interieur is eigentijds. De luxueuze zetel, de rijk versierde kapitelen en vooral de muurkandelaar aan de rechterzijde ademen helemaal de sfeer van de barok, zoals we die kennen van vele nog bewaarde Antwerpse huizen uit de tijd van de Contrareformatie. Het is duidelijk een eigendom van een welgestelde burger, zoals het een advocaat als houder van het *officium nobile* past. 'De talrijke boeken, verspreid over de rekken, de tafel en de grond, wijzen vanzelfsprekend op de grote juridische kennis', schrijft d'Hulst.⁴⁶ Het zijn echter duidelijk niet allemaal gedrukte 'kennisboeken'. We zien

Ill. 11 Schets van Jordaens van een morenkoning.

⁴⁴ C. Schott, 'Die Sitzhaltung des Richters', in: R. Schulze, R. (red.), *Symbolische Kommunikation vor Gericht in der Frühen Neuzeit*. Schriften zur Europäischen Rechts- und Verfassungsgeschichte, dl. 51, Berlin, 2006, 153-186.

⁴⁵ Zie G. Martyn, 'Waarom de dorpsadvocaat van Brueghel eigenlijk een stadsprocureur is', in: G. Martyn, G. Donker, S. Faber en D. Heirbaut (red.), *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen*, bijzonder nummer *Pro Memorie*, 2009, 111-114.

⁴⁶ R.-A. d'Hulst, 'Het boek in de Europese schilderkunst en meer in het bijzonder in het oeuvre van Jacob Jordaens', in: F. Vanwijngaerden (red.), *Liber amicorum Herman Liebaers*, Brussel, 1984, 435-459, citaat 444.

Ill. 12 De Brugse Sint-Ivokapel op de Burg met in de gevel een beeld van de heilige Laurentius, die als patroon van de juristen en het griffiepersoneel Ivo voorafging.

ook enkele losse documenten, een uithangend zegel en ingebonden registers, verschillende ‘werkinstrumenten’ van de geleerde jurist.

In alle voorstellingen komt minstens één hond voor, in de Antwerpse en Brusselse doeken zelfs twee. Een groter dier komt van links nonchalant aangewandeld, terwijl een puppy opspringt tegen de knielende moeder rechts. In het ontwerpschilderij van het British Museum is er slechts één hond. Hier komt het dier net onder de stoel van de heilige uit. Honden komen in vele gerechtigheidsstaferelen voor, maar ook op portretten, kerkinterieurschilderijen, landschappen etc. Terwijl een leeuw voor kracht en dapperheid staat, een uil voor wijsheid, een arend voor imperiale macht, een vos voor list en dergelijke meer, is al veel gedebatteerd over de rol van de hond. Hij staat voor trouw (bijvoorbeeld aan de voeten van gisants op grafmonumenten of in een huwelijks-scène als die van het Arnolfini-echtpaar van Jan van Eyck), maar evengoed voor beveiliging en afscherming. Twee of meer honden kunnen zelfs wijzen op ruzie en afgunst. Een hond staat dus duidelijk niet voor één beteke-

nis. Er zijn nu eenmaal ook verschillende soorten honden, van waak- en jachthonden tot sier- en schoothondjes. De honden op Jordaens' Ivovoorstellingen zijn van het huiselijke type en benadrukken de toegankelijkheid van het kabinet van de rechtsgeleerde, de lage drempel voor de gewone man en vrouw. Dat is heel duidelijk in de Antwerpse en Brusselse schilderijen, waar het diertje opspringt tegen de geknielde moeder en geaaid wordt door haar naakte kind. Het feit dat het hier om een puppy gaat, benadrukt ook de liefelijkheid ten aanzien van kinderen (en dus wezen, zodat de oudere 'alleenstaande' hond dan een allegorische voorstelling van een weduwe is).

Patroon (enkel) van de advocaten?

In catalogi worden de Antwerpse en Brusselse Sint-Ivovoorstellingen omschreven als 'Ivo, patroon van de advocaten'. Op basis van wat voorafging, lijkt dit inderdaad ook een zeer plausibele benaming. Mocht de opdracht echter niet van één advocaat, maar van een genootschap of broederschap⁴⁷ zijn uitgegaan, zoals door sommige auteurs al is gesuggereerd, dan rijst de vraag of de enkele vermelding van de advocaten wel correct is.

In 1630 is in Antwerpen inderdaad een Sint-Ivobroederschap opgericht,⁴⁸ maar de Ivoverering heeft er, zoals in vele andere steden van de Nederlanden,⁴⁹ zeker ook al eerder ingang gevonden.⁵⁰ De broederschap is opgericht op verzoek van een zestigtal rechtsge-

47 De benamingen 'nering', 'gilde', 'broederschap' of 'confrerie' en 'genootschap' worden in de verschillende steden van de Nederlanden door elkaar gebruikt als het om een vereniging van advocaten, procureurs en andere 'suppoosten' van een gerechtelijke en/of bestuurlijke instelling(en) gaat. Sommige verenigingen hebben puur devotieele doelstellingen, terwijl andere als ware beroepssyndicaten beschouwd kunnen worden. Op de ene plaats zijn ze voorbehouden aan juridisch geschoolden, op andere plaatsen kunnen tot en met de laagste klerken en hun familieleden lid worden, zie G. Martyn, 'Een Oudenaards stadsreglement op de 'nering' van advocaten en procureurs (1662)', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave van de Oude Wetten en Verordeningen van België*, 2010, ter perse.

48 E. Geudens, 'La Confrérie de Saint-Yves à Anvers au XVIIe siècle', *Bulletin de l'Académie royale de Belgique*, 1905, 166-169; V. Jacobs, *Uit het verleden der Antwerpsche balie. De confrerie van Sint-Yvo en haar jaarfeest*, Antwerpen, 1916.

49 Over Sint-Ivoverenigingen en -vereringen, zie vooral: H. De Ridder-Symoens, 'The growth of civil society: the emergence of guilds of lawyers in the Southern Low Countries in its European context (the sixteenth and seventeenth century)', in: S. van Dixhoorn en S. Speakman Sutch (red.), *The Reach of the Republic of Letters. Literary and Learned Societies in Late Medieval and Early Modern Europe*, dl. 2. Brill's Studies in Intellectual History, dl. 168, Leiden, 2008, 337-352. Ik dank collega Symoens voor de bijzonder waardevolle tips. Zie ook: Martyn, 'Een Oudenaards stadsreglement'; Van Dievoet, 'De H. Ivo'; Van Peteghem, 'De broederschap'; S. Van Severen, 'Voor tghemeene welvaert.' *De Sint-Ivogilde van het Brugse Vrije (1591-1791)*, licentiatesthesis Geschiedenis Universiteit Gent (prom. H. Symoens), 2004-05. De Nederlanden volgden in deze zaken, zoals steeds, de Franse ontwikkelingen, zie bijvoorbeeld: H. Beaune, *La confrérie de Saint-Yves à Chalon-sur-Saône avant 1789. Les avocats d'autrefois*, Dijon, 1885; J.-L. Gazzaniga, 'L'«ordre» des avocats aux derniers siècles de l'ancien régime', in Id., « Défendre par la parole et par l'écrit ». *Etudes d'histoire de la profession d'avocat. Etudes d'histoire du droit et des idées politiques*, dl. 7, Toulouse, 2004, 37-51. Voor Duitsland, zie K.H. Burmeister, 'Der Hl. Ivo und seine Verehrung an den deutschen Rechtsfakultäten', *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung*, 1975, 60-88.

50 Dat is bijvoorbeeld ook het geval in Brussel, met de suppoosten bij de soevereine Raad van Brabant. Volgens J. Nauwelaers, *Histoire des avocats au Souverain Conseil de Brabant*, dl. 1, Brussel, 1947, 519, wordt 19 mei pas in 1750 een officiële feestdag van de raad, maar al in 1596 laat de broederschap van Sint Anna een beeld van Sint Ivo op haar altaar in de kathedraal van Sint Goedele en Sint Michiel plaatsen. In Brugge wordt de heilige Ivo als patroonheilige voorafgegaan door Sint Laurentius, zie ill. 12. De Gentse officiaal Cornelis Ooms laat in de zeventiende eeuw, vóór de oprichting van een lokale Sint-Ivogilde in de stad, een Sint Ivo beeldhouwen. Het witmarmeren beeld staat boven de toegang tot de Sint-Ivokapel en stelt een behoorlijk

leerden en praktizijnen en wat vooral van belang is, is dat lidmaatschap voortaan verplicht is om hoedanook een juridisch ambt te mogen uitvoeren. Het is effectief zeer goed mogelijk dat de jeugdige Antwerpse broederschap aan haar stadsgenoot de opdracht gegeven heeft tot het schilderen van een Sint-Ivodoek, hetzij een kleiner (Brussel) voor haar vergaderlokaal, hetzij een groter altaarstuk (Antwerpen) voor haar Sint-Ivokapel, in 1636 gesticht in de Sint-Jacobskerk door advocaat Laurens Biel. Deze laatste optie lijkt niettemin minder waarschijnlijk, omdat op dit altaar een schilderij van Gerard Seghers is geplaatst, dat Ivo voorstelt als officiaal die, gezeten aan een schrijftafel, een verzoekschrift van een minvermogende in ontvangst neemt.

Een eeuw geleden is de Antwerpse *Confrerie van Sint-Yvo* uitvoerig bestudeerd door Victor Jacobs,⁵¹ aan de hand van de bewaarde originele archivalia. Van enige verwijzing naar een opdracht of betaling aan Jacob Jordaens is daarin helaas geen sprake. Een aantal gedetailleerde rekeningen⁵² zijn weliswaar geconserveerd, maar precies voor de jaren waarin volgens de hierboven geschetste biografie van Jordaens de bestelling van een Ivoschilderij zou kunnen vermoed worden, ontbreekt enig spoor.⁵³ Dit betekent echter niet dat daarmee het tegendeel bewezen is en dat het schilderij dus zeker niet door het gilde kan besteld zijn. Uit de wel bewaarde rekeningen kan immers afgeleid worden dat alleen een schriftelijke verantwoording van inkomsten en uitgaven wordt afgelegd als er een positief saldo is. De aankoop van een schilderij zou de jaarbalans echter zeker tot een negatief saldo brengen. Dan zou de aankoop met andere woorden een persoonlijke schenking van een lid kunnen zijn. De Sint-Ivokapel zelf is overigens ook een individueel initiatief van advocaat Laurens Biel.

Behalve een aantal rekeningen, zijn ook de samenstellingen van de bestuursraden bewaard. Jaarlijks worden nieuwe ‘officialen’ (hier dus niet in de zin van kerkelijke rechters maar wel van bestuurders) aangesteld. Het hoofd van het bestuur is de superintendent, ook wel ‘hoofdman’ genoemd. Hij wordt bijgestaan door twee assessoren, een secretaris en een ‘knaepe’. In 1630 is Robrecht Tucher, licentiaat in de rechten, ridder en burgemeester, superintendent. In 1634 wordt hij opgevolgd door kanunnik Frans van de Zype, officiaal van het bisdom Antwerpen en als rechtsgeleerde vooral bekend van zijn *Notitia iuris belgici*, vaak beschouwd als het eerste handboek van ‘Belgisch’ recht.⁵⁴ De assessoren zijn

mondain geklede man met procesrol voor, zie ill. 13.

51 V. Jacobs, *Uit het verleden der Antwerpsche Balie*, Antwerpen, 1905; Id., *Uit het verleden der Antwerpsche Balie. De confrerie van Sint-Yvo en haar jaarfeest*, Antwerpen, 1916.

52 Aan de inkomstenzijde zijn er, naast de offerandes in de kapel en tijdens de Ivovieringen, de betalingen door de leden: een jaarlijkse bijdrage, een inkomgeld voor nieuwe leden en een ‘doodschuld’ bij overlijden van een lid. Aan de uitgavenkant zijn er de kosten voor het huren van koetsen voor officiële gelegenheden, voor spijs en drank, voor de versiering van de kerk, voor was en kaarsen, voor priester en koster...

53 Van de stichting in 1630 tot 1649 is niets bewaard. Wel bewaard zijn de jaren 1649-51, 1658-60 (waardoor de realisatie van Jordaens Ivoschilderij in 1660 weinig plausibel wordt), 1661-63, 1664-66, 1667-69, 1670-71, 1673-75 voor wat het leven van Jordaens (overleden in 1678) betreft.

54 Zie onder meer L. Verbeek, *François Zypaeus (1580-1650) et l'autorité ecclésiastique: contribution à l'histoire canonique post-tridentine en Belgique*, 2 dln., Rome, 1966; Id., ‘François Zypaeus (1580-1650). Juriste belge’, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1968, 267-311; L. Verbeek en M.-T. Lenger, ‘Franciscus Zypaeus’, *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 1976, 545-605.

advocaat, griffier, auditeur bij de Admiraliteit etc. De secretaris is om beurten een advocaat, een procureur of een notaris. Jacobs schrijft over de gildebroeders: 'Hoe beperkt haar kring ook zij, in haar schoot is vereenigd al wat gezag en aanzien bezit, al wat voornaam is en geleerd, en te huis hoort in de hooge wereld van dien tijd'.⁵⁵ Om wie gaat het dan meer precies? Jacobs heeft de leden in vijf categorieën besproken, zoals ze ook geregistreerd staan in de bewaarde registers.⁵⁶ Qualitate qua zijn vooreerst alle kerkelijke rechtsgeleerden lid. Een tweede groep zijn de juridisch geschoolde 'heeren van het magistraat'. Deze twee groepen leveren beurtelings de superintendent. Vervolgens zijn er een groep advocaten en een groep procureurs, de eerste numeriek sterker dan de tweede.⁵⁷ Ten slotte is er een groep notarissen, in de zeventiende eeuw kleiner dan die van de procureurs, maar in de achttiende eeuw groter.

Met deze kennis in gedachten krijgt de iconografie van Jordaens' Brusselse Sint Ivo plots een heel andere invulling. Links aan de tafel zitten dan immers twee mannen in toga, dit zijn respectievelijk een advocaat en een procureur (procureurs dragen bij de meeste gerechtelijke instellingen dezelfde zwarte toga als de advocaten, weze het meestal iets korter, tot boven de knie, om hen van advocaten te onderscheiden). De derde zittende man en de jonge kerel aan het rek zijn dan de derde en de vierde categorie leden (heren van de magistraat en notarissen). De protocollair eerste groep van de kerkelijke rechtsgeleerden wordt dan gerepresenteerd in Sint Ivo zelf. Het wordt zelfs helemaal een 'foto' van het bestuur van de Sint-Ivogilde als we de canonist op het voorplan plaatsen, twee assessoren en een secretaris aan de tafel en dan is het jonge hulpje aan het rek de hiervoor vermelde 'knaepe'.

De conclusie moet dan ook zijn dat de centrale figuur helemaal geen advocaat is en het dus ook niet verwonderlijk is dat hij geen zwart draagt. Op het voorplan staat dan immers een kerkrechtelijk geleerde, zoals Ivo van Helory er inderdaad één is, met de rode met hermelijn afgezette toga van officiaal. Als oordeelvinder staat hij centraal en om zijn engagement voor de smekende rechtzoekenden uit te drukken is hij opgestaan uit zijn rechterszetel, die we achteraan nog zien staan. Met zijn rechterhand wijst hij in de richting van zijn goddelijke inspirator in de hemel. Zoals zovele rechtsgeleerden in schilderijen uit de Barok⁵⁸ – en dit in tegenstelling tot vele afbeeldingen uit zowel vroegere als latere periodes –, heeft hij een weelderige hardos en een baard.

Wanneer nu precies en op wiens kosten het schilderij bij Jordaens zou besteld zijn, is niet met zekerheid te zeggen. Mogelijk is Zypaeus de initiatiefnemer wanneer hij in de jaren 1630 'officiael' van de broederschap is. In 1675 zijn er in Antwerpen grote feestelijk-

55 Jacobs, *De confrerie*, 14.

56 Elk nieuw lid moet, bij zijn eedaflegging, zijn handtekening plaatsen in het register van de broederschap. In dit register zijn er effectief aparte tabellen voor de kerkelijke rechtsgeleerden, de magistraten, de *clarissimi domini advocati* (let op het woordgebruik waarmee ze zich sociaal van de procureurs en notarissen willen onderscheiden), de *procuratores* en de *notarii*.

57 Dit heeft veel te maken met hun taakverdeling en het feit dat er voor de procureurs een *numerus clausus* geldt, zie G. Martyn, 'De advocatuur in het oude graafschap Vlaanderen', in: G. Martyn, G. Donker, S. Faber en D. Heirbaut (red.), *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen*. Pro Memorie, 2009, 13-36.

58 Zie de portretgalerij in T. Dankers en P. Delsaerd, *De vele gezichten van het recht. Portretten van juristen uit de Oude Nederlanden*, Mechelen, 2009 en mijn recensie ervan in *Pro Memorie*, 2010, 130-131.

Ill. 13 Sint Ivo met een procesrol, beeld boven de ingang van de Sint-Ivokapel in de Gentse Sint-Baafskathedraal, mecenaat van officiaal Cornelis Ooms.

heden naar aanleiding van het overbrengen van een relikwie van Sint Ivo naar de Lakenhalle, de vergaderplaats van de broederschap, dit is in het stadhuis. Nergens wordt in de beschreven feestelijkheden echter met een woord gerept over een schilderij. Is Jordaens dan overigens al niet te oud om de opdracht uit te voeren? Daarenboven is de iconografie al in 1644 overgenomen in een (gespiegeld) wandtapijt, zodat het heel vreemd zou zijn dat nog zovele jaren gewacht wordt om het schilderij te realiseren.

Het Antwerpse doek heeft eerder de vorm van een altaarstuk. Mogelijk is het door de hertog van Malborough verworven, nadat het als nationaal goed ten tijde van de Franse revolutie uit een kerk is verwijderd. Het Brusselse doek daarentegen is, voor zover kan worden nagegaan, steeds in het Antwerpse gebleven (tot het via een Parijse handelaar door het Brusselse museum is aangekocht). De mogelijkheid bestaat dan ook dat het nooit eigendom geweest is van een kerkelijke of wereldlijke instelling, maar dat het een persoonlijk⁵⁹ stuk was van een rijke Antwerpse rechtsgeleerde, officiaal van de Sint-Ivobroederschap.

59 'pour les appartements d'un avocat', Van Puyvelde, *Jordaens*, 42.

Conclusie

Op basis van de museumdossiers van twee voorstellingen van Sint Ivo (Antwerpse en Brusselse musea voor schone kunsten), op basis van vergelijkingen met andere schilderijen, tekeningen, glasramen, tapijten en beeldhouwwerken, op basis van studies over de Sint-Ivobroederschappen in de Nederlanden en op grond van de concrete iconografie, is in dit artikel getracht de ontstaansgeschiedenis van enkele werken van Jacob Jordaens te reconstrueren. Zonder harde bewijzen ervoor te hebben gevonden, zijn er toch een aantal indiëen die wijzen in de richting van een opdracht vanwege een Sint-Ivobroederschap of vanwege één of meer voornamen leden van een dergelijke broederschap, en meer bepaald dan van de Antwerpse. Omdat deze soort vereniging niet exclusief voor advocaten was voorbehouden, noemen we Jordaens' doeken voortaan beter niet meer 'Sint Ivo, patroon van de advocaten', maar wel meer algemeen 'Sint Ivo, patroon van de juristen'.

Summary

This article comments two paintings by Jacob Jordaens, now in the Antwerp and Brussels museums of fine arts, representing the holy Yves, patron saint of jurists and law practitioners. By comparing the iconography to several other representations of the same saint, and by investigating the history of the paintings' ownership, the conclusion is drawn that, very probably, the works of Jordaens were ordered by the board of the Antwerp Saint Yves Guild of law practitioners, or by one of its members.

Key words

Legal iconography, Saint Yves of Helory (Brittany), lawyers guilds in the Netherlands, Jacob Jordaens

RECENSIES

De Nederlandse bezettingstijd

Joggli Meihuizen, *Smalle marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam, Boom, 2010, 476 p., gebonden. ISBN 978-90-85069-416 (€29,90)

Kees Schuyt, *Het spoor terug*. J.B. Charles, W.H. Nagel, 1910-1983, Amsterdam, Balans, 2010, 640 p., paperback. ISBN 978-94-600-3240-0 (€24,95)

In 2010 leverden de rechtshistoricus Joggli Meihuizen en rechtssocioloog Kees Schuyt met respectievelijk *Smalle marges* en *Het spoor terug* indrukwekkende bijdragen aan de Nederlandse bezettingsgeschiedschrijving. De recente publicaties over verschillende beroepsgroepen in oorlogstijd (rechters, burgemeesters en medici) worden aangevuld met twee kloekke boeken: enerzijds met onderzoek naar de advocatuur, anderzijds met Schuyts biografie over W.H. Nagel, die met zijn ‘vijfkantige identiteit’ – als verzetsman, literator, dichter-kunstenaar, jurist/criminoloog en publiek intellectueel – inzicht biedt in de meer alledaagse realiteit van meer dan één beroepsgroep.

Allereerst de advocatuur. In 2006 ontving Meihuizen de opdracht van de Nederlandse Orde van Advocaten om onderzoek te doen naar de Nederlandse balie rondom de bezettingstijd. Meihuizen schetst in *Smalle marges* hoe het de Nederlandse balie verging vanaf het moment dat de nationaalsocialisten in Duitsland aan de macht kwamen. Het gebrek aan documentatie over advocaten en hun praktijken maakt dat deze beroepsgroep totnogtoe aan het zicht van historici onttrokken bleef. Meihuizen bracht de bestaande documentatie bij elkaar en baseerde zijn analyse bovendien op een groot aantal interviews met betrokkenen, dan wel familieleden van deze betrokkenen.

Hoewel Meihuizen het *dédain* waarmee Hitler in het algemeen op juristen neerkeek buiten beschouwing laat, beschrijft hij het beroepsverbod dat vrijwel direct na Hitlers machtsovername in Duitsland voor communisten en Joden werd ingesteld.² Al golden er voor Joodse – anders dan voor communistische – advocaten aanvankelijk uitzonderingsbepalingen (blz. 20). Een deel van de Duitse Joodse advocaten week uit naar andere landen, waaronder Nederland, waarop al in de dertiger jaren onder Nederlandse confrères een discussie ontstond over het toelaten van buitenlanders tot de Nederlandse balie. Dat gebeurde in de juridische fora die in het interbellum waren opge-

richt, het *Advocatenblad* (1918) en het *Nederlandsch Juristenblad* (1925). Een ‘vloedgolf van vreemde advocaten’ zou Nederland overspoelen. De Nederlandse advocatenvereniging moest een oordeel vellen. Deze Nederlandsche Advocaten-Vereeniging (NAV) was in 1915 opgericht met het doel de Nederlandse advocatuur strakker te organiseren. De moderniserende beroepsgroep – waartoe nu ook de middenklasse en vrouwen (al krijgen zij geen expliciete aandacht van Meihuizen) toestroomden – moest worden voorzien van uniformerende gedragsregels. Hoewel de NAV voor de oorlog zeker geen algemeen gezag genoot – de helft van de advocaten was geen lid –, reageerde zij niettemin op de oproep een standpunt in te nemen over de komst van buitenlandse advocaten. Haar respons was tweeledig. Enerzijds was er geen reden tot paniek. De beeldvorming over die toestroom was schromelijk overdreven. Er kwam slechts een gering aantal advocaten naar Nederland. Anderzijds zou de regering ingrijpen als er een te grote toeloop op examens zou ontstaan (blz. 27). De NAV liet daarbij niet na te benadrukken dat de ‘Nederlandse volksaard’ – in haar bewoordingen – sterk genoeg was voor ‘het assimileren van vreemde elementen’.

Tijdens de bezetting van Nederland door Duitsland werd spoedig duidelijk dat de Nederlandse rechtsstaat ophield te bestaan. Allerhande hoekstenen van de democratische rechtsstaat – zoals het *ne bis in idem*-beginsel dat bepaalt dat niemand twee keer voor hetzelfde feit kan worden vervolgd – werden met voeten getreden. De vraag is hoe advocaten in deze nieuwe situatie opereerden. Meihuizen schetst een tweeledig beeld van de advocatuur. Enerzijds kwam de beroepsgroep nauwelijks in verzet tegen de afkalfing van de rechtsstaat en manoeuvreerde zij binnen de smalle marges van het rechtsproces. In het belang van hun cliënten namen advocaten een pragmatische houding aan. Het was niet aan hen om principiële standpunten in te nemen in de rechtszaal. Het lot van hun cliënten was immers verbonden met hun optreden. Anderzijds zouden advocaten buiten hun praktijk bij uitstek verzetsstrijders zijn geweest. Hun beroepsethiek zou het motief voor verzet leveren. ‘Zij omvatte immers niet slechts het professionele optreden van de advocaat, maar zij betrof zijn persoon, zijn levenswandel en alle facetten van zijn (dagelijks) leven. (...) Wars van uiterlijk vertoon, wars van commercialiteit. (...) Van de advocaten die deze ethiek huldigden, hebben de meesten daarom vanzelfsprekend verzet, althans obstructie gepleegd tijdens de bezetting, vaak met gevaar voor eigen leven’ (blz.

416-417). Juist vanwege de diversiteit in handelen en denken onder leden van de Nederlandse advocatuur, die Meihuizen met de opzet van het boek ook onderstreept – van ‘gewone’ advocaten, via Joodse advocaten naar pro-Duitse advocaten –, vind ik deze redenering niet overtuigend.

De pragmatische houding van advocaten bij hun beroepsmatige werkzaamheden wordt door Meihuizen gekoppeld aan enerzijds de houding die rechters, en met name de Hoge Raad, hadden aangenomen en anderzijds aan het gegeven dat zij niet voor zichzelf, maar voor hun cliënten, in de rechtszaal stonden. Een al te principiële houding was niet in het belang van hun individuele cliënten, wier lot afhing van de uitkomst van een proces.

Deze koppeling – het handelen van Nederlandse advocaten enerzijds en de houding van de rechterlijke macht en het belang van hun cliënten anderzijds – roept op basis van de bestaande literatuur in elk geval twee vragen op. Stelt Meihuizen de rechterlijke macht niet te monolithisch voor? Meihuizen beschrijft dat de Hoge Raad al in oktober 1940 de ariërverklaringen die zij kreeg voorgelegd, tekende. Volgens Meihuizen gebeurde dat zonder discussie en al te veel protest. De Nederlandse jurist Derk Venema toont in zijn proefschrift over rechters in oorlogstijd een ander beeld.³ Een chronologisch perspectief – dat door de opzet van *Smalle marges* waarin na de ‘gewone’ advocatuur, de Joodse advocaten en ten slotte de pro-Duitse advocaten aan bod komen, verloren gaat – had wellicht meer inzicht kunnen verschaffen in het handelen van de Hoge Raad. Zij tekende de ariërverklaringen, na een stevige discussie, ‘vóór de storm’, zoals dat heet in de bezettingsfasering die Geraldien von Frijttag Drabbe Künzel aanbracht voor de jaren 1940-1945.⁴

Een tweede vraag is of Meihuizen de doorwerking van directe repressieve maatregelen na het uitbreken van de storm niet te veel heeft onderschat. Niet alleen bleef binnen de advocatuur de ariërverklaring uit. Anders dan voor andere beroepsgroepen werd er ook geen ‘kamer’ ingesteld. De advocatuur kreeg op 5 februari 1941 ‘slechts’ een circulaire van secretaris-generaal Tenkink thuisgestuurd. Er zat een antwoordformulier bij waarop Joodse advocaten binnen acht dagen aangifte konden doen van hun Joods-zijn (blz. 173). Tegen deze gang van zaken kwam de NAV niet in opstand. Het NAV-bestuur betreunde de maatregelen, maar ging er vervolgens wel toe over Joden uit te schrijven als lid en hen de toegang te weigeren tot de bibliotheek van de vereniging.

Een comparatief perspectief had tot kritischer

vragen kunnen leiden over de houding van de Nederlandse balie. Immers, wanneer we de juristen met de medici vergelijken, dan valt op dat de medici wel massaal tot protest tegen de bezetter overgingen. De artsen kregen op 5 februari 1941 een ariërverklaring voorgelegd. Begin december protesteerden meer dan 4.000 artsen tegen de instelling van de ‘Artsenkamer’, die er desondanks op 20 december 1941 kwam. Tegen 5 december was de storm losgebarsten. De Duitse represailles na de februaristaking van 1941 hadden een nieuw bezettingsklimaat teweeggebracht. Artsen weigerden in grote getale mee te buigen, schroefden de bordjes ‘arts’ van hun praktijken en zagen hoe nerveus de bezetter van hun handelen werd. De ogenschijnlijk gelaten wijze waarop de rechterlijke macht en de advocatuur hebben meegewerkt aan de ondergang van de Nederlandse rechtsstaat had de vraag kunnen oproepen waarom dat in de rechterlijke sfeer gebeurde, terwijl er in de medische sfeer openlijke weerstand was tegen de maatregelen van de bezetter. Artsen hadden zich – net als advocaten – pragmatisch kunnen opstellen en de belangen van het merendeel van hun patiënten kunnen aangrijpen om de verklaring te tekenen en toe te treden tot de Artsenkamer. Kortom, ik sluit niet uit dat Meihuizen de verklaring voor de houding van de advocatuur te eenzijdig bij het optreden van de rechterlijke macht en het belang van haar cliënten heeft gezocht (blz. 415-416).

Dan komt nu de relatie tussen de komst van de bezetter en de ontwikkelingen binnen de advocatuur aan bod. Verlangen naar hervorming binnen de advocatuur bestond voor de oorlog al, zo toont Meihuizen. Enerzijds veranderde begin 20ste eeuw de ‘bevolkings-samenstelling’ van de Nederlandse balie door toetreding van zowel vrouwen en de middenklasse. Anderzijds was de advocatuur volgens Meihuizen nog altijd geen werk waarmee men in zijn levensonderhoud kon voorzien. Van oudsher was het een erebaan voor de elite. Advocaten moesten om in de kosten van het levensonderhoud te kunnen voorzien met één been in andere werkvelden staan, zoals het bedrijfsleven. Die alledaagse realiteit maakte dat advocaten niet de ijverige, onbaatzuchtige en eerlijke dienaars van het recht konden zijn, die zij behoorden te zijn (blz. 78). Ook voor de oorlog werd er daarom al nagedacht over uniformerende gedragsregels voor advocaten.

Daarnaast schetst Meihuizen de vooroorlogse onvrede met de gedecentraliseerde wijze waarop het toezicht op de advocatuur geregeld was. In wezen bestond de Nederlandse balie uit ‘negentien afzon-

derlijke koninkrijkes' (blz. 75). Per arrondissement zag een raad van toezicht en discipline toe op de naleving van de tuchtrechtelijke ereregels. In de herfst van 1940 richtte de NAV een commissie op, die advies moest uitbrengen over een strakkere organisatie van de advocatuur. Dat gebeurde mede onder druk van de voornemens van de Nederlandse nationaalsocialistische beroepsorganisatie voor advocaten. Dit Rechtsfront werkte als een katalysator voor de reorganisatieplannen van de NAV. De NAV-commissie – de zogeheten commissie-Drost – kwam door tal van oorlogsomstandigheden pas in 1946 met haar adviezen (blz. 78-79). Terwijl het Rechtsfront geen voet aan de grond kreeg binnen de Nederlandse balie, werkten nationaalsocialistische initiatieven wel als katalysator voor een niet-nationaalsocialistische hervorming in de Nederlandse advocatuur. Wat voor de oorlog bij vrijblijvende onderonsjes was gebleven, groeide tijdens de bezettingstijd uit tot een commissie.

Overigens werkt Meihuizen de gevolgen van die eerste ontwikkeling – de vooroorlogse diversificatie van de beroepsgroep – niet uit. Juist omdat Meihuizen een andere interessante sociale dynamiek aanstipt, namelijk dat de rechterlijke macht mede als gevolg van de 'proletarisering' van de advocatuur zich in de omgang van haar afkeerde, is dat te betreuren. Omdat de rechterlijke macht eveneens tot 1947 een bolwerk van uitsluitend mannen (uit de Nederlandse elite) bleef, zou een genderanalyse van de spanning tussen rechters en advocaten interessant zijn geweest. Overigens besteedde Emile Henssen in 1998 reeds aandacht aan deze vormen van 'modernisering' van de advocatuur – onder meer de toetreding van vrouwen – maar een sociaal-culturele analyse blijft totnogtoe uit.⁵

Hoewel *Smalle marges* op deze manier inzicht biedt in historische ontwikkelingen op het niveau van de advocatuur als 'organisatie', is dit werk vooral ook een bron van informatie over het denken en het handelen van individuele advocaten. In dat opzicht heeft *Smalle marges* hagiografische trekken, waarbij de anti-Duitse jonkheer mr. Herman de Ranitz, de pro-Duitse (en met een Joodse vrouw gehuwde) landsadvocaat jonkheer mr. G.W. van der Does en uiteraard mr. P. Groeneboom (die als raadsman van een Voorburgse vishandelaar het Toetsingsarrest van 12 januari 1942 aan de Hoge Raad ontlokte) op de voorgrond treden. Daarnaast kan het Haagse cassatiekantoor De Brauw niet onvermeld blijven. Dit civiele kantoor specialiseerde zich in Duitse strafzaken. De aan dit kantoor gelieerde advocaat Cornelis Wijckerheld Bisdom

won een dispuutwedstrijd in limericks over het gewraakte Toetsingsarrest: 'De Hoge Raad zegt, want dat moet ze,/Het bezettingsrecht kun je niet toetsen./ Maar het Hof Tijd en Vlijt [het Haagse juridische dispuutgenootschap]/Voorziet weldra de tijd/Dat we er onze billen mee poetsen' (blz. 92). Hoewel deze limerick wordt opgevoerd als deel van de felle kritiek op dat arrest, valt juist de inschikkelijkheid die uit de eerste zin spreekt op. Dat neemt niet weg dat zowel de Wijckerheld Bisdom als collega Pieter de Brauw professioneel en emotioneel betrokken waren bij de grote 'verzetsprocessen', zoals het Geuzenproces dat tussen 24 februari en 4 maart 1941 plaatsvond. Herhaalde malen waren de vonnissen van hun cliënten doodsvonnissen (blz. 102-108).

Hoewel Meihuizen er in slaagt een dieper en evenwichtig inzicht te bieden in de dagelijkse werkwijze van advocaten rondom de bezettingstijd, is er op twee punten enige onevenwichtigheid in zijn analyse geslopen. Zo worden, ten eerste, de hoge tarieven besproken die de 'ariseringsadvocaat' Lucie van Taalingen-Dols in rekening bracht bij mensen die als Jood te boek waren komen te staan en daar van af wilden. Van Taalingen-Dols is daardoor na de oorlog in opspraak geraakt (blz. 113-119). Hoewel de praktijk van andere 'ariseringsadvocaten', zoals die van Benno Stokvis, wordt besproken, blijft hier een vergelijking in tarieven achterwege. *Smalle marges* zegt op geen enkele andere plaats iets over de tarieven van advocaten. Ten tweede wordt de arrestatie van Eddy von Geldern in het bevrijde Limburg als 'antisemitisch' voorgesteld. Von Geldern werd na de bevrijding van het Zuiden van Nederland benoemd tot de secretaris van de hoogste vertegenwoordiger van het militair gezag aldaar. Leden van de Koninklijke Stoottroepen vertrouwden von Geldern niet. Hoe kon een Jood de dans zo zijn ontsprongen? Voor leden van het verzet was het opsporen en ontmaskeren van *V-Männer* – contraspionnen of 'provocateurs' geheten – zeker sinds 1943 een tweede natuur geworden. Hoewel antisemitisme ook voor de bezettingstijd onder brede lagen van de bevolking leefde, kan het onbegrip voor de positie van gemengd gehuwde Joden – die vanwege hun huwelijk met Ariërs coulanter werden behandeld – niet zonder meer met antisemitisme worden gelijkgesteld. Waarschijnlijk speelde een bepaalde vorm van 'verzetslogica' mee. Wie gematst wordt door Duitsers, moet worden gewantwoord.

Ondanks deze kanttekeningen, zijn de rechtshistorici die zich met de bezettingstijd bezighouden met *Smalle marges* een belangrijk naslagwerk rijker. Mei-

huizen heeft in *Smalle marges* vele gezichten geschetst van een beroepsgroep die totnogtoe nauwelijks gezicht had.

Dan is het nu de beurt aan Kees Schuyts biografie over Willem H. Nagel (1910-1983). Willem Nagel groeide op in Groningen, in een ondernemersklimaat. Anders dan zijn broers belandde hij niet in het bedrijfsleven, maar ging hij rechten studeren. Opgeleid door professor Vrij zou hij promoveren op een criminologisch onderzoek naar de omgang van omstanders met de criminele families in Oss. Tot aan zijn proefschrift was er in Nederland nog niet veel werk verzet op criminologisch terrein. Nagel zou uitgroeien tot een internationaal gezaghebbend criminoloog en hoogleraar in Leiden. Maar hij ontwikkelde ook een ander talent. Hij dichtte, schreef een paar romans en bemoeide zich – meestens onder pseudoniem J.B. Charles – met allerhande ontwikkelingen in de Nederlandse literaire wereld.

Kees Schuyts biografie over Willem Nagel raakt de thematiek in Meihuizens onderzoek in meerdere opzichten. Het gaat daarbij om de relatie tussen ‘vanzelfsprekend verzet’ en de juridische beroepsethiek, de (teleurstellingen rondom de) naoorlogse zuivering en de adellijke sfeer die de zittende magistratuur lange tijd heeft geademd. Zo blijkt de juridische beroepsethiek voor Nagel een motief voor zowel obstructie als ondergrondse verzet. Nagel zou overigens niet alleen buiten het werk verzet plegen. Ook in zijn hoedanigheid van ambtenaar in de tuchtspraak zou hij het ‘goede Vaderlanders’ makkelijker maken en ‘foute’ moeilijker (blz. 123-124). Na de oorlog maakte Nagel aanvankelijk onbezoldigd deel uit van de ambtenarenzuivering en later betaald als raadshere in het Bijzonder Gerechtshof te Leeuwarden (blz. 177-190). Met name in Nagels functie als raadshere beschrijft Schuyt de gesloten sfeer van *old boys networks* die ook door Meihuizen wordt geschetst in *Smalle marges* waar het de zittende magistratuur betreft. Nagel kwam niet uit dezelfde (lees: traditionele, adellijke) kringen als het grootste gedeelte van de Nederlandse rechterlijke macht. Hij was benoemd op grond van zijn verzetswerk en dat werkte in die kringen niet per se in zijn voordeel (blz. 187).

Bovendien ervoer Nagel aan den lijve dat de inzet van ‘goede Vaderlanders’ na de bevrijding niet de waardering zou krijgen, waarop men had gehoopt. Wie Tom de Ridders boek over de naoorlogse vereniging van ex-politieke gevangenen – kortweg: *Expogé* – gelezen heeft, vindt veel herkenbaars terug in

Schuyts beschrijving van de naoorlogse ontwikkeling van Nagel van verzetsman tot oud-verzetsman. De Ridder schetste al in welke naoorlogse strijd – met name in relatie tot de zuivering en bijzondere rechtspraak – allerhande groepen oud-verzetslieden en oud-politiek gevangenen met elkaar en met de Nederlandse overheid belandden. De naoorlogse strijd was er één van erkenning, waarbij de groeperingen bekechten over wie wel en wie niet (Joden bijvoorbeeld waar het om *Expogé* gaat) opgenomen konden worden in het ledenbestand.⁶

Dat die erkenning er in veel opzichten niet is gekomen en het begrip voor het belang van het ondergrondse verzet langzaam maar zeker verminderde, komt ook in Nagels biografie naar voren. Enerzijds schetst Schuyt dat Nagel zijn toehoorders bij herdenkingsbijeenkomsten na 1965 niet meer wist te boeien met zijn visies op ‘goed’ en ‘fout’ en ‘fascismemeter’ (blz. 570-572). Anderzijds komt de teleurstelling over de naoorlogse behandeling van oud-verzetsstrijders aan de orde. Nagel was tijdens de bezettingstijd herhaaldelijk door het oog van de naald gekropen vanwege zijn solidariteit met de verdrukten en zijn verzetsactiviteiten tegen de bezetter. Na de oorlog moest hij zich neerleggen bij ambtelijke beslissingen dat ambtenaren, die wegens onderduiken hun post hadden verlaten, op hun pensioen zouden worden gekort voor de periode van afwezigheid. Ambtenaren die keurig waren blijven zitten, hadden meegobogen met de bezetter en hun loyaliteit aan Koningin en Vaderland niet hadden omgezet in daden – in de visie van Willem Nagel – werden beloond met een volledig pensioen (blz. 171). Het is de welbekende thematiek van de bittere verongelijkheid over de naoorlogse behandeling van zowel collaborateurs als verzetsstrijders, die overigens nergens zo treffend is geanalyseerd als in Peter Romijns *Snel, streng en rechtvaardig* uit 1989 over de berechting van ‘foute’ Nederlanders.⁷ Overigens komt ook in *Smalle marges* de halfhartige zuivering van de advocatuur uitvoerig aan bod, waarbij slagers achter gesloten deuren hun eigen vlees mochten keuren. Wie direct na de oorlog een beroepsverbod had gekregen, trok in de jaren vijftig en zestig de toga weer aan.

Het is van belang om Nagels oorlogservaringen nader te beschouwen. De hoofdpersoon in *Het spoor terug* ondertekende als waarnemend ambtenaar bij het Openbaar Ministerie te Groningen – zijn eerste betaalde baan – in oktober 1940 de ariërverklaring. Nadat hij ontslagen werd, vond hij een baan als ambtenaar bij de tuchtspraak bij een noordelijke af-

deling van het ministerie van Landbouw en Visserij. Die baan kreeg hij ondanks zijn weigering opnieuw een ariërverklaring te tekenen. Later zou die laatstgenoemde vorm van tuchtrechtspraak door verschillende schrijvers worden verward met de vormen van rechtspraak die de Duitsers in Nederland introduceerden. Nagel werkte vanaf 1 oktober 1940 voor een vorm van tuchtrechtspraak die al voor mei 1940 bestond. Toen hij bij dat Ministerie opnieuw een ariërverklaring moest ondertekenen, 'verdomde hij het verder'. Ondanks die weigering werd hij aangenomen (blz. 103-104). Voor de lezer is het intrigerend – en dat komen we in de verzetsliteratuur herhaaldelijk tegen – dat krachttermen en een ferme, openlijke vuist tegen de Duitse politiek op individueel niveau kennelijk een speelruimte kon creëren, die door 'meebuigers' – Nagel parafraserend – als niet-bestaand en onverwerfbaar werd aangenomen.

De bezettingstijd zou een knak betekenen in zowel zijn persoonlijke leven – zijn huwelijk met 'Hans' Nagel-Wouda, moeder van zijn kinderen, zou zich ontwikkelen tot een koud oorlogsterrein – als in zijn publieke bestaan en politieke overtuigingen. 'Fatoenslijk te mogen sterven is de enige raison van het bestaan' (blz. 265, 274). Die overtuiging maakte hem vooral ook na 1945 een compromisloos, onverzettelijk mens. Deze houding zou hem in aanvaring brengen met tal van kunstenaars, politici en collegae juristen.

Nagels fatsoensbegrip, overigens, bleek een ontoetsbare, hyperindividualistische invulling van 'juiste' normen en waarden. Het gaat daarbij vooral om politieke keuzes en niet zozeer om een benauwende seksuele moraal, noch correct taalgebruik. Met name op zijn grove taal in zijn meest besproken werk *Volg het spoor terug*, waarover straks meer, zou veel kritiek komen. Privé zochten zowel hij als zijn vrouw Hans – voorlopig besluitend bij elkaar te blijven omwille van de kinderen – buiten hun huwelijk gezelschap. Dat maakt duidelijk dat het Nagel niet ging om het meer verwijtende, vingerwijzende 'Fatoen, moet je doen'-begrip, maar om het in het reine zijn met jezelf. Of zoals Schuyt Nagels moraliteitsbesef – in navolging van de Leidse classica Ineke Sluiter's typering van Socrates' filosofie – meer erudiet beschrijft als "'moreel individualisme": een zelfstandige keuze in zaken van goed en kwaad, leven en dood' (blz. 278).

Die keuze juist te maken was ook voor Nagel niet eenvoudig. Schuyt besteedt ruimschoots aandacht aan Nagels afwegingen, oordelen en heroverwegingen. Na de oorlog zou Nagel voortdurend worden

geplaagd door schuldgevoelens rondom zijn advies aan een veemgericht – een 'rechtbank' van het verzet – om een verraadster, de koerierster Geessien Bleecker ('Rennie'), niet te liquideren. Indirect zou die beslissing namelijk de dood van zijn eigen broer tot gevolg hebben. Want hoewel 'Rennie' werd vastgehouden op een boerderij, kwam zij toch weer in contact met de Groningse SD en verraadde zij onder andere Hendrik Nagel. De SD kreeg deze broer en zijn verzetsgroepen in handen. Hij zou omkomen bij de massa-executies die de Duitsers in april 1945 nabij Groningen voltrokken (blz. 162). Ondanks Nagels wroeging over het advies dat hij tijdens de oorlog ten aanzien van 'Rennie' had gegeven, zou hij zich na de oorlog inspannen voor haar vrijlating (blz. 362-365). Schuyt speculeert niet over de diepere beweegredenen achter deze inspanningen. Gezien Nagels werk op het door hem zelf uitgevonden terrein van de victimologie – de slachtofferkunde – is het voorstelbaar dat Nagels ideeën over de rol van het slachtoffer in het strafproces – een typisch Nageliaans criminologisch onderwerp – hebben meegespeeld. 'Een slachtoffer kan ook te veeleisend zijn in zijn behoefte om straf op te leggen aan een dader, ten koste van verzoening. (...) [Dan] is er geen sprake meer van gerechtvaardigde strafzucht, maar van wraakzucht', vatte Schuyt de essentie van Nagels 'victimologieleer' samen (blz. 361).

De titel *Het spoor terug* slaat overigens niet op zijn wetenschappelijke prestaties. Het slaat op een keerpunt in Nagels bestaan. In 1953 publiceerde Nagel *Volg het spoor terug* (blz. 267). In dit boek probeerde hij de aard van het fascisme te ontleden, aangespoord door het naoorlogse klimaat van zwart-witschema's verbonden aan de Koude Oorlog. Hij oogste felle kritiek, maar kreeg ook erkenning. Met deze publicatie behoorde Nagel ineens tot 'de groten', althans tot de publiekelijk erkenden. Zo werd *Volg het spoor terug* het boek van de maand in oktober 1953. Bovendien ontving hij, onder meer, de romanprijs van de stad Amsterdam in 1954 (blz. 269-270).

Nagels 'fascismebeeld' in *Volg het spoor terug* betekende een klap in het gezicht van velen, zo beschrijft Schuyt. *De Telegraaf*-lezend Nederland moest worden herkend als potentiële meelopers of erger (blz. 280). Zijn 'fascismemeter' had een zekere impact, omdat Nagel als oud-verzetsman op een bepaalde manier recht van spreken had. Vooral de naoorlogse generatie die de oorlog niet had meegemaakt en hun ouders ter verantwoording riep, voelde zich vanaf *Volg het spoor terug* aangetrokken tot het meer literaire werk

van Nagel. Net als oud-verzetslieden, zou hij ook jonge anti-autoritaire ‘verzetslieden’ uit de jaren zestig te hulp schieten, als daarom gevraagd werd. Zo trad hij – als hoogleraar in de criminologie – in 1965 op als getuige à décharge in een proces tegen de verdachten van de eerste provo-actie. Daarmee bevestigde hij de reputatie die hij bij jongeren genoot: ‘hij was “profo” goed bevonden’ (blz. 448).

Schuyt levert met zijn biografie over Nagel in wezen een bijdrage aan een Nederlandse cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw. Via de veelkantige identiteit van Nagel – onder andere verzetsman, jurist en dichter – beweegt Schuyt zich moeiteloos tussen (internationale) politieke ontwikkelingen, juridische en criminologische wetenschapsgeschiedenissen en de opkomst en ondergang van literaire tijdschriften (inclusief gekonkel en intriges). Schuyt slaagt erin een toegankelijk, alledaags beeld te schetsen van Nagel, met ruimte voor rompslomp, tekortkomingen, terugkerende ziekten en blamages. Uiteindelijk zouden Willem en Hans in 1966 scheiden. De kinderen waren inmiddels achttien en tweeëntwintig jaar oud.

Ter afsluiting, wat levert het lezen van het werk van Meihuizen en Schuyt op? De lezer blijft achter met een doordrongen besef van het contingente, het fragiele en het krampachtige van twintigste-eeuwse gerespecteerde instituties, zoals de rechtspraak, de literatuur, maar ook de wetenschap. Hoewel zowel Meihuizen als Schuyt de cultuurpatronen van coöptatie, van het verkeren onder gelijkgestemden, van het met scheve ogen naar elkaar kijken binnen zorgvuldig geconserveerde vestingen in cultuurbepalende beroepsgroepen blootleggen, bevragen ze deze patronen niet.

Bovendien moet worden opgemerkt dat zowel Meihuizen als Schuyt een bijdrage leveren aan het genoemde continuïteit-versus-aberratiedebat. De vraag of de bezettingstijd moet worden gezien als een breuk met of continuïteit van vooroorlogs Nederland blijft de gemoederen van bezettingshistorici beroeren. Interessant is dat Meihuizen en Schuyt – onafhankelijk van elkaar – schetsen dat de bezettingstijd zowel als rem en als katalysator werkte. Bij Meihuizen gaat het dan om de hervorming van de Nederlandse advocatuur. Bij Schuyt draait het om de hervorming in het gevangeniswezen. Schuyt laat zien dat de naoorlogse hervorming van het gevangeniswezen er ook wel zonder de ervaringen van ex-politieke gevangenen was gekomen. Vooral het denkwerk van juristen – die zelf niet hadden gezeten tijdens de bezet-

tingstijd – lag volgens Schuyt ten grondslag aan die naoorlogse hervormingen. Met dat denkwerk waren de juristen al voor de oorlog begonnen. Tijdens de bezettingstijd (de rem), met de explosieve stijging van het aantal gevangenen, kon van reorganisatie geen sprake zijn. Na de bevrijding zette een vooroorlogse trend door, waarbij de ervaringen van ex-politieke gevangenen (de katalysator) druk hebben gezet op het invoeren van hervormingen (blz. 300-302). In de bestaande literatuur wordt, wanneer de humanisering in het gevangeniswezen na 1945 wordt verklaard, vooral gewicht gehangen aan de persoonlijke ervaringen van vooraanstaande Nederlanders met gevangenschap tijdens de bezettingstijd. Schuyts biografie toont aan dat het eerder de principiële doordinking van de vrijheidsstraf door rechtsgeleerden was – die al vóór de oorlog was gestart –, die tot de nieuwe Belginselenwet Gevangeniswezen 1953 heeft geleid.

Anna Tijsseling, Amsterdam

Noten

- 1 Zie: P. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*, Amsterdam, 2006; D. Venema, *Rechters in oorlogstijd*, Nijmegen, 2007; J. Visser, I. Lutke Schipholt et al (red.), *Witte jassen en bruinhemden: Nederlandse artsen in de Tweede Wereldoorlog*, Amstelveen, 2010.
- 2 Voor de houding van Hitler ten aanzien van de advocatuur, zie N. Wachsmann, *Hitler's Prisons. Legal Terror in Nazi Germany*, New Haven, 2004, 212-217.
- 3 Zie voor de stevige discussie in de Hoge Raad en de houding ten aanzien van het Joodse lid van de Hoge Raad: Venema, *Rechters*, 297-302.
- 4 G. von Frijttag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste. Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland*, Amsterdam, 1999, 64-68.
- 5 E.W.A. Henssen, *Twee eeuwen advocatuur in Nederland 1798-1998*, Amsterdam, 1998, 79-81 en 207.
- 6 T. de Ridder, *De geest van het verzet. Ex-politieke gevangenen uit '40-'45*, Zutphen, 2009.
- 7 P. Romijn, Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders 1945-1955, s.l., 1989.

Rotterdamse juristen

G.Chr. Kok m.m.v. F.A. Arnbak-d'Aulnis de Bourouill, *Rotterdamse juristen uit vijf eeuwen*, Rotterdam, Rotterdams Juridisch Genootschap en Stichting Historische Publikaties Roterodamum, Hilversum, Verloren, 2009, 420 p. ISBN 978-90-8704-090-1 (€39,00)

Govaert Kok beschrijft in zijn recent boek op een heel levendige manier 41 belangrijke juristen, die in de laatste vijf eeuwen in Rotterdam gewerkt hebben.¹ Het boek begint – terecht – met de biografieën van Johan van Oldenbarnevelt, stadspensionaris van Rotterdam en later landsadvocaat, en Hugo de Groot, eveneens stadspensionaris en een internationaal bekend rechtsgeleerde. Beide heren sieren niet voor niets al vele jaren de flanken van het huidige Rotterdamse stadhuis. Andere belangrijke juristen uit de tijd van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, die Kok in zijn boek beschrijft, zijn Pieter Rabus, notaris en uitgever, en de in Rotterdam geboren Otto Groeninx van Zoelen, bewindhebber van de VOC, naar wie op Rotterdam-Zuid een straat vernoemd is.

Juristen als Pieter Paulus, eerste voorzitter van de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek, en de in Rotterdam geboren Gijsbert Karel van Hogendorp, de redacteur van de Nederlandse Grondwet van 1814, van wie een standbeeld prijkt bij het beursgebouw van Rotterdam, passeren de revue. Verder wordt ook Abraham Gevers, schepen en president van de rechtbank van eerste aanleg besproken. Deze juristen zijn alle drie nog geboren in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, maar hebben vooral gedurende de Bataafse Republiek en later het Koninkrijk der Nederlanden hun sporen verdiend. Kok beschrijft in zijn boek hoe Abraham Gevers als patriot het proces aanschouwde van Kaat Mossel, naar wie een visrestaurant in Rotterdam is vernoemd. De vader van Abraham, Paul Gevers, baljuw in Rotterdam, eiste dat Kaat Mossel vanwege het gooien van modder en keien tegen het vrijkorps van de patriotten, veroordeeld zou worden tot geseling, brandmerking en tien jaar tuchthuis. De beroemde Nederlandse dichter Willem Bilderdijk, die later de Franse Code Civil vertaalde, betoogde juist vrijspraak. Uiteindelijk is Kaat Mossel vrijgesproken maar Gevers ging in appel bij het Hof van Holland. Door allerlei omstandigheden werd het proces vertraagd tot in 1787, toen de Pruisen het land binnentrokken. Kaat werd weer in vrijheid gesteld. Gevers verloor zijn functie als baljuw. Hij werd uiteindelijk zelf voor het Hof van Holland gedaagd en vluchtte met andere patriotten naar de Zuidelijke Nederlanden en vervolgens naar Frankrijk.

Het is onmogelijk om in deze recensie de biografieën van alle 41 juristen te bespreken. Er zijn overigens slechts enkele ‘echte’ Rotterdamse juristen, dat wil zeggen die ook in Rotterdam geboren en getogen zijn, die Kok in zijn boek bespreekt, zoals Marten Mees. Hij zag op 24 oktober 1828 als zoon van

mr. Rudolf Adriaan Mees en Maria Adriana Ackersdijck het levenslicht. De vader van Marten Mees was één van de directeuren van het familiebedrijf R. Mees & Zoonen, het bekende bankiershuis in Rotterdam. Marten Mees bezocht eerst de Franse lagere school en daarna het Erasmiaans Gymnasium, het oudste gymnasium in Rotterdam (opgericht in 1328), waar zijn broer, dr. A. Mees, later praeceptor was en waar overigens ook Govaert Kok eindexamen deed. Mees ging rechten studeren in Utrecht en werd daarna advocaat te Rotterdam, maar trad later, door het plotse overlijden van de enige firmant met kennis op het verzekeringsterrein, toe tot de firma. Marten Mees ontwikkelde zich tot de meest op de voorgrond tredende firmant van R. Mees & Zoonen en ging zich steeds meer in de Rotterdamse wereld bewegen. Tweemaal werd hij ook gepolst voor de post van minister van Financiën, die hij telkens weigerde. Hij werd in 1865 bestuurslid van de Kamer van Koophandel en was van 1877 tot 1895 daarvan vice-voorzitter. Jarenlang had Marten Mees een grote stem in het Rotterdamse handelsgebeuren. Met zijn echtgenote en zijn vier kinderen woonde hij in 1876 in het fraaie pand aan de Veerkade (thans in gebruik bij het Wereldmuseum). Marten Mees was ook de initiatiefnemer tot de oprichting van de Holland-Amerika Lijn, die tot een van de grootste scheepvaartmaatschappijen van Rotterdam zou uitgroeien.

De andere Mees die Kok in zijn boek beschrijft, is mr. W.C. Mees (1882-1970), initiator van de Nederlandsche Handelshoogeschool (later Nederlandsche Economische Hoogeschool) in 1913, oprichter van de Rotterdamse Scheepvaarthypotheekbank en een van de stichters van de beleggingsmaatschappij Robeco. Ook deze Mees werd in Rotterdam geboren en stamde uit de bekende bankiersfamilie, hoewel hij met zijn ouders en drie zussen kort na zijn geboorte naar Utrecht verhuisde. Ook hij ging rechten studeren in Utrecht, net als zijn oudoom Marten Mees. Willem Mees wilde carrière maken in zijn geboortestad Rotterdam, maar een plaats bij het familiebedrijf R. Mees & Zoonen zat er niet in. Ook de advocatuur leek voor Mees geen blijvende functie. Hij werd secretaris van de Tiendcommissie en later directeur van de Rotterdamse Scheepvaarthypotheekbank. Willem Mees schreef na zijn pensionering en in de vrijkomende tijd gedurende de oorlog een biografie over zijn oudoom Marten Mees. Dit boek kreeg als ondertitel *Man van de daad* en kwam uit in 1946. Willem Mees heeft in de Rotterdamse geschiedschrijving minder aandacht gekregen dan zijn door hem be-

wonderde oudoom. In zijn daden en inzet is hij volgens Kok echter zeker met hem te vergelijken.

Een andere door Kok besproken bankier is mr. dr. Karel Paul van der Mandele, tevens voorzitter van de Kamer van Koophandel. Karel van der Mandele werd op 1 november 1880 in Delft geboren uit een bankiersfamilie. Hij gingt in Leiden rechten studeren. Na zijn rechtenstudie werd hij directiesecretaris van de Rotterdamsche Bank, die dateert van 1863. In 1910 werd van der Mandele de derde directeur van de Bank. Van der Mandele en Willem Mees waren de personen achter de oprichting van de Nederlandsche Economische Hogeschool in 1913.

Ook grondleggers van bekende en grote advocatenkantoren in Rotterdam, zoals J.G.L. Nolst Trenité (1863-1941), advocaat en auteur op het gebied van het verzekeringsrecht, G. Nauta (1884-1967), de eerste juridische hoogleraar aan de Handelshogeschool, advocaat en notaris, en I.J. Dutilh (1915-1998), advocaat in tijden van schaalvergroting en fusies in de advocatuur, worden door Kok in zijn boek besproken.

Een advocaat die vooral bekend is geworden als schrijver en exponent van de Nieuwe Zakelijkheid in de Nederlandse literatuur is Ferdinand Bordewijk. Kok beschrijft hem in zijn hoofdstuk *Deurwaarder A. Dreverhaven en zijn onwettige zoon bureauchef J.W. Katadreffje, geesteskinderen van de advocaat en schrijver*.

Ook aan de eerste vrouwelijke advocaat in Nederland, mevrouw mr. A.E. van den Hoek-Kok (1879-1928), geboren en getogen in Rotterdam uit Rotterdamse ouders, heeft Govaert Kok een artikel gewijd. Tevens besteedt Kok aandacht aan de eerste vrouwelijke rechter die in Nederland benoemd is in 1947, mevrouw mr. J.C. Hudig (1907-1996). Bij de behandeling van het wetsontwerp tot invoering van de kinderrechtster in 1921 vroegen diverse kamerleden zich af of juist de behandeling van kinderzaken door een vrouwelijke rechter niet de voorkeur zou verdienen. Tegenstanders beriepen zich op de Grondwet, die naar hun mening een beletsel vormde, aangezien deze niet uitdrukkelijk in de benoeming van vrouwelijke rechters voorzag. Voorstanders beriepen zich echter ook op de Grondwet, door te stellen dat deze een dergelijke benoeming niet verbood. De toenmalige minister vroeg advies aan de Hoge Raad. Deze schreef in een brief dat de wet geen beletsel opleverde voor de toelating van de vrouw tot de rechterlijke macht. De minister nam dit advies echter niet over en een amendement om vrouwen toe te laten werd uiteindelijk op 24 mei 1921 verworpen. De discussie ging door, speciaal binnen de Nederlandse Vereniging voor Recht-

spraak. Pas na de Tweede Wereldoorlog kwam het tot een beslissing. Naar aanleiding van kritiek in de Kamer van de linkse partijen op de houding van de rechterlijke macht in de oorlog besloot minister J. van Maarseveen de eerste vrouw voor een benoeming tot rechter voor te dragen. Hudig werd voorgedragen en heeft de functie van kinderrechtster gedurende haar gehele rechterlijke carrière vervuld. In die tijd betekende overigens een huwelijk voor vrouwelijke ambtenaren ontslag uit hun functie. Pas door de Lex Oven, in werking getreden op 1 januari 1957, werd de gehuwde Nederlandse vrouw handelingsbekwaam. Hudig, die overigens niet gehuwd was, was in 1939 bij Pompe gepromoveerd op *De criminaliteit der vrouw*. In dit onderzoek stond ze stil bij de lage criminaliteitscijfers onder vrouwen in de statistieken. Zij verklaarde dit uit de beschermde positie van de vrouw, haar betere aanpassingsvermogen en geringe agressie. Het proefschrift kreeg een positieve beoordeling in de vakliteratuur. Gezien haar gezag in de wereld van de kinderrechtspraak werd zij in 1957 uitgenodigd het eerste buitengewone hoogleraarschap voor kinderrecht en kinderbescherming te vervullen aan de Universiteit van Utrecht, waar zij gestudeerd had en gepromoveerd was.

Een derde vrouwelijke juriste die Kok in zijn boek beschrijft, is mevrouw mr. E.A. Stoop, geboren in 1906 in Utrecht en dus een tijdgenoot van Hudig. Stoop werd op elfjarige leeftijd geconfronteerd met de scheiding van haar ouders. Op zestienjarige leeftijd verhuisde zij met haar moeder naar Rotterdam. Na haar eindexamen ging Stoop rechten studeren in Utrecht, waar haar moeder ook gestudeerd had. Tijdens haar studie ging Stoop deeltijds werken bij de Voogdijraad in Rotterdam (de voorganger van de Raad voor de Kinderbescherming). Zo kon zij gedeeltelijk zelf in haar studiekosten voorzien. Stoop werd uiteindelijk secretaris en directeur van het bureau van de Raad voor de Kinderbescherming en is er meer dan 40 jaar werkzaam geweest. Zij was een kinderbeschermster van formaat, aldus Kok.

Een belangrijk jurist is de oud-burgemeester van Rotterdam en staatsrechtsgeleerde prof. mr. P.J. Oud (1886-1968), naar wie overigens, net als aan van der Mandele met wie Oud bevriend was, een straat genoemd is in Rotterdam. De straat waaraan de Erasmus Universiteit ligt! Na de oorlog werd de oud-burgemeester van Rotterdam een nieuwe functie aangeboden: een buitengewoon hoogleraarschap in het staats- en administratief recht aan de Nederlandse Economische Hogeschool, later omgedoopt

tot Erasmus Universiteit Rotterdam. Oud was, aldus Govaert Kok, een jurist van theorie en praktijk van formaat, aan wie speciaal in Rotterdam graag teruggedacht wordt.

Last but not least wil ik de bouwdecaan van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid, prof. mr. Piet Sanders, van de Erasmus Universiteit Rotterdam, waar ik werkzaam ben als rechtshistorica, niet onvermeld laten in deze recensie. Kok wijdt terecht een bijdrage aan Sanders, die op 21 september 1912 in Schiedam geboren werd en er het Stedelijk Gymnasium bezocht. Sanders ging in Leiden rechten studeren en promoveerde bij de beroemde hoogleraar handelsrecht en burgerlijk procesrecht R.P. Cleveringa. Het onderwerp van zijn proefschrift was arbitrage. Sanders schreef zijn proefschrift grotendeels op het Rotterdams leeskabinet aan de Gelderse kade. Het Rotterdams leeskabinet is al vele jaren ondergebracht in de universiteitsbibliotheek van de Erasmus Universiteit. Sanders heeft zich zijn hele leven bezig gehouden met arbitrage, vooral in bepaalde handelstakken. Hij werd ook zelf arbiter en was ontwerper van de Europese vennootschap. Sanders is overigens de enige nog levende jurist van de 41 die Kok in zijn boek beschreven heeft.

Al deze personages worden door Govaert Kok kort en bondig beschreven. Zeker voor Rotterdamse juristen is zijn boek bijzonder waardevol. Voor rechtshistorici geeft het boek met zijn bronverwijzingen een uitdaging om bepaalde personen nog iets uitgebreider te bestuderen. Het is een levendig geschreven boek met mooie illustraties van oud Rotterdam en de portretten van de 41 ‘Rotterdamse’ juristen.

Emese von Bóné, Rotterdam

Noot

¹ Johan van Oldenbarnevelt, Hugo de Groot, Pieter Rabus, Otto Groeninx van Zoelen, Pieter Paulus, Gijsbert Karel van Hogendorp, Abraham Gevers, Marten Mees, E.E. van Raalte, C.H.B. Boot, B.C.J. Loder, S. Muller Hzn, J.G.L. Nolst Trenité, G.G. van der Hoeven, G.M. van Vierssen, A.E. van den Hoek-Kok, J. Drost, K.P. van der Mandele, C.M. van Sillevoldt jr., W.C. Mees, J.R. Goddard, G. Nauta, F. Bordewijk, P.J. Oud, J. van der Poel, F.J. Brevet, L. Einthoven, H.C. Hazewinkel, W.C. Treurniet, L.A. Donker, J.W.W. van der Hoeven, W.F. Lichtenauer, J.Ph. Backx, B. Moret, E.A. Stoop, J.C. Hudig, J.G.L. Reuder, H. Schadee, P. Sanders, I.J. Dutilh, T. Drion.

Broncommentaren

G.A.M. Van Synghel (red.), *Bronnen voor de criminaliteit en strafrechtspleging vanaf 1811 tot heden*, Broncommentaren, dl. 7, Den Haag, Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 2009, 294 p., ISBN 978-90-5216-164 8 (€20,00)

Onlangs verscheen deel zeven in de reeks *Broncommentaren* van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. Het doel van deze reeks is ‘de kennis te vergroten van bronnen die van belang zijn voor de Nederlandse geschiedenis en om de bronnenkritiek te bevorderen’. Interessant voor de rechtshistorici is dat dit zevende deel vijf bronnen bespreekt in verband met de criminaliteit en de strafrechtspleging vanaf 1811 tot heden. Achtereenvolgens worden besproken: de parke- of weeklijstenregisters, de vonnissen en processen-verbaal van de terechtzittingen, de inschrijvingsregisters van gedetineerden/gevangenen, de bronnen voor gratieverlening en de gerechtelijke statistieken van het Centraal Bureau voor de Statistiek.

Bij de bespreking van de bronnen wordt een vast stramien gevolgd. Eerst worden zij gesitueerd in tijd en ruimte, waarna de administratieve ontstaansgeschiedenis geschetst wordt. Dan volgt een visuele kennismaking aan de hand van enkele illustratieve casussen. Dit maakt het geheel bijzonder laagdrempelig en bijvoorbeeld ook geschikt voor de geïnteresseerde hobbyist. De professionele onderzoeker zal evenwel het meest geïnteresseerd zijn in het laatste onderdeel, het ‘bronkritisch commentaar’, omdat de bron hier door een specialist met een kritische blik tegen het licht gehouden wordt. Daarbij worden ook mogelijke pistes voor wetenschappelijk onderzoek aangegeven. Dit alles maakt de broncommentaren tot handige naslagwerken, temeer zij ook eenvoudig online consulteerbaar zijn.¹

Bij wijze van illustratie bespreek ik hier kort de vonnissen en processen-verbaal van terechtzittingen, omdat ik in het verleden zelf reeds kennis mocht maken met deze archiefbronnen. Opvallend zijn allereerst de grote gelijkenissen met de Belgische bronnen, wat eenvoudig te verklaren valt door de gemeenschappelijke, Franse oorsprong van de strafrechtelijke procedure. De bronnen vertonen een stereotiep karakter, wat na verloop van tijd tot uiting komt in het feit dat er gebruik gemaakt wordt van voorgedrukte formulieren. Een voordeel hiervan is dat men er snel de ‘unieke’ gegevens uit kan distilleren eens men vertrouwd is met de bron. Een intrin-

siek nadeel is dan weer dat deze documenten slechts een gelimiteerd aantal gegevens bevatten, wat de mogelijkheden voor historisch onderzoek ernstig beperkt. Met enkel personalia, data en beknopte feitelijkheden kan men bijvoorbeeld slechts moeilijk een individuele casus volledig reconstrueren. De goed gedocumenteerde strafdossiers bieden daarentegen wel een schat aan informatie, waaronder overigens ook vaak het proces-verbaal van terechtzitting en het vonnis.² De vonnissen en processen-verbaal lenen zich daarom vooral tot serieel onderzoek of, desgevallend, tot aanvulling van andere, meer interessante strafrechtelijke bronnen.³

Meer algemeen kunnen enkele kritische bedenkingen gemaakt worden. Enerzijds kan de rechtshistoricus het enkel maar toejuichen dat er aandacht besteed wordt aan gerechtelijke bronnen, maar anderzijds moet vastgesteld worden dat er geen enkel verband is met de andere delen uit de reeks *Broncommentaren*, die bijvoorbeeld handelen over onroerend goed in de middeleeuwen of de registratie van vreemdelingen. Het zou misschien nuttig zijn om meer onderlinge samenhang te brengen in de reeks, want nu gaat het toch om een bijzonder heterogeen amalgaam van erg uiteenlopende bronnen qua periode, oorsprong, gebruiksmogelijkheden etc., waarin velen wel iets zullen vinden, maar weinigen veel. Ook binnen deel zeven zelf is de samenhang tussen de vijf bronnen op het eerste gezicht zoek, wat zich laat verklaren door de criteria die aan de grondslag liggen van de materiaalselectie ('uitsluitend die bronnen (...), die serieel van karakter zijn, een bepaalde uniformiteit vertonen en dermate complex zijn dat een bespreking gewettigd is'). Deze kritiek wordt wel deels gepareerd door de historische inleiding, die het algemene kader schetst waarbinnen de bronnen tot stand kwamen, met een bespreking van de rechterlijke organisatie, de betrokken partijen en de procesgang vanaf 1811. Toch blijft de vraag knagen welk groter plan hierachter zit. Anders gesteld: er worden wel bouwstenen aangereikt, maar is er ook een architect met een bouwplan? Hierbij wordt gedoeld op de noodzaak van een meer systematische en gestructureerde ontsluiting van de (alle?) gerechtelijke/strafrechtelijke bronnen op die manier. Laat er evenwel geen twijfel over bestaan dat het hier om een uiterst mild bedoelde kritiek gaat. Rome is ook niet op een dag gebouwd en in de toekomst kan dit interessante initiatief uitgebreid worden naar andere bronnenreeksen, zodat op die manier toch een exhaustief overzichtsbeeld ontstaat van het groter geheel aan archiefbronnen van de

strafrechtelijke opsporing, vervolging en repressie.

Veel hangt overigens af van de invalshoek die gehanteerd wordt. In België bijvoorbeeld werden vanaf de jaren 1990 grote inspanningen geleverd om de gerechtelijke bronnen te ontsluiten, onder impuls van de huidige algemeen rijksarchivaris Karel Velle. Zo verschenen een aantal grondige studies over de organisatie, bevoegdheden, werking en archiefvorming van de Belgische hoven en rechtbanken, waarin een blauwdruk geschetst werd van de organen van de Belgische justitie en hun archieven.⁴ Het voordeel aan deze benadering is dat alle bronnen zonder onderscheid aan bod komen. Deze studies hebben dan weer als nadeel dat zij al te dicht aansluiten bij de archieven en in de praktijk weinig toegankelijk zijn, doordat zij erg technisch zijn en bijvoorbeeld niet online geconsulteerd kunnen worden zoals de *Broncommentaren*. Een en ander heeft tot gevolg dat de Belgische gerechtelijke bronnen tot op heden helaas nog steeds niet naar waarde onderzocht worden. De auteur droomt daarom stilletjes van een kruisbestuiving tussen de Nederlandse en de Belgische situaties, waarbij de Nederlandse kritische diepgang en toegankelijkheid gecombineerd zouden worden met de Belgische systematiek en alomvattendheid.

Bruno Debaenst, Gent

Noten

- 1 <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Broncommentaren/retro>
- 2 Een auteur van een bijdrage in het besproken boek verwijst overigens zelf naar de rijkdom van de strafdossiers, zie H. van Felius, 'De vonnissen en processen-verbaal van terechtzittingen van 1811 tot heden', in: van Synghel, *Bronnen*, 115.
- 3 Dit blijkt overigens duidelijk uit de voorbeelden van studies die de auteur aangeeft bij de mogelijke gebruikswijzen van deze bron voor het historisch onderzoek, van Felius, 'De vonnissen', 117.
- 4 Bij wijze van voorbeeld: G. Gadeyne, *De Rechtbank van Eerste Aanleg (en voorlopers). Organisatie, taken, bevoegdheid en archiefvorming*, 2 dln., Brussel, 1997-2001.

Ulric Huber

Margaret Hewett, *Ulric Huber (1636-1694): De ratione juris docendi & discendi diatribe per modum dialogi nonnullis aucta paralipomenios: with a Translation and Commentary*, Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, dl. 52, Nijmegen, Gerard Noodt Instituut, 2010, 232 p. ISBN 987-90-71478-79-6 (€40,00)

In haar voorwoord bij dit boek over de *Dialogus* van Ulric Huber, dat in mei 2010 aan de Universiteit van Amsterdam werd verdedigd als proefschrift, herinnert de auteur eraan hoe wijlen prof. mr. Theo Veen aan de basis heeft gestaan van het project, waarvan deze uitgave de voltooiing vormt: een nieuwe uitgave van Hubers dialoog, voorzien van vertaling en annotatie.

Ulric Huber (1636-1694) was één van de belangrijkste juristen die Friesland in de tweede helft van de zeventiende eeuw gekend heeft. In 1657 werd hij, omdat er aan de rechtenfaculteit van de universiteit van Franeker geen vacante leerstoel was, benoemd tot hoogleraar in de welsprekendheid, geschiedenis en politica. Vele jaren onderwees hij inderdaad de geschiedenis en retorica en dit onderwijs is ongetwijfeld van invloed geweest op zijn latere onderwijs aan de juridische faculteit. Daar werd hij in 1665 benoemd tot *professor ordinarius*, in welke hoedanigheid hij verantwoordelijk was voor het onderwijs in de Instituten. Na twee jaar werd hij *professor primarius* met als leeropdracht de Digesten. Van 1679 tot 1682 werkte Huber als raadsheer in het Hof van Friesland, een ambt hoger in aanzien dan het professoraat. In deze periode schreef hij het invloedrijke werk de *Heedensdaegse Rechtsgeleertheit*. Na een periode van drie jaar keerde hij terug naar Franeker op een speciaal voor hem door de Friese Staten gecreëerde positie, die hem de mogelijkheid bood te publiceren en te doceren op het gebied van het Romeinse recht, het *ius publicum* en het statutaire Friese recht. Andere belangrijke werken van Huber zijn *De iure civitatis* en *Praelectiones*.

In de monografie van Hewett, die is onderverdeeld in drie delen, staat een tot nu toe onderbelicht werk van Huber centraal: de *Dialogus*. Hierin komt onder andere het juridisch onderwijs, aan met name eerstejaarsstudenten, aan de orde. Deel I bevat een inleiding en het verdere commentaar op de *Dialogus*. Het tweede deel bevat de facsimiletekst van de *Dialogus* volgens de uitgave van 1688, zoals deze is afgedrukt in de *Digressiones* van Huber uit datzelfde jaar. Naast de Latijnse tekst bevat deel II ook een Engelse verta-

ling en een beknopt notenapparaat. In Deel III wordt getracht de *Dialogus* in een bepaalde context te plaatsen. Op elk van deze drie delen ga ik hierna dieper in.

Deel I vangt aan met een algemeen inhoudelijk overzicht, wijst op de voornaamste kenmerken van de tekst en schetst de context van de *Dialogus*. Tevens worden in dit eerste deel de vier drukken van de *Dialogus* met elkaar vergeleken en worden de onderlinge verschillen besproken en verklaard. De keuze viel op de tweede druk uit 1688, omdat deze de basis vormt voor de twee postume uitgaven. Naast het feit dat deze druk toegankelijker was dan de eerste, bevatte de uitgave ook toevoegingen uit Hubers andere werken.

In deel II schildert Huber, om zijn didactische filosofie vorm te geven, – naar alle waarschijnlijkheid zelf – met zijn pen de plataan in de tuin van Böckelmann, waaronder de gesprekpartners discussiëren. Die gesprekpartners zijn, naast Huber zelf, de twee Leidse hoogleraren Johann Friedrich Böckelmann (1632-1681) en Georgius Conradus Crusius (1644-1676) en de relatief onbekende Adrianus Wijngaerden (1648-?). Huber schetst de *Dialogus* als een ontspannen gesprek van *mi Hubere, Clarissime Crusi* en met een glimlach (*Huberus subridens*) toespreken. Daarbij ontbreken bitterheid en wrevel vanwege meningsverschillen of misstanden overigens niet. De gesprekpartners converseren over het ge- of misbruik van compendia en over de bijdrage van het onderwijs in de fijne kneepjes van tekstkritiek, een voortbrengsel van het juridisch Humanisme, aan de juridische vorming. Het oordeel van de studenten en hun tekortkomingen komen in de *Dialogus* ook aan bod. De studenten konden de professor maken of breken ([...] *judicia studiosorum [...] stent fata fortunaequae Professorum* (p. 18)), maar klachten van de professoren zijn er ook. De vooropleiding en kennis van de eerstejaarsstudent deugen namelijk van geen kant. Zij, de *Justiniani Novi*, zijn te vaak *rudes* (onkundig) (p. 30). Tevens wordt de inrichting van het rechtenonderwijs besproken. Welke vakken zijn noodzakelijk om een *laudabilis jurisconsultus* te worden (p. 56)? Aan het einde van de *Dialogus* (vanaf p. 58), die dan het thema van het rechtenonderwijs verlaat, begint Böckelmann een debat over literaire tijdschriften als het *Journal des Sçavans*. Hij wijst gemelijk op de aandacht die het tijdschrift schenkt aan, in zijn ogen, twee waardeloze boeken. Geleerde juridische werken van grote waarde komen daarentegen nauwelijks aan bod of worden zelfs genegeerd. De gemoederen lopen hoog op. Crusius kalmeert Böckelmann met de mededeling dat alles wat in de tijdschriften staat oppervlakkig is. Voor serieu-

ze geleerden zijn de opvattingen van recensenten en lezers niet van belang. Huber wijst daarentegen op het feit dat een literair tijdschrift wel een forum biedt voor geleerden om zichzelf hun thema's, waarover zij schrijven, te presenteren. De *Dialogus* eindigt met een beleefd afscheid met wederzijdse vriendschapsverklaringen.

Deel III van het boek bevat de hoofdstukken drie tot en met negen. In hoofdstuk drie gaat Hewett naar aanleiding van de *Dialogus* in op de zeventiende-eeuwse organisatie van het rechtenonderwijs, voornamelijk aan de universiteit van Leiden. Zij vermeldt ook de kritiek op dit onderwijs. Studenten konden het humanistische onderwijs niet bijbenen, omdat hun achtergrond en attitude, volgens de professoren, niet deugden. Het gevolg was dat veel studenten naar compendia of andere hulpmiddelen grepen om toch te kunnen volgen. Hoofdstuk vier bevat een uiteenzetting over de persoon Ulric Huber en zijn werk. Daarbij wordt aandacht besteed aan Hubers opvattingen over het rechtenonderwijs, zoals dat in zijn andere werk naar voren komt. Dit betreffen de oraties, namelijk zijn inaugurele rede van 1665 en de *Orationes* II en IV uit de *Auspicia Domestica* (1682), en de twee boeken *Positiones* (1682) en *Digressiones* (1670). Ook wijst Hewett op de dialoogvorm als literair genre en de overeenkomst met dialogen uit de klassieke oudheid. In een dialoog konden specifieke standpunten aan willekeurige sprekers worden toegekend. Zo vertolkt Böckelmann naast zijn eigen opvattingen ook die van Huber. In hoofdstuk vijf worden de gesprekpartners besproken. Dit bleek noodzakelijk om de door Huber gecreëerde rol van elk personage op waarde te kunnen schatten. Zo blijkt Crusius niet op de werkelijke Crusius te lijken. Hij wordt gebruikt als spreekbuis voor de ideeën van professor Gerard Noodt (1647-1725), met wie Huber voortdurend in pennenstrijd was. In hoofdstuk zes wordt aan deze vertolking en de rol van Noodt verder aandacht besteed. Ook komt een ander figuur, Albertus Rusius (1614-1678), aan de orde. Rusius treedt overigens alleen op in de uitgave van 1684. Enkele slordigheden van Huber in de uitgave van 1688 wijzen erop dat Rusius uit de tekst is geschrapt (p. 28). In hoofdstuk zeven worden een zevental inconsistenties in tijd en gebeurtenissen behandeld. In werkelijkheid blijkt Huber de *Dialogus* zelf, vanuit eigen werk en dat van anderen, te hebben samengesteld. Hewett gaat in hoofdstuk acht in op de plotselinge verschuiving van het thema, van het rechtenonderwijs naar geleerde tijdschriften. Een mogelijke reden hiervoor is het groeiend aantal internatio-

nale publicaties van tijdschriften en woordenboeken. In hoofdstuk negen bespreekt Hewett de invloed van de *Dialogus* op de ontwikkeling van het rechtenonderwijs in de achttiende eeuw.

Na de conclusie volgen nog appendices, verschillende chronologieën en bibliografieën. Een Engelse en Nederlandse samenvatting presenteren nog eens de voornaamste bevindingen van het boek, gevolgd door een twaalfstal afbeeldingen. Hieronder bevinden zich onder andere de geboorte- en doopakte van Huber en een dankbrief voor een exemplaar van de *Dialogus* van Johannes Voet aan Huber. Het boek besluit met een beknopte index voor persoonsnamen en instituten.

Hewett heeft met haar uitgave van de *Dialogus* van Ulric Huber een belangrijke bijdrage geleverd aan de Nederlandse rechtsgeschiedenis en een werk van een Noord-Nederlandse jurist uit de vroegmoderne tijd toegankelijk gemaakt voor een internationaal publiek, dat het fraaie, humanistische Latijn niet zo gemakkelijk zal doorgronden. Door bovendien het werk te plaatsen in de bredere academische en intellectuele context van de tijd waarin het is ontstaan, wordt licht geworpen op het rechtenonderwijs in de zeventiende eeuw, met name op de discussie over het gebruik van compendia. Hewett probeert in haar commentaar de waarde van de *Dialogus* in te schatten voor de ontwikkeling van het rechtenonderwijs in de zeventiende en achttiende eeuw en maakt duidelijk hoe de juristen in die tijd aankeken tegen tijdschriften als *Journal des Sçavans*.

Een vulkaan op IJsland deed de verdediging van haar proefschrift aan de Universiteit van Amsterdam uitstellen tot 19 mei 2010.

Hylkje de Jong, Amsterdam

Bestuurscultuur

Hans van den Heuvel, *Moraal van de macht. Historisch portret van de integriteit van de staat*, Zutphen, Walburg Pers, 2010, 128 p., hardcover, geïll. ISBN 978-90-5730-692-1 (€19,95)

In *Moraal van de macht* gaat bestuurskundige Hans van den Heuvel op zoek naar de 'morele cultuur van de macht' door de eeuwen heen. Hij onderzoekt waar men in het verleden de grenzen tussen goed en kwaad in het openbaar bestuur trok. Hoe werd er in de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën en in het Neder-

land van de negentiende en twintigste eeuw gedacht over corruptie in overheidskringen en de bestrijding daarvan? Uit vijf eeuwen bestuursgeschiedenis tracht de auteur een ontwikkeling te destilleren die uiteindelijk uitmondt in het heden, waarin openbaarheid van bestuur een groot goed is en de burger een integere overheid verwacht.

Integriteit van de staat is een sleutelbegrip in deze studie. Niet geheel toevallig, want de auteur is als hoogleraar verbonden aan de vakgroep Integriteit van Bestuur aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. Hij stelt zich op het standpunt dat zowel in het bedrijfsleven als bij de overheid private belangen nogal eens verknoopt zijn met het algemeen belang en dat corruptie, of ander laakbaar gedrag, dikwijls met de mantel der liefde wordt bedekt of zelfs wordt goedgepraat. Hoewel van tijd tot tijd schandalen in overheidskringen aan het licht komen – zoals niet al te lang geleden buitensporig declaratiegedrag van politici naar buiten kwam –, blijft toch veel aan het oog van de burger onttrokken. Toenemende openbaarheid van bestuur heeft overigens wel voor een cultuurschok gezorgd. Van den Heuvel stelt dat het gedrag van bestuurders en ambtenaren steeds vaker ook op moreel vlak getoetst wordt, zeker sinds de vroege jaren negentig van de twintigste eeuw. Nadat een toenemende openbaarheid van bestuur ertoe geleid had dat steeds vaker schandalen, met name bij lokale overheden, naar buiten kwamen, hield minister in 1992 Ien Dales een indrukwekkend betoog over het immense belang van integriteit van het openbaar bestuur. Haar oproep ('een beetje integer kan niet') aan de Vereniging van Nederlandse Gemeenten plaatste – achteraf bezien – corruptie- en fraudebestrijding permanent op de agenda. De samenleving eist van haar overheid dan ook niet alleen dat haar handelen maatschappelijk draagvlak heeft (het legitimiteitsbeginsel) en onderworpen is aan de wet (het legaliteitsbeginsel), maar ook dat ze voldoet aan de maatstaven van publieke moraal, het integriteitsbeginsel. Ons openbaar bestuur dient onkreukbaar, professioneel en onafhankelijk van privé-belangen te functioneren. Hoe dit historisch gegroeid is, wordt uiteengezet in *Moraal van de macht*.

Het resultaat mag er zijn: een fraaie hardcover uitgave met tientallen kleurenillustraties die ook in een prettige stijl geschreven is. Het leest lekker weg, zoals men spreekwoordelijk zegt. Nederland vormt het onderzoeksterrein van de auteur, die zijn zoektocht naar de morele cultuur van de macht begint in de late middeleeuwen. Omdat het begrip overheid, of het

'algemeen belang', in het verleden vaak een andere inhoud had, gaat de auteur – om niet in anachronismen te vervallen – te rade bij de veertiende-eeuwse jurist Philips van Leiden. Diens *res publica*-leer wordt gebruikt om aan te duiden wat men destijds zo ongeveer onder algemeen belang schaarde. Hierbij ging het voornamelijk om economische (bijvoorbeeld vrijheid van verkeer) en maatschappelijke (een goede rechtsbedeling) 'grondrechten' van het volk, waarvoor de landsheer zorg moest dragen. Dit vormde de basis van het bestuur van de middeleeuwse en vroegmoderne machtshebbers, dat dus een veel minder uitgebreid takenpakket had dan de overheid in onze tijd. Wie verwacht dat de auteur na Philips van Leiden nog een aantal middeleeuwse en vroegmoderne auteurs de revue laat passeren om te zien hoe zij dachten over corruptie en het algemeen belang komt bedrogen uit. Er wordt namelijk een andere route gevolgd. Op basis van literatuur – wat verwarrend 'gedrukte bronnen' genoemd – laveert Van den Heuvel door vijf eeuwen bestuursgeschiedenis, verlevendigd door vele voorbeelden die illustreren hoe in de praktijk de morele grenzen in het bestuur werden getrokken. De bestudeerde periode wordt ingedeeld in drie tijdvakken: de zeventiende en achttiende eeuw (het bestuursstelsel in de Republiek) en de lange negentiende eeuw (circa 1790-1920, dit is de periode dat de 'oude' bestuurspraktijken geleidelijk veranderden) om uiteindelijk in het heden uit te komen.

Ter inleiding komen de laatmiddeleeuwse maatschappij, rechtspraak en bestuur aan bod. Het beeld dat geschetst wordt, is traditioneel – een voornamelijk agrarisch georiënteerde standensamenleving – en doet soms wat karikuraal aan, zoals deze karakterisering van de rechtspraak: '(...) die was hard, onbetrouwbaar en een voortdurende bedreiging voor de bevolking' (blz. 26). Bijna onopgemerkt gaat het betoog al gauw over naar de tijd van de Republiek. Hiermee wordt een zekere continuïteit gesuggereerd, die best wat meer had mogen worden uitgewerkt. Ontegenzeggelijk 'fixeerden' bepaalde laatmiddeleeuwse structuren – het systeem van gewestelijke statenvergaderingen bijvoorbeeld – zich onder de Republiek, maar er was meer aan de hand dan in dit boek naar voren komt. Het ontbreken van een meer uitgebreide historische context zou bij sommige lezers voor verwarring kunnen zorgen. De wording van een klasse van regenten, om een voor de bestuurscultuur belangrijk voorbeeld te noemen, was natuurlijk niet enkel het resultaat van de 'ingewikkelde kiessystemen' (blz. 33) en coöptatie die de stedelijke magistraten

vanaf de vijftiende eeuw kenmerkten. Belangrijke ontwikkelingen als de Opstand en de doorvoering van de Reformatie speelden ook een niet te onderschatten rol. Alleen het feit al dat er vanaf het eind van de zestiende eeuw geen landsheer meer was, maar een Republiek van zeven soevereine provincies, waarin de regenten de dienst uitmaakten, had meer in het verhaal opgenomen kunnen worden. Ook de positie van de stadhouder, die in het betoog vaak terugkomt, komt niet helemaal duidelijk uit de verf. Kortom, Van den Heuvels typering van de laatmiddeleeuwse maatschappij, rechtspraak en bestuur is wat mager om als historisch-institutioneel kader te dienen voor het eerste tijdvak dat uitgebreid belicht wordt, de zeventiende en achttiende eeuw.

In deze tijd was er niet bepaald sprake van een integere 'overheid'. Integendeel, corruptie was inherent aan het bestuur (blz. 66). Bestuur was bovenal persoonlijk. De scheiding publiek-privaat was veel minder scherp dan zij tegenwoordig is. De regent-facties, die de dienst uitmaakten in de stedelijke besturen en de centrale instellingen van de Republiek, waren met elkaar verbonden door allerlei relaties, zoals onderlinge huwelijken. Ambten werden verpacht, verkocht of vergeven aan familie en bekenden. Het bestuur was dan ook doortrokken van informele netwerken, waarin zogenaamde sollicitateurs (makelaars in macht) een belangrijke rol speelden en onderlinge overeenkomsten en giften tot de normale bestuurscultuur behoorden. Dit alles werkte op alle bestuurlijke niveaus corruptie en ambtsmisbruik in de hand. Twee belangrijke oorzaken waren het gebrek aan controle van bovenaf – hoewel collega's elkaar onderling wel flink op de vingers konden kijken – en de omstandigheid dat menig functionaris financieel belang had bij de uitoefening van zijn ambt, terwijl zijn basissalaris vaak niet hoog was. Zo haalden lokale schouten een flink deel van hun inkomsten uit boetes, niet direct bevorderlijk voor eerlijke rechtsbedeling. Toch werd er in overheidskringen met enige regelmaat aandacht besteed aan het bestrijden van corruptie. Instructies en ordonnanties legden de 'normen' voor bestuurders vast en functionarissen waren veelal gebonden aan een geheimhoudingsplicht en een ambtseed. Van den Heuvel is echter sceptisch over het effect van dit soort maatregelen in de praktijk.

Desondanks bestonden er destijds ook (ongeschreven) conventies en grenzen die maar beter niet overschreden konden worden. Cornelis Musch, tussen 1628 en 1650 griffier van de Staten Generaal, ging

naar de maatstaven van zijn tijdgenoten in zijn corruptie en winstbejag zo ver dat er uiteindelijk een onderzoek naar zijn handelen werd ingesteld. Het eind van het liedje was dat de Generaliteit een plakkaat tegen het accepteren van giften in bestuurskringen uitvaardigde. De auteur illustreert zijn betoog met meer van dit soort amusante voorbeelden: de corrupte griffier, de machtspositie van de Almelose familie Van Rechteren, de factiestrijd in de Leeuwardense magistratuur, allemaal interessante inkijkjes in bestuur en samenleving van het verleden. Hierbij moet worden opgemerkt dat de auteur zich in zijn literatuuronderzoek gelukkig niet heeft beperkt tot het gewest Holland. Zonder al te veel aandacht te besteden aan regionale verschillen, bestaat het 'Nederland' dat hij tot zijn proeftuin neemt uit meer dan een paar kustprovincies.

De opkomst van de spectators en kritische pamfletten in de tweede helft van de achttiende eeuw viel samen met het hoogtepunt van de politieke cultuur van het ancien régime. Het staatsbestel kwam onder vuur te liggen en zo ook de heersende bestuurscultuur. Toch zorgden de grootse hervormingsplannen uit de patriotentijd en in de Bataafse Republiek niet voor een grote omslag. In de periode 1790-1870 veranderden de oude structuren slechts geleidelijk. Er werd dan wel een einde gemaakt aan misstanden als ambtenverkoop en de salarisstructuur werd dan wel verbeterd, toch – zeker in de hogere politieke echelons – zaten nog steeds dezelfde heren op het pluche. Om benoemingen in de meest prestigieuze ambten, bijvoorbeeld dat van Commissaris des Konings, bleef een sterke geur van nepotisme en favoritisme hangen. Het patronagesysteem van het stadhoudelijke hof onder de Republiek werd voortgezet door de entourage van koning Willem I. De politiek stond dan ook ver van het volk af. Toch werden er in de negentiende eeuw nieuwe ontwikkelingen ingezet. Van den Heuvel ziet in Thorbecke een sleutelfiguur. Hij was de voorvechter van openheid in de politiek die poogde excessen in het openbaar bestuur aan te pakken. Het algemeen belang moest voorop staan in plaats van particulier gewin. Het was echter niet slechts één man die de oude politieke cultuur de das omdeed. De opkomst van een professioneel ambtenarenapparaat, de entree van politici die niet afkomstig waren uit de oude regentenkringen (bijvoorbeeld zakenlieden) en maatschappelijke problemen, zoals de sociale kwestie, die vroegen om een groter overheidsingrijpen, waren belangrijke structurele factoren in dit proces. De overheid kreeg steeds meer taken op

haar bord en met de uitbreiding van het kiesrecht en de opkomst van de partijpolitiek werd het volk in toenemende mate betrokken bij politiek en bestuur. Een groeiende maatschappelijke emancipatie van arbeiders en middenklasse bracht – zeker in de twintigste eeuw – een toenemende controle op het openbaar bestuur met zich mee. Het zijn niet alleen de overheidsinstanties die elkaar controleren; mede dankzij de opkomst van de massamedia zijn ook actieve burgers en allerlei belangenorganisaties in toenemende mate het functioneren van de overheid gaan toetsen. De samenleving bepaalt tegenwoordig de normen van integer bestuur en deze zijn, zoals we hierboven zagen, juridisch maar ook moreel van aard.

De ontwikkelingen die in dit boek worden geschetst impliceren een progressieve blik op de bestuursgeschiedenis, een visie die meestal een karikatuur van het verleden oplevert: gedurende eeuwen heeft onze overheid zich ontwikkeld van een corrupte club regenten, die hun functie als melkkoe zagen en niet omkeken naar het volk, tot een integere overheid met een breed maatschappelijk takenpakket en professionele ambtenaren. En dat is maar goed ook. Inderdaad stelt Van den Heuvel dat ‘de overheid een eind in de goede richting is opgeschoven’ (blz. 99). Toch nuanceert hij deze stelling: nog steeds kent ons openbaar bestuur corruptie en patronage – denk aan het vergeven van functies in het belang van de politieke partij. De mens veranderde niet wezenlijk volgens hem, het waren de grenzen tussen goed en kwaad die verschoven. De ontwikkeling van de bestuursgeschiedenis is dan ook geen rechte opgaande lijn, maar een bochtige weg waarop het heden slechts een halte is. Deze visie getuigt van historisch inzicht en het is te prijzen dat Van den Heuvel steeds oog heeft voor de eigenheid van het verleden.

Dat in een kleine 130 pagina’s geen recht kan worden gedaan aan alle historische subtiliteiten zal niemand verwonderen. De grote kracht van dit boek is echter dat er een beeld op hoofdlijnen wordt geschetst van een bestuurscultuur die – zeker voor de tijd van de Republiek – nogal afsteekt bij de onze: nu representeren politici de macht, destijds waren ze de *facto* de macht. Voor veel (rechts)historici zal deze schets niet heel verrassend zijn. Zij is immers vooral gebaseerd op inzichten uit recente literatuur. De auteur wil graag de opvatting ‘dat het vroeger allemaal zoveel beter was’ relativeren (blz. 22), maar kenners van politiek en bestuur tijdens het ancien régime weten natuurlijk wel beter. Van den Heuvel zet dit echter op een toegankelijke manier uiteen en de vele voor-

beelden uit de bestuurspraktijk van het verleden verlevendigen het geheel. *Moraal van de macht* is daardoor interessant voor een breder publiek, hoewel iets meer historische context hier en daar niet zou hebben misstaan. Het is te verwachten dat dit boek voor menig ambtenaar, bestuurder of bestuurskundige een eye-opener is. Behalve een zeer aardig overzicht in vogelvluchtperspectief van vijf eeuwen besturen en de grenzen van het toelaatbare op dit gebied, presenteert de auteur een interessante visie op de evolutie van het denken over de onkreukbare staat vanuit het concept integriteit. Al met al is dit zeer leeswaardige boek een aanrader voor eenieder die geïnteresseerd is in onze politieke cultuur en de ontwikkeling van ons openbaar bestuur.

M. Gubbels, Nijmegen

OVER DE AUTEURS

Prof.dr. Dirk Heirbaut is hoogleraar Rechtsgeschiedenis en Romeins recht aan de Universiteit Gent. E-mail: dirk.heirbaut@UGent.be.

Prof.dr. Georges Martyn (1966) doceert geschiedenis van het recht aan de Universiteit Gent. E-mail: Georges.Martyn@UGent.be.

Pieter De Reu (1985) is licentiaat in de geschiedenis en is als wetenschappelijk projectmedewerker verbonden aan het Rijksarchief Gent. Hij bestudeert er de uitbouw van de Belgische belastingadministratie en de fiscaliteit (1795-heden). Tevens maakt hij deel uit van het interfacultaire overlegforum 'Fiscale geschiedenis' (Universiteit Gent) en van de werkgroep 'Financiën' (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën). Email: Pieter.De_Reu@arch.be.

Prof.mr. Remco van Rhee is hoogleraar Europese rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Maastricht. E-mail: remco.vanrhee@maastrichtuniversity.nl

Prof.mr. Laurens Winkel is hoogleraar Rechtsgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. E-mail: winkel@frg.eur.nl.

Aanleveren kopij

Kopij kan in digitale vorm (tekst en illustraties) worden toegezonden aan:

- dr. P. Brood (Nationaal Archief Den Haag), redactiesecretaris: p.brood@planet.nl
- prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (Universiteit Maastricht), hoofdredacteur Nederland: louis.berkvens@maastrichtuniversity.nl
- prof.dr. G. Martyn (Universiteit Gent), hoofdredacteur België: Georges.Martyn@UGent.be

Auteursinstructies

Algemeen

Om te voorkomen dat het persklaar maken van de kopij al te ingewikkeld en tijdrovend wordt, verzoeken we de auteurs zich te houden aan het volgende:

- Hou de tekst zo ‘plat’ mogelijk. Vermijd extra’s zoals kopteksten, verschillende lettertypes en -groottes of auteursnamen met uitsluitend hoofdletters. Enkel voetnootnummers staan in superscript.
- Gelieve citaten te voorzien van enkele aanhalingstekens en niet te cursiveren. De aanhalingstekens sluiten in de regel direct na het geciteerde.
- Plaats voetnootnummers: in de regel na een leesteken.

De werkelijkheid is altijd ingewikkelder. De redactie zorgt voor resterende uniformeringskwesties.

Samenvatting

Artikelen dienen vergezeld te zijn van een korte samenvatting (5 à 10 regels), met maximaal 8 trefwoorden, in het Engels.

Voetnoten

Vanaf jaargang 12 gebruikt de redactie een eenvoudiger systeem dan voorheen. Haakjes hoeven niet meer. De delen van de verwijzing worden gescheiden door een komma.

Er wordt qua citeerwijze geen onderscheid gemaakt tussen verwijzingen naar een volledige publicatie dan wel naar een bepaalde passage in een publicatie. Er wordt wel een onderscheid gemaakt tussen de eerste en de verdere verwijzingen naar een zelfde publicatie. De eerste keer is de verwijzing volledig, de tweede keer wordt ze verkort.

A boeken (monografieën)

- * zelfstandige uitgave (verwijzing naar het werk als dusdanig): R. Lesaffer, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, Leuven, 2004.
- * zelfstandige uitgave (verwijzing naar een passage uit het werk): R. Lesaffer, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, Leuven, 2004, 23-25.
- * boek uit een reeks P.L. Nève, *Schets van een geschiedenis van het notarisambt in het huidige België tot aan de Franse wetgeving*. Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, dl. 34, Nijmegen, 1995. Verkorte citeerwijze: Nève, *Notarisambt België*, 120-121.

B bijdragen in boeken (bundels)

J.H.A. Lokin, ‘De Code civil: een rechtsdogmatische evaluatie’, in: D. Heirbaut en G. Martyn (red.), *Napoleons nalatenschap. Tweehonderd jaar Burgerlijk Wetboek in België*, Mechelen, 2005, 63-75.

C tijdschriftartikelen

- * als de verschillende afleveringen van een bepaalde jaargang een doorlopende nummering hebben: A.H. Huussen, ‘De rechtspraak in strafzaken voor het Hof van Holland in het eerste kwart van de achttiende eeuw’, *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, 1976, 117-119.
- * als de paginering elke aflevering herbegint, dan is het noodzakelijk na de jaargang het nummer of de aflevering te vermelden in arabische cijfers, na de afkorting ‘af.’. M. Berendse, ‘Geen standbeelden, maar archieven’, *Nationaal Archief Magazine*, 2010, afl. 2, 28.

D archief

De aanbevolen volgorde is: Stad, archiefinstelling, archieffonds, inventarisnummer. Bij de eerste vermelding staat alles voluit, met tussen haakjes de afkortingen die verder zullen gebruikt worden voor de aanduiding van de archiefinstelling en het archieffonds. Den Haag, Nationaal Archief (NA), Ministerie van Buitenlandse zaken: Consulaat-Generaal te Antwerpen (CGA), 1842-1956, inv.nr. 510.

Tussen de verschillende verwijzingen staat een koppelteken.

Een uitgebreide auteursinstructie is te lezen op de website van OVR <http://www.rechtsgeschiedenis.org>.

INHOUD Pro Memorie 12 (2010), aflevering 2

Redactioneel		145
Artikelen		
C.H. van Rhee en L.C. Winkel	Een Romeinsrechtelijke coryfee. Rechtshistorici uit de Lage Landen (11): interview met Hans Ankum	146
Pieter De Reu	De Belgische successiewetgeving in de eerste helft van de negentiende eeuw als spiegel voor de vorming van een belastingcultuur en een staatsidentiteit	169
Dirk Heirbaut	Een pleidooi voor meer geschiedenis van het economisch recht in België	207
Georges Martyn	Jacob Jordaens' Sint Ivo ..., patroon van niet alleen de advocaten	218
Recensies		
Joggli Meihuizen, <i>Smalle marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog</i> (Anna Tijsseling) 240; Kees Schuyt, <i>Het spoor terug. J.B. Charles, W.H. Nagel, 1910-1983</i> (Anna Tijsseling) 240; G.Chr. Kok m.m.v. F.A. Arn- bak-d'Aulnis de Bourouill, <i>Rotterdamse juristen uit vijf eeuwen</i> (Emese von Bóné) 245; G.A.M. Van Synghel (red.), <i>Bronnen voor de criminaliteit en strafrechtspleging vanaf 1811 tot heden</i> (Bruno Debaenst) 248; Margaret Hewett, <i>Ulric Huber (1636-1694): De ratione juris docendi & discendi diatribe per modum</i> (Hylkje de Jong) 250; Hans van den Heu- vel, <i>Moraal van de macht. Historisch portret van de integriteit van de staat</i> (M. Gubbels) 251		
Over de auteurs		255